

МВС УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А. Ф. Волобуєв, В. В. Бажанюк

ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Монографія

Кропивницький 2023

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького державного університету внутрішніх справ (протокол №8 від 22.02.2023 р.)

Рецензенти:

Степанюк Р. Л. - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ;

Смоков С.М. - кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального процесу факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування Одеського державного університету внутрішніх справ.

Волобуєв А.Ф., Бажанюк В.В. Проведення експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Кропивницький. 2023. 246 с.

У монографії на основі узагальнення фактичного матеріалу і результатів наукових досліджень здійснено аналіз історії становлення і розвитку судових експертиз у кримінальному провадженні в Україні. Робиться висновок, що історичні зміни порядку призначення і проведення експертиз на певних відрізках часу зумовили формування існуючих нині правових та організаційно-тактичних основ цієї процедури, місце експертизи в системі способів збирання доказів. Центральною ідеєю праці є вирішення проблемних питань у підготовці і проведенні експертиз в умовах змагального кримінального процесу, проголошеної рівності прав сторін на збирання та подання до суду доказів. У цьому контексті розглянуто основні стадії проведення судової експертизи, оцінки і перевірки висновку експерта. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення окремих положень чинного кримінального процесуального законодавства стосовно проведення експертиз.

Адресована науковцям, викладачам, студентам, курсантам і практичним працівникам правоохоронних органів, а також усім, хто цікавиться проблемами протидії злочинності.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ. 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЯК ЗАСОБУ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ...7	7
1.1. Історико-правовий аналіз становлення і розвитку судових експертиз в Україні	7
1.2. Місце судової експертизи в доказуванні	20
1.3. Перспективні напрями розвитку судової експертизи	41
Висновки до розділу 1.....	71
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	76
2.1. Роль судових експертиз у змагальному кримінальному процесі Украї- ни	76
2.2. Залучення експерта стороною захисту під час досудового розсліду- вання	92
2.3. Проведення експертизи за дорученням суду	115
Висновки до розділу 2.....	129
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДО- ВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	137
3.1. Підготовка проведення судової експертизи	137
3.2. Основні стадії проведення судової експертизи та формулювання ви- сновку експерта	159
3.3. Оцінка і перевірка висновку експерта у кримінальному проваджен- ні.....	177
Висновки до розділу 3	198
ВИСНОВКИ.....	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	210
ДОДАТОК.....	243

ВСТУП

Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України 2012 р. з наступними змінами до нього істотно трансформував процедуру проведення експертиз, взаємодію учасників кримінального провадження з експертами. Було проголошено змагальність сторін і рівні права на збирання та подання до суду доказів (ст. 22 КПК). Це право стосується й використання спеціальних знань у формі судової експертизи, результати якої відіграють істотну роль у доказуванні. Згідно з ч. 1 ст. 243 КПК України сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи. Однак положення ч. 2 і ч. 3 ст. 93 КПК України, в яких визначається перелік засобів збирання доказів для кожної зі сторін, не передбачають такого права сторони захисту. Наявною є суперечність, яка перешкоджає реалізації принципу змагальності сторін у проведенні судової експертизи і породжує дискусії з цього питання. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають питання визначення правових та організаційно-тактичних основ проведення експертиз в умовах сучасного правового регулювання кримінального провадження.

З огляду на зазначені обставини потребує переосмислення ціла низка теоретичних положень і практичних рекомендацій, що стосуються проведення експертиз, викладених у попередніх наукових дослідженнях (В. Г. Гончаренка, Н. І. Клименко, М.Г. Щербаковського, І. В. Пирога, А. В. Кофанова, Ю.Ю. Орлова, О.М. Моїсєєва, Е.Б. Сімакової-Єфремян, Д.В. Куриленка, О.Г. Яновської та ін.). Українськими науковцями в публікаціях останніх років приділяється певна увага питанням підготовки і проведення експертиз в умовах оновленого кримінального процесуального законодавства. Але деякі зі сформульованих положень щодо правових та організаційно-тактичних підстав проведення експертиз викладені досить неповно, а деякі потребують уточнення. Зокрема, проблемними виглядають питання використання судових експертиз у змагальному кримінальному процесі, самостійного залучення експерта стороною захисту під

час досудового розслідування, підготовки проведення судової експертизи, її стадій та оцінки висновку експерта, зокрема під час судового провадження. Все це зумовлює необхідність переосмислення багатьох положень і рекомендацій щодо визначення правових підстав та організаційно-тактичних основ проведення експертиз. Саме ці обставини й зумовили вибір теми цієї наукової праці зі сподіванням, що вона притягне увагу не тільки науковців, але й практичних працівників правоохоронних органів, адвокатів і суддів.

Автори висловлюють щирі подяки прокурорам, слідчим, адвокатам, суддям і науковцям, які погодилися обговорювати проблемні питання проведення експертиз у кримінальному провадженні під час збирання матеріалу для цієї праці.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЯК ЗАСОБУ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1. Історико-правовий аналіз становлення і розвитку судових експертиз в Україні

У кримінальних провадженнях досить часто виникають питання, які для свого вирішення потребують спеціальних знань. Тому фактично в кожному випадку має місце проведення тієї чи іншої експертизи, і це свідчить про постійне нарощування наукового підґрунтя процедури доказування. Експертиза стала актуальним (а в певних ситуаціях й обов'язковим) засобом отримання доказів як стороною обвинувачення, так і стороною захисту. Проте в останні роки в Україні відбувалася перманентна зміна порядку призначення і проведення експертиз, що накладало відбиток на організаційно-тактичні основи цієї процедури та призводило до гальмування досудового розслідування та діяльності судів. У зв'язку з цим видається актуальним дослідження історичного аспекту даної проблематики, що надасть можливість більш виразно зрозуміти, як вона виникла, які етапи проходила у своєму розвитку і чим стала нині. Тільки після цього стане більш зрозумілим, яку роль відіграє процедура призначення і проведення експертизи зараз і яку вона повинна виконувати функцію в сучасних умовах.

Окремі згадування про первинні джерела, які містили відомості про перші випадки використання спеціальних знань, залучення обізнаних осіб, відомі здавна й трапляються в історичних пам'ятках. На їх основі можна констатувати, що історія виникнення судових експертиз розпочинається з появою перших державних утворень та формуванням правових відносин. Саме з порушенням встановлених правових норм і необхідністю встановлення правопорушників та отримання доказів пов'язуються перші випадки залучення обізнаних

осіб для вирішення такого завдання. Таке залучення здійснювалося певними чиновниками, на яких покладалося розслідування і розкриття окремих видів злочинів, установлення істини (наприклад, у стародавньому Єгипті – чиновники-писці, нубійські негри та ін., Вавилоні – писці та судді тощо). Правові інститути (закони царя Хаммурапі, Артхашастра, Книга законів тощо) містили окремі рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження й оцінювання доказів судом, але вони мали розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням порушників закону [154, с. 11].

Одне з перших експертних досліджень з метою отримання доказів злочинної діяльності ймовірно можна пов'язати з легендою про доручення, яке дав цар Сіракуз Гієрон II (жив у 275-215 роках до н.е.) відомому вченому Сіракуз Архімеду. На той час Архімед прославився безліччю відкриттів в математиці і геометрії, заклав основи механіки, на його рахунок кілька видатних винаходів. Сутність доручення царя полягала в тому, що він запідозрив у нечесності свого придворного ювеліра, який за його наказом з наданого злитку золота виготовив йому корону. Архімеду було доручено дізнатися, не ламаючи корони, чи є в ній домішки срібла. Для цього цар вручив ученому корону і злиток золота, за вагою точно такий, з якого була виготовлена корона. Завдання було надзвичайно складним навіть для такого вченого, яким був Архімед. З цього часу він втратив спокій і весь час тільки й думав про те, як йому виконати це доручення. Щільність чистого золота була Архімеду відома, потрібно було дізнатися щільність корони (вага, поділена на об'єм). Якщо в короні є срібло, то її щільність повинна бути меншою щільності золота. А оскільки вага корони і злитка збіглися, то об'єм фальшивої корони повинен бути більшим від об'єму золотого злитка. Об'єм злитка виміряти можна, але як визначити об'єм корони, в якій стільки складних за формою зубців і пелюсток? Рішення прийшло до Архімеда несподівано - перебуваючи в лазні, він занурився в наповнену водою ванну, рівень води піднявся, а тіло Архімеда втратило у вазі і плавало у воді. Якимось

таємничим чином вода, витіснена тілом, відібрала в нього вагу. Вченого раптово осяяла думка, яка дала вирішення завдання – треба опустити корону у воду, виміряти збільшення об'єму рідини, а потім порівняти з об'ємом води, що витісняється золотим злитком. Завдання було вирішено – об'єм корони був більшим, ніж об'єм злитка, що вказувало на те, що в короні дійсно було багато срібла [47]. Цей приклад хоча і мав легендарне коріння, але під назвою «Архимедова сила» він був покладений в основу розділу фізики «Тиск твердих справ, рідин і газів» [159, с. 117-120] та ілюстрував можливості науки у викритті злочину.

Якщо говорити не про легенди, а про суто науковий підхід до питання застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні, то він пов'язується, насамперед з використанням медичних знань. Саме з виникненням судової медицини пов'язана біографія видатних учених-організаторів експертної служби в Україні [121, с. 432-433]. Витоки формування судової медицини сягають глибокої давнини. Одним із перших джерел, в якому йдеться про розтин трупа, є індійський медичний трактат «Сушрута Самхита» (початок I ст. до н. е.), зберігся і звіт римського лікаря Антистія про огляд в 44 р. до н.е. тіла вбитого Гая Юлія Цезаря [219]. Взагалі виникнення криміналістики пов'язується саме з використанням спеціальних знань у розслідуванні злочинів [222; 223; 224]. Але поряд з визнанням того, що виникнення судової експертизи почалося з окремих досліджень і навіть напрямків експертної діяльності, існує твердження, що становлення судової експертизи як суспільного явища можна пов'язувати лише з серединою 19 століття [198, с. 81].

Потрібно зазначити, що в українській криміналістичній літературі приділялася досить значна увага історії використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень та створення і розвитку системи експертних закладів в Україні. У наукових працях Н. І. Клименко [89, с. 34-60], Г. О. Стрілець [217, с. 5-6], В. В. Федчишиної [232], С. Ю. Петряєва [160], М. Г. Щербаковського [244, с. 9-36], І. В. Пирого [166, с. 41-62] та ін. [20; 93; 102;

103; 248; 249; 234] досліджувалися історичні віхи розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів. Загалом увага зосереджувалася на періодизації становлення і розвитку експертних закладів в Україні. Так, у 2007 р. Н. І. Клименко виділила три етапи в історії виникнення і формування судових експертиз:

- перший етап пов'язувався з розвитком криміналістики на початку 20 століття, коли в Російській імперії почали створюватися перші криміналістичні лабораторії (кабінети), які проводили експертні дослідження;

- початок другого етапу пов'язувався із закінченням Громадянської війни і відродженням раніше існуючих експертних закладів;

- початок третього етапу також був поєднаний із розвитком криміналістики після закінчення Другої світової війни [89, с. 35-40].

Вказані етапи висвітлювалися Н. І. Клименко з точки зору створення і розвитку експертних закладів, зростанням їх кадрового і наукового потенціалу, розробленням окремих методик експертних досліджень. Водночас авторка не торкалася питань правового регулювання експертиз (процедури призначення і проведення, суб'єктів та їх повноважень, місця висновку експерта в доказуванні тощо) на кожному з виділених етапів. З точки зору М. Г. Щербаковського, наведена періодизація була розроблена суто на історичному підґрунті й не корелювала з науковими та практичними досягненнями судових експертиз [244, с. 125].

І. В. Пиріг на основі аналізу існуючих публікацій виділив такі етапи розвитку експертних установ:

- 1) дореволюційний етап (1864–1917 роки), коли закладалися умови для створення і функціонування експертних установ;

- 2) етап розвитку експертних установ між першою та другою світовими війнами (1918–1941 роки);

- 3) післявоєнний етап відродження експертних установ (1943–1995 роки);

4) сучасний етап розвитку експертних установ на теоретичній основі судової експертології та новітніх досягненнях науки, техніки та інформаційних технологій (з 1995 року і дотепер) [166, с. 46-65].

При виділенні цих етапів акцент також був зроблений на формальній стороні становлення і розвитку експертних закладів в Україні в їх генезі (переліку кількості експертних закладів, зростанні їх можливостей, кадровому та науковому забезпеченні).

М.Г. Щербаковський при історичному аналізі використання спеціальних знань увагу зосередив на виникненні, становленні і розвитку судової експертизи як окремої наукової галузі. В її генезі автор виділив:

- перший етап займав кілька століть (з 16 століття до 1864 рік): характеризується тим, що експертизи проводилися окремими фахівцями, які не були організовані в експертні заклади і виконували дослідження епізодично за одиничними завданнями правоохоронних органів (дослідження тілесних ушкоджень, причин смерті чи хвороби; достовірності документів);

- другий етап (1864–1913 роки): характеризується законодавчим закріпленням експертизи у кримінальному процесі, що знаменувало появу правового інституту судової експертизи; але експертизи проводилися, як і раніше, окремими фахівцями;

- третій етап (1913 – кінець 1950-х років): характеризується появою нового самостійного суб'єкта судово-експертної діяльності – державної експертної установи, в складі якої зосереджувалися фахівці, що підпорядковувалися і керувалися державою;

- четвертий етап (кінець 1950-х – 2007 рік): характеризується прийняттям КПК України 1960 р., в якому детально регламентувався статус експертів та їх взаємодія з правоохоронними органами; наприкінці етапу спостерігається поступове відокремлення судової експертизи від криміналістики і формування її як окремої наукової галузі знань;

- п'ятий етап (з 2007 р. – до сьогодні): характеризується розвитком судової експертизи як окремої наукової галузі знань, яка отримує назву експертології (уточнюється її предмет, об'єкт, структура); переглядається роль експертизи в змагальному процесі [244, с. 126-131].

Очевидно, що в наведеній періодизації М. Г. Щербаковського приділено увагу розвитку судової експертизи не тільки як окремої наукової галузі знань, але й зачіпаються й деякі правові аспекти її проведення. У той же час залишилися недостатньо визначеними відмінності в процедурних питаннях підготовки, призначення і проведення судових експертиз на кожному із вказаних етапів, визначення повноважень окремих суб'єктів, які наділялися таким правом у кримінальному процесі. На наш погляд, саме ці питання є ключовими в дослідженні історичних особливостей судових експертиз в Україні.

З точки зору історії становлення і розвитку судових експертиз в Україні видається доцільним зосередитися на генезі інституту судових експертиз в останні періоди з наведених, а саме, під час переходу від радянського кримінального процесу до становлення кримінального процесу суверенної демократичної держави. Тобто йдеться про процес трансформації правового регулювання застосування експертиз в Україні, як засобів отримання доказів, в період після отримання нею незалежності. Цей процес був повільним, досить суперечливим, а відтак і важким, що, очевидно, пояснювалося правовою ментальністю працівників правоохоронних органів, науковців, правників і законодавців.

Потрібно звернути увагу, що за часів радянської влади поступово складалася система кримінального процесуального законодавства, в якій інститут судових експертиз обслуговував потреби тоталітарного правління, забезпечення його ефективності в такій справі, як боротьба зі злочинністю. За Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1961 р. експертиза призначалася мотивованою постановою слідчого у випадках, коли він вважав, що для вирішення певних питань при провадженні були потрібні наукові, технічні або інші спеціальні

знання. Таким чином, встановлений порядок призначення експертизи дозволяв, з одного боку, досить оперативно її призначати, а з іншого - дозволяв слідчому уникати її проведення, якщо це було йому не вигідно з тих чи інших причин. Варто звернути увагу, що обвинувачений та його захисник формально були наділені досить широкими правами щодо проведення експертизи. Зокрема, обвинувачений мав право: 1) заявити відвід експертові; 2) просити про призначення експерта з-поміж вказаних ним осіб; 3) просити про постановку перед експертизою додаткових питань; 4) давати пояснення експертові; 5) пред'являти додаткові документи; 6) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення експертизи; 7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи. Але слідчий міг своїм рішенням (постановою) відмовити в задоволенні відповідного клопотання з боку обвинуваченого (його захисту) про призначення експертизи та інших його прав щодо її проведення. Таким чином, установлений порядок дозволяв на законних підставах порушувати основні права і свободи людини, позбавляв можливості здійснювати свій захист за допомогою залучення і використання спеціальних знань.

Потрібно зазначити, що проголошення незалежності України та її курс на ринкову економіку і плюралістичну демократію зумовили необхідність кардинального оновлення всієї системи законодавства, яке відбувалося за трьома напрямками:

- 1) пристосування існуючих правових норм 60-70-х років 20 століття до ринкової економіки і плюралістичної демократії;
- 2) прийняття нових нормативно-правових актів, які були б покликані забезпечити розвиток ринкової економіки і плюралістичної демократії в державі;
- 3) проведення активної підготовки проєктів нових кодексів.

Зміни законодавства (зокрема кримінального процесуального) відбувалися поступово і досить повільно. Так, Законом України від 19 грудня 1992 р.

«Про адвокатуру», а потім і законом від 21 червня 2001 р. було значно розширено права адвоката у кримінальному судочинстві (ст. 45-48 КПК України). Було змінено пріоритети завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України) - вперше серед них визначено завдання «охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Так само було посилено процесуальний контроль суду за діями органів досудового слідства та дізнання, введена норма, яка зобов'язувала в усіх випадках затримання особи обов'язково повідомляти родичів або близьких затриманого. Була передбачена й можливість оскаржувати рішення слідчого, органу дізнання і прокурора про відмову в порушенні чи закритті кримінальної справи тощо. Найбільш радикальні зміни до КПК були внесені в 2001 р. (так звана «Мала судова реформа»), коли з метою узгодження положень Конституції України до КПК були включені норми, які безпосередньо були спрямовані на посилення захисту прав і свобод людини, – тільки за рішенням суду стало можливим здійснювати арешт особи, проведення обшуку, виїмки в житлі чи іншому володінні особи та ін. Тоді ж було змінено й найменування окремих стадій кримінального судочинства та введено нові за своєю суттю стадії: «Попередній розгляд справи суддею» замість «Віддання до суду». Запроваджено інститути: «Апеляційне провадження» замість касаційного та «Касаційне провадження» замість наглядового, «Перегляд судових рішень в порядку виключного провадження» замість «Відновлення справ у зв'язку з нововиявленими обставинами». Найсуттєвіші зміни стосувалися статей і норм КПК, якими:

- визначалися підстави, порядок та умови взяття під варту;
- обставини, що виключають провадження у кримінальній справі;
- роз'яснення значення термінів Кодексу;
- становище та діяльність органів дізнання;
- затримання особи за підозрою у вчиненні злочину;
- підслідність кримінальних справ;

- оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи, а також зміст статей, що визначають порядок відбування покарання та звільнення від покарання [192; 208].

Щодо судових експертиз потрібно відзначити, що Постановою Верховної Ради України від 25 лютого 1994 р. уперше серед країн пострадянського простору було введено в дію Закон України «Про судову експертизу», який визначив правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. Відповідно до статей 9 і 16 цього Закону наказами Міністерства юстиції України було затверджено Положення про Державний реєстр атестованих судових експертів, Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, Положення про кваліфікаційні класи судових експертів, Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України тощо. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1995 р. № 52 було створено:

- у м. Одесі – Одеський НДІ судових експертиз на базі Одеської науково-дослідної криміналістичної лабораторії судових експертиз (була створена в 1951 р. після реорганізації інституту);

- у м. Львові – Львівський НДІ судових експертиз на базі Львівського відділення Київського НДІ судових експертиз;

- у м. Донецьку – Донецький НДІ судових експертиз на базі Донецького відділення Харківського НДІ судових експертиз;

- у 2002 р. на базі Дніпропетровського та Кримського відділень Харківського НДІ судових експертиз було створено Кримський і Дніпропетровський НДІ судових експертиз.

Важливим для роботи установ судових експертиз було затвердження та введення в дію Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судо-

вих експертиз (наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5) [154, с. 18].

Проте встановлений ще за радянських часів порядок призначення і проведення експертизи (хоча і з певними змінами) проіснував у суверенній Україні до прийняття в 2012 р. нового КПК. З набуттям ним чинності була зламана стара система кримінального провадження, зокрема був встановлений судовий порядок призначення експертизи, – слідчий і прокурор були позбавлені права самостійно призначати експертизи. Не мали цього права й інші учасники кримінального процесу, тепер сторони кримінального провадження (обвинувачення і захисту) повинні були звертатися до слідчого судді чи суду з клопотанням про призначення експертизи. Відповідно слідчий суддя (суд), розглянувши представлене клопотання і матеріали кримінальної справи, виносив ухвалу про доручення проведення експертизи або про її відхилення. Водночас в ухвалі про доручення проведення експертизи включалися запитання, поставлені експертові особою, яка звернулася з відповідним клопотанням. Слідчий суддя мав право не включати до ухвали запитання, поставлені особою, яка звернулася з відповідним клопотанням, якщо, на його думку, відповіді на них не стосувалися кримінального провадження або не мали значення для судового розгляду. При задоволенні клопотання про залучення експерта слідчий суддя мав право за клопотанням особи, яка звернулася з клопотанням про залучення експерта, вирішити питання й про отримання зразків для експертизи. Окрім того слідчий суддя самостійно визначав експерта, якого необхідно було залучити, або експертну установу, якій необхідно доручити проведення експертизи.

На перший погляд новий порядок призначення експертиз дозволяв краще захистити права учасників процесу, підвищити його об'єктивність, повноту і всебічність, зробити кримінальне судочинство дійсно змагальним процесом між звинуваченням і захистом. Але такий порядок призводив до значного збільшення часу, необхідного для призначення експертизи і на проведення всього досудового розслідування, і накладав додаткове навантаження не тільки на слі-

дчого, а й на весь судовий апарат. Окрім того, потрібно відзначити, що був порушений логічний зв'язок між підготовкою експертизи та її проведенням, коли між ініціатором експертизи та експертом передбачаються певні контакти. Йдеться про те, що підготовка низки експертиз вимагає попередніх консультацій з експертом, який буде її проводити (визначення можливостей експертизи, формулювання запитань, підготовки об'єкта дослідження, надання зразків та необхідних матеріалів). Також кидалося в очі явно завелике навантаження, яке покладалося на слідчого суддю місцевого суду у зв'язку з процедурою розгляду клопотань щодо проведення експертиз. Слідчий суддя практично не мав змоги опрацювати всі питання, пов'язані з проведенням експертиз, особливо з урахуванням зростання їх кількості.

Негативний результат не забарився – новий порядок призначення судових експертиз і різке збільшення їх чисельності (разом з чисельністю кримінальних проваджень) призвів до практичного блокування роботи як судів, так і органів досудового розслідування. З урахуванням того, що значна частина підозрюваних у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів знаходилися під вартою, ситуація виглядала критичною. Відзначалися випадки, коли через перевантаження проведення експертиз, призначених у 2018 р., планувалося провести в 2020 р. [147]. Звичайно, в такій ситуації про розумні строки розслідування не могло бути і мови.

Саме ознаки колапсу кримінального судочинства змусили терміново вносити зміни в процедуру призначення і проведення судових експертиз, що було здійснено в 2019 р. [179]. Зокрема, була змінена редакція статей 242, 243, 244 КПК України, які визначали оновлений порядок проведення експертиз, відповідно до якого залучення експертів здійснювалося сторонами кримінального провадження або слідчим суддею за клопотанням сторони захисту. Таким чином, сторони були наділені рівними правами у використанні спеціальних знань у кримінальному провадженні. Наразі залучення експертів здійснюється шля-

хом складання доручення певною стороною кримінального провадження (слідчий складає постанову про доручення щодо проведення експертизи).

Потрібно підкреслити, що сторона захисту була наділена правом самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, зокрема обов'язкової (для встановлення причин смерті, встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, визначення психічного стану підозрюваного, встановлення віку особи, визначення розміру матеріальних збитків). У тому ж випадку, коли сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин, вона має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи. Підставами для такого звернення можуть бути такі обставини:

- сторона обвинувачення не залучила експерта для вирішення істотних для кримінального провадження питань, що потребує спеціальних знань;

- сторона обвинувачення залучила експерта, але поставлені запитання не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи;

- існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок.

Таким чином, історичний процес формування в Україні демократичної процедури використання спеціальних знань у кримінальному провадженні пройшов досить суперечливий шлях. Але все ж таки оновлений порядок призначення і проведення судових експертиз зняв не підйомне навантаження з слідчого судді щодо проведення експертиз і переклав його на сторони кримінального провадження, що є цілком логічним. У результаті сторони кримінального провадження отримали рівні права у використанні спеціальних знань. Передбачається, що це дозволить не тільки зменшити часові витрати і трудомісткість слідчої та судової роботи, а й допоможе забезпечити об'єктивність розслідування, дотримання прав і свобод людини. Проте існують й певні не-

вирішені питання, які стосуються, зокрема, використання сторонами державних і недержавних експертних установ, узгодження своїх дій у питаннях підготовки, призначення і проведення експертиз та інші, які заслуговують окремого дослідження.

1.2. Місце судової експертизи в доказуванні

Судова експертиза відіграє істотну роль у процедурі доказування, її досить важко переоцінити – в окремих випадках висновок експерта виступає ключовим доказом у кримінальному провадженні. Тому в умовах змагального процесу (є характерним не тільки для стадії судового розгляду, але й досудового розслідування) ретельному аналізу з боку сторін піддаються всі компоненти проведення судової експертизи. У зв'язку з цим актуальним видається розгляд складових елементів судової експертизи саме з точки зору їх місця і значущості в доказуванні [51].

Кожне кримінальне провадження є за своєю сутністю процедурою пізнання події минулого (кримінального правопорушення), яке здійснюється шляхом застосування певних пізнавальних і засвідчувальних засобів. Встановлення обставин кримінального правопорушення можливе лише за його слідами, в дослідженні яких і формування доказів значну роль відіграє використання спеціальних знань [34]. Цей процес у теорії отримав назву процесу доказування, в якому одним з ключових понять є поняття доказу.

З давніх-давен доказом вважався такий факт за припущенням істинний, який розглядався як мотив для вірування в існування чи не існування іншого факту. Таким чином, як відзначав відомий англійський філософ і правознавець Ієремія Бентам, будь-який доказ містить у собі принаймні два різних факти: один, який можна назвати головним (його існування чи не існування потрібно довести), інший факт ймовірний, який слугує для доведення існування чи не існування головного факту [13, с. 200]. Видається, що вказана сутність доказів

визначається і в сучасному їх розумінні [230, с. 96; 108, с. 180; 109, с. 288; 120, с. 171; 110, с. 273]. Зокрема, ст. 84 КПК України визначає докази як «фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню». Серед процесуальних джерел доказів (показання, речові докази, документи) вказується і на висновки експертів. Доказами в кримінальному провадженні можуть бути тільки ті відомості про факти, які отримані з прямо передбачених у законі засобів доказування. Вказівка на висновки експертів як джерело доказів зумовлена тією обставиною, що для встановлення певних фактів у кримінальному провадженні досить часто потрібні спеціальні знання і проведення відповідного наукового дослідження.

Роль експертизи при розслідуванні кримінальних правопорушень зумовлена характером пізнавальної діяльності, яка здійснюється слідчим (прокурором) з метою отримання доказів. Будь-який злочин як подія минулого, що складається з системи дій, відбувається в матеріальній обстановці соціального середовища з використанням матеріальних об'єктів. Тому дії кримінального правопорушника, використовувані ним знаряддя, поведінка інших людей (наприклад, потерпілого), знаходять своє відображення в зовнішньому середовищі у формі різноманітних слідів злочину. Під слідами злочину в цьому випадку розуміються будь-які зміни в оточуючій обстановці, викликані злочинними діями.

Для отримання доказів під час досудового розслідування слідчий і прокурор повинні спочатку виявити сліди злочину, потім встановити механізм їх утворення і, нарешті, визначити, чи залишив ці сліди певний об'єкт. Такий висновок, зазвичай робиться в результаті проведення експертного дослідження і виступає джерелом доказів у суді. Послідовне вирішення вказаних завдань передбачає використання спеціальних знань, зокрема у формі судової експертизи, яка включає в себе два види експертних досліджень: 1) діагностування певних об'єктів, які мають той чи інший зв'язок з розслідуваною подією (криміналіс-

тична діагностика); 2) ідентифікація цих об'єктів (криміналістична ідентифікація) [31]. З точки зору доказування вказані об'єкти є криміналістично значущими і оскільки вони мають різну природу і можуть бути охарактеризовані з різних сторін, то їх дослідження потребує різних спеціальних (наукових) знань, а відтак і проведення тієї чи іншої експертизи.

Криміналістична діагностика полягає у вивченні виявлених слідів злочину з метою визначення їх ознак, властивостей і стану [171]. У такий спосіб одержується важлива інформація про обставини вчинення злочину, зокрема визначаються особливості об'єкта, яким було залишено слід (людини, знаряддя злочину, автомобіля тощо) і який підлягає розшукові. Зазвичай у криміналістичних дослідженнях діагностика передує ідентифікації, підготовлює її, але може мати й самостійне значення. Під час діагностичного дослідження застосовуються математичні, фізичні, хімічні та інші методи із задіянням певних технічних засобів, що й зумовлює використання процесуальної форми судової експертизи.

М. Г. Щербаковський до експертних діагностичних досліджень, зокрема, відносить:

1) встановлення наявності слідів злочину в широкому сенсі слова (наприклад, виявлення мікрочастинок об'єкта, що мав контакт, на поверхні предметоносія, визначення наявності підчищення в документі, зміненого номера на кузові автомобіля та ін.);

2) визначення стану, властивостей об'єктів і відповідність їх певним вимогам (наприклад, встановлення факту розкриття пломби, можливості здійснення пострілу зі зброї без натискання на спусковий гачок, відповідності властивостей товарного виробу нормативам та ін.);

3) встановлення виду, типу, класу об'єктів, представлених у натуральному вигляді, на підставі вивчення їх властивостей (наприклад, встановлення виду ґрунту, типу волокнистого матеріалу, приналежності предмета до холодної зброї, порошку – до наркотичного засобу тощо);

4) встановлення механізму утворення слідів: причин, часу (абсолютного і щодо розслідуваної події), послідовності, умов виникнення тощо;

5) визначення виду слідоутворюючого об'єкта на підставі вивчення його властивостей за залишеними слідами-відображеннями або відокремленими частинами. Прикладом першого завдання є встановлення типу принтера, на якому виготовлений представлений документ, другий – визначення типу знаряддя злочину (або металу, з якого вона виготовлена) за шматочком, що відколовся, і був виявлений на місці події.

Вирішення наведених завдань дозволяє з'ясувати послідовність утворення слідів і з урахуванням цього – черговість дій злочинця. Так, діагностичне техніко-криміналістичне дослідження документа дозволяє встановити, чи виконаний раніше підпис, а потім він засвідчений печаткою або навпаки – поставлений відбиток печатки, а потім уже зверху зроблений запис. Слідами злочину на перешкоді визначається напрямок, звідки було прикладено зусилля (зовні або зсередини приміщення), вид використаного знаряддя, фізичні властивості злочинця, наявність у нього професійних навичок тощо [241, с. 102-103].

Діагностичні експертні дослідження дозволяють отримати інформацію про ознаки і властивості певних об'єктів, які підлягають розшуку з метою їх подальшої ідентифікації. Отримані в такий спосіб відомості використовуються не тільки як докази у кримінальному провадженні, але вони й дозволяють прослідкувати та оцінити дії слідчого на певних етапах процедури доказування та дії експерта у процесі проведення експертного дослідження. Цим самим забезпечується достовірність доказів, зібраних у кримінальному провадженні.

Виділяють такі види діагностичних досліджень: криміналістична діагностика осіб; криміналістична діагностика матеріальних об'єктів-речей.

Криміналістична діагностика осіб полягає у встановленні загальних і окремих характеристик певної особи (статі, раси чи національності, віку, професії, володіння певними навичками тощо). Вона здійснюється шляхом вико-

ристання найрізноманітнішої за своєю природою інформації. Наприклад, стосовно проявів у психофізіологічній сфері щодо певних навичок (почерку, письмової та усної мови тощо), морфології окремих частин тіла (папілярних візерунків пальців рук, кисті, будови голови і частин тіла), особливостей функціонування голосового апарату, складу тканин тіла людини та її організму (крові, волосся, нігтів), його виділень (поту, запаху, слини). Методики діагностування осіб досить різноманітні і залежать від характеру властивостей досліджуваної особи та наявної інформації про неї.

Криміналістична діагностика матеріальних об'єктів-речей найчастіше пов'язується з дослідженням певних виробів і матеріалів (товарознавча, матеріалознавча діагностика). Цей процес є багатоетапним. Спочатку на основі певних класифікацій виробів і матеріалів визначається видова чи родова належність об'єктів (фарба побутова чи спеціальна, скло віконне чи автомобільне тощо). Таким способом у межах певної класифікації встановлюється групова приналежність об'єкта, тобто джерело його походження. Надалі на основі одержаної інформації про виробництво і збут певних речей даної групи визначається їх призначення та можливі споживачі. Наприклад, при дослідженні нашарувань мікрОВОЛОКОН чи забруднень на одязі визначається завдання визначення виду матеріалу, з яким цей одяг був у контакті. Тканина як об'єкт діагностики є виробом текстильної промисловості, але експерт діагностує цей виріб шляхом дослідження волокон, матеріалів і визначає їх природу (штучні чи натуральні) або їх вид (синтетичні, напівсинтетичні, бавовняні).

Отже, криміналістична діагностика надає відомості, які максимально наближають орган розслідування до вирішення завдання розшуку певного предмета чи речі. Результати діагностичного експертного дослідження можуть мати як орієнтуєче значення, так і значення непрямого доказу в кримінальному провадженні.

Криміналістична ідентифікація полягає у встановленні тотожності об'єктів, які були виявлені під час розслідування, з тими об'єктами, які були

використані в механізмі вчинення злочину і залишили свої сліди у вигляді відображення своїх певних ознак [107, с. 23; 106, с. 52]. Ідентифікація певного об'єкта є порівняльним дослідженням ознак (слідів) об'єкта, використаного під час вчинення злочину, та ознак об'єкта, що був виявлений при розслідуванні. Саме таким шляхом здійснюється перехід від знання про ознаки об'єктів події минулого, що відобразилися у слідах, до знання про об'єкти, які існують сьогодні під час розслідування.

Мета ідентифікації (ототожнення) полягає у встановленні конкретного одиничного об'єкта по залишених ним слідах. У процедурі ідентифікаційного дослідження розрізняють два види об'єктів – ідентифікований та ідентифікуючі. Ідентифікованими є матеріальні об'єкти, які відображають свої властивості в інших об'єктах. Вони служать джерелами ідентифікаційної інформації (ідентифікаційних ознак) і перед експертом ставиться завдання щодо їх ототожнення. Цими об'єктами можуть бути: люди (запідозрені, підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі); тварини (звичайно домашні тварини, сільськогосподарська худоба); предмети, речі (цілі, їх елементи, частини, взаємопов'язані комплекси предметів тощо). Ідентифікуючими є об'єкти, які відображають властивості інших об'єктів. Саме за допомогою цих об'єктів здійснюється ототожнення. У судово-експертній діяльності використовуються ідентифікуючі об'єкти, які несуть матеріальні сліди, залишені ідентифікованими об'єктами і відображають властивості останніх. Прикладом зазначених об'єктів може слугувати вогнепальна зброя (ідентифікований об'єкт) і куля, яка була вистріляна з цієї зброї і має сліди каналу ствола на бічній поверхні (ідентифікує об'єкт). Зазвичай процедура ідентифікації без використання спеціальних знань у формі судової експертизи є неможливою. Розподіл об'єктів на ідентифікований та ідентифікуючий є важливим для розуміння процедури ідентифікації під час експертного дослідження і формування доказу. Ідентифікований та ідентифікуючий – це два фізично різних об'єкти, оскільки відображення завжди існує окремо від того, що відображається.

Розглядаючи експертне дослідження як процес формування доказів, М. Г. Щербаковський, окрім ідентифікованого та ідентифікуючого об'єктів, виділяє як окремий об'єкт зразки для проведення порівняльного дослідження (зразки порівняння) [245, с. 111]. Зразки порівняння можуть бути надані на дослідження безпосередньо ініціатором проведення експертизи або ж отримані експертом під час провадження досліджень. Отримання зразків для експертизи, що надаються ініціатором проведення експертизи, має окрему процедуру, визначену ст. 245 КПК України. Цей аспект експертизи є досить важливим з точки зору розуміння процедури формування експертних доказів та їх оцінки в змагальному кримінальному процесі.

З точки зору характеру ідентифікаційних досліджень виділяють такі їх види: ідентифікація одиничного предмета за матеріальними слідами-відображеннями його властивостей; ідентифікація цілого об'єкта за відокремленими від нього частинам [61, с. 49-51; 64, с. 235-236; 161; 192].

Ідентифікація одиничного предмета за матеріальними слідами-відображеннями його властивостей. Під слідами-відображеннями розуміються різноманітні за природою відображення властивостей ідентифікованого об'єкта на предметах навколишнього оточення, які виникають унаслідок їх взаємодії. Насамперед до таких слідів належать відбитки зовнішньої будови предметів на сприймаючих об'єктах, які утворилися в результаті їхнього взаємного механічного контакту. Як безпосередні об'єкти дослідження вивчаються відображення (сліди) рук, ніг, зубів людини, знарядь злому, ходової частини транспортних засобів, каналу ствола вогнепальної зброї, виробничих механізмів, відбитки кліше та інших об'єктів, що мають стійку форму. Іншими за походженням слідами-відображеннями є: почерк, зафіксований в рукописі, як відображення письмово рухової навички людини; звук на фонограмі як відображення голосу й усного мовлення; фотопортрет як відображення зовнішності людини тощо.

Ідентифікація цілого об'єкта за відокремленими від нього частинам являє собою експертне дослідження, метою якого є встановлення взаємної приналежності розділених під час злочинної події частин (часток, фрагментів, осколків, деталей) єдиного цілого. Тобто завдання дослідження полягає в тому, щоб установити тотожність будь-якого розділеного об'єкта за його частинами, коли частини (фрагменти) цього об'єкта являють собою речові докази, вилучені в межах розслідування. Коло об'єктів, які можуть бути піддані такому дослідженню, і коло питань, які можуть вирішуватися в межах цього дослідження експертом, досить широке. Так, об'єктами дослідження можуть бути абсолютно всякі предмети, які розділені певним способом у процесі злочину і мають до нього безпосереднє відношення. Це можуть бути знаряддя, засоби злочину і предмети посягання, об'єкти навколишнього оточення, наприклад, предмети меблів, одяг злочинця тощо.

У процесі ідентифікації цілого об'єкта за відокремленими частинами використовуються дві групи властивостей: 1) властивості, які існували до поділу і характеризують цілий об'єкт як одиничне утворення (розмір, форма, внутрішній склад і будова); 2) властивості, які виникли в момент поділу цілого об'єкта (поверхні руйнування, розрізу чи розірвання). Таким чином, при встановленні цілого за його частинами використовуються як ознаки по лінії їх розділення, так і методи криміналістичного дослідження матеріалів і речовин, мікрочастинок та ін. Класичним прикладом може слугувати ідентифікаційне дослідження фрагмента фарби, що відділився від певної частини автомобіля під час дорожньо-транспортної пригоди, з метою встановлення його належності до єдиного цілого (лакофарбового покриття конкретного автомобіля). Дослідженню піддається як лінія відділення, так і властивості фарби, збіг забарвлення автомобіля з кольором забарвлення виявленого фрагмента, характер обробки поверхні, наявність слідів взаємодії зі стороннім предметом (загальна глибока подряпина).

Етапи проведення ідентифікаційної судової експертизи. Ідентифікація об'єкта за залишеними ним слідами складається з кількох взаємопов'язаних етапів, які мають істотне значення для оцінки результатів експертизи і піддаються ретельному дослідженню з боку сторін кримінального провадження і суду. Аналіз нормативно правового регулювання підготовки і проведення судової експертизи (зокрема Інструкції Міністерства юстиції України «Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» [78] і публікацій з цих питань [241]) дозволяє виділити такі етапи проведення експертних досліджень.

1. Виявлення слідів кримінального правопорушення – джерел початкової ідентифікаційної інформації про досліджуваний об'єкт. Здійснюється при проведенні таких слідчих дій, як огляд місця події, освідування, огляд документів і предметів, обшук, виїмка, проведення будь-якої судової експертизи та ін. Тобто цей етап реалізується слідчим, але для найбільш ефективного пошуку слідів злочину і встановлення їх виду бажана участь фахівця у слідчих діях.

2. Визначення виду (класу, роду, типу) об'єкта за залишеними слідами. На підставі вивчення слідів об'єкта встановлюється його приналежність до певної сукупності, безлічі об'єктів. Вони можуть характеризувати вид (дизельне паливо), рід (рослина мак снодійний), марку (сталь вуглецева), систему (струменевий принтер), модель (пістолет Макарова), сорт (пшениця Миронівська 1) та інші класифікаційні групи. Наприклад, за слідами на гільзі, виявленої на місці події, визначається система, модель зброї; при вивченні слідів злому – тип і вид знаряддя злому; за частками фарби – вид лакофарбового покриття і модель транспортного засобу тощо.

Цей етап є характерним для випадку виявлення експертом слідів злочину при проведенні експертизи, наприклад, частинок ґрунтового походження на поверхні наданої на дослідження одягу потерпілого. Проведення дослідження при цьому спрямовано на встановлення вихідної сукупності певної групи об'єктів.

3. Пошук, виявлення і обмеження сукупності об'єктів, що перевіряються і мають однакові властивості з шуканим об'єктом. Зазначений процес складається зі слідчих дій (наприклад, отримання необхідної інформації при допиті свідків) і негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД). Обмеження (звуження) вихідної сукупності об'єктів здійснюється на основі встановлення зв'язку вказаних об'єктів із розслідуваним подією. Кримінальне правопорушення вчиняється в обмежених межах часу, простору і певним способом. Шляхом проведення слідчих дій і НСРД з вихідної сукупності виділяються ті об'єкти, які за обставинами кримінальної справи могли перебувати в обстановці злочинного події.

Виділена сукупність об'єктів, що перевіряються, повинна відповідати таким вимогам: а) включати шуканий об'єкт, бо в іншому випадку він не буде встановлений; б) бути мінімальною за обсягом і, отже, найбільшою мірою наблизить експерта до встановлення одиничного об'єкта. Наприклад, модель шуканого автомобіля, визначена за частинками лакофарбового покриття, виявленими на місці ДТП, об'єднує досить широку групу об'єктів. Однак якщо час і місце ДТП встановлено, то з сукупності всіх автомобілів, що складають дану групу, можуть бути виділені тільки ті, які могли перебувати в цей час на даному місці. Вирішення цього завдання буде більш ефективним, якщо у слідчих діях бере участь спеціаліст.

4. Одержання зразків для порівняльного дослідження від усіх об'єктів, що перевіряються. Відбір і вилучення зразків може здійснюватися двома способами і відповідно різними суб'єктами: а) відбір слідчим зразків порівняння для експертного дослідження або направлення об'єкта, що перевіряється, на експертизу в натуральному вигляді (зразки відбираються слідчим відповідно до ст. 245 КПК України у випадку, коли направлення об'єкта на експертизу неможливо через його громіздкість або через інші властивості цього об'єкта); б) відбір експертом експериментальних зразків порівняння від об'єкта, що перевіряється, представленого в натурі (це здійснюється в процесі проведення експертного

експерименту, наприклад, отримання зразків рельєфу каналу шляхом експериментального відстрілу куль з представленої на дослідження зброї).

5. Проведення експертом порівняльного дослідження з метою вирішення питання про тотожність. Експерт зіставляє сліди шуканого об'єкта зі зразками порівняння при дослідженні слідів-відображень або безпосередньо з об'єктами, коли досліджуються частини розділеного цілого. Структура ідентифікаційного дослідження включає попереднє, роздільне, порівняльне дослідження об'єктів і оцінку отриманих результатів. На стадії роздільного дослідження встановлюються властивості порівнюваних об'єктів, на стадії порівняння виявляються відмінності і збіги ідентифікаційних властивостей. Метод порівняння – основний спосіб вирішення ідентифікаційних завдань і обов'язковий етап загальної методики ідентифікаційного дослідження будь-яких об'єктів. На стадії оцінки сукупність виявлених збігів і відмінностей розглядаються в якості підстави як позитивного, так і негативного висновку.

б. Вирішення експертом питання про тотожність досліджуваного об'єкта. В результаті проведення судово-експертного дослідження, що має на меті ідентифікацію об'єкта, експертом можуть бути дані різні висновки:

а) позитивний висновок про тотожність досліджуваного об'єкта (має значення прямого доказу в кримінальному провадженні);

б) негативний висновок про тотожність досліджуваного об'єкта, наприклад, «гільза, виявлена на місці події, не вистріляна з пістолета ПМ № 54567, вилученого у гр. А. і представленого на дослідження», що означає встановлення суттєвих відмінностей ознак гільзи і досліджуваного пістолета (має значення прямого доказу в кримінальному провадженні);

в) встановлення загальної родової або групової приналежності досліджуваного об'єкта, тобто віднесення його до групи об'єктів, якими могли бути залишені досліджувані сліди (у слідах відображені ознаки об'єкта загального характеру, які мають й інші схожі об'єкти, при відсутності відображення інди-

відуальних ознак, що має значення непрямого доказу в кримінальному провадженні);

г) висновок про неможливість вирішення питання про тотожність досліджуваного об'єкта через недостатню кількість або неякісні відібрані зразки (причина може бути усунута і проведено повторне дослідження) або через неповне відображення ознак об'єкта у сліді (причина не може бути усунута).

Методики проведення судових експертиз. Достовірність доказів, які формуються під час експертного дослідження, значною мірою залежить від обраної методики проведення цього дослідження. Методика дослідження – це засіб отримання прихованої в об'єктах експертизи потенційної інформації для встановлення фактів, що утворюють предмет експертизи і мають значення доказів. Тому окрім наведених етапів проведення судової експертизи в процесі доказування в кожному конкретному випадку аналізу піддається обрана експертом методика проведення ним досліджень. Відтак методика проведення судової експертизи є надзвичайно важливим компонентом у процедурі доказування.

Під методикою проведення судової експертизи в узагальненому вигляді розуміється своєрідна програма вирішення експертного завдання, яка складається з послідовних практичних і розумових операцій, методів, прийомів і технічних засобів, що застосовуються для пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів [95, с. 118; 19, с. 18; 55; 204; 165; 194; 18]. Саме виконання певної програми дій експерта забезпечує наукову обґрунтованість результатів дослідження, які мають доказове значення у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим М. Г. Щербаковський розглядає судово-експертну методику як систему категоричних або альтернативних приписів щодо вибору і застосування в певній послідовності методів і засобів вирішення експертного завдання [241, с. 124].

У теорії судової експертизи залежно від класифікаційної групи експертизи виділяються рівні експертних методик: загальні методики (вирішують за-

вдання класу, роду, виду експертизи); окремі методики (вирішують типове завдання виду чи підвиду експертизи); конкретні методики (вирішують завдання конкретної експертизи).

Загальна методика (класу, роду, виду експертизи) являє собою науково обґрунтовану послідовність дій та операцій, виконуваних експертом для вирішення родового експертного завдання. Ця методика включає в себе опис загальних і спеціальних методів дослідження, черговість їх застосування щодо об'єктів, об'єднаних спільними досліджуваними властивостями.

Можливість розробки загальної методики експертного дослідження в межах роду (виду) експертизи зумовлена типовістю питань і об'єктів, які направляються на експертизу. Це дозволяє чітко визначити предмет і об'єкти окремого роду чи виду експертизи. У методичних посібниках для експертів з дослідження почерку, зброї, ґрунту, матеріалів та інших об'єктів окремих родів судових експертиз описуються різні методичні схеми вивчення об'єктів залежно від їх виду (цілі об'єкти, частини, частки та ін.) і мети дослідження, яка визначається поставленими питаннями. У балістичних, трасологічних, почеркознавчих та інших традиційних родів судових експертиз розроблені загальні методики ідентифікаційного та діагностичного експертного дослідження, які включають перелік певних ознак об'єктів і способи (методи) їх встановлення.

Окрема (типова) методика – це методика вирішення типових експертних завдань певного виду чи підвиду експертизи, яка є узагальненням досвіду проведення таких експертиз. Такі методики базуються, зазвичай на результатах реалізації профільних науково-дослідних робіт, наукових публікаціях, рішеннях методичних рад, науково-практичних семінарів, конференцій тощо.

Окрема методика, здебільшого включає в себе такі елементи:

- визначення типових для цього виду експертизи об'єктів (зазвичай вказуються у назві методики);
- визначення методів і засобів досліджень;
- приписи щодо послідовності використання методів і засобів;

- приписи щодо умов і процедур використання методів і засобів;
- вказівка на можливі результати використання методів і засобів та опис цих результатів у ракурсі експертного завдання.

Конкретна методика – це обрана екпертом методика вирішення конкретного експертного завдання, яка є результатом пристосування (із внесенням певних змін) типової експертної методики, або результатом евристичного підходу експерта до вирішення поставлених питань.

У практичній діяльності експертів при виборі схеми вирішення поставленого ініціатором судової експертизи завдання доводиться вирішувати основну проблему – чи є для вирішення поставлених питань відповідна типова експертна методика і якщо є, то чи достатньо вона надійна. Якщо завдання раніше не траплялося в експертній практиці, то для її вирішення екпертом виробляється евристична методика дослідження. Така ж ситуація має місце тоді, коли існуюча методика раніше ще не застосовувалася. Звичайно, в письмовому вигляді евристична методика не фіксується, а реалізується під час її формування і відбивається у висновку експерта. Якщо при вирішенні поставленого експерту завдання був досягнутий позитивний результат, то згодом евристична методика може бути викладена в спеціальній літературі для обміну і поширення досвіду і в такому вигляді стати об'єктом наукового дослідження.

Потрібно зазначити, що при використанні евристичних методик вирішення поставлених завдань на відміну від алгоритмічних (типових) методик не передбачено дотримання певної послідовності дій. Евристичним вважається рішення, знайдене самим екпертом у процесі проведення експертизи або при використанні існуючої типової методики, коли при цьому вибірково ігнорується низка її положень. Евристичні способи вирішення експертних завдань ґрунтуються на творчому мисленні та інтуїції експерта, яке спирається на його особистий досвід.

Але евристичні методики експертного дослідження, зазвичай стають об'єктом ретельного аналізу в суді. Сторона, протилежна ініціатору проведення

експертизи, в такому випадку намагається, здебільшого оспорювати обґрунтованість такої методики. Особливо характерно це для ситуації, коли існує кілька конкуруючих експертних методик. Ця конкуренція методик є підґрунтям для сумнівів щодо достовірності висновків судового експерта, оскільки, як відзначає І. В. Пиріг, при висуванні науково обґрунтованих протилежних висновків втрачається віра в достовірність отриманих експертом результатів [165, с. 95-96]. Але видається, що проблемна ситуація виникає не тільки при наявності протилежних висновків альтернативної експертизи, а й при обґрунтованій критиці нової (евристичної) конкретної експертної методики, що здійснюється спеціалістом, залученим протилежною стороною.

За цих обставин розроблення і впровадження евристичних методик є закономірним процесом, який зумовлений появою новітніх досягнень науки і техніки. Необхідною умовою визнання обґрунтованості та ефективності нових експертних методик є їх апробація і державна реєстрація. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про судову експертизу» науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності та організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність. Методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації [189].

Відповідно до Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595, під поняттям «методика проведення судової експертизи» слід розуміти результат наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання. Атестація методик полягає в оцінці звіту про наукову роботу, виконану з метою розроблення методик, шляхом проведення його рецензування та апробації методик. Рецензування

звіту про наукову роботу проводиться фахівцями з відповідних галузей знань, які не брали участь у розробленні методики, з метою визначення актуальності та новизни з урахуванням сучасних досягнень науки і техніки, а також можливості використання методик в експертній практиці. Апробація методик проводиться фахівцями спеціалізованих установ, які не брали участь у їх розробленні, з метою перевірки обґрунтованості методик, а також оцінки їх ефективності та результативності для виконання експертних завдань. Тільки після отримання позитивних результатів апробації відбувається державна реєстрація експертних методик, що проводиться Міністерством юстиції України, яке є держателем Реєстру методик проведення судових експертиз і визначає організаційні та методологічні принципи його ведення. До методик, що пройшли атестацію та державну реєстрацію, можуть бути внесені зміни, пов'язані з появою нових об'єктів дослідження, застосуванням нового обладнання та/або програмних продуктів, змінами в законодавстві та нормативно-технічних актах, а також у зв'язку із необхідністю вдосконалення методик в окремій частині. У Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз визначена не тільки процедура, але й наведені зразки документів, які складаються при цьому [187].

У 2008 р. Міністерством юстиції України було затверджено Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз, відповідно до якого реєстр є офіційною електронною базою даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про наявність методик проведення судових експертиз, які атестовані та рекомендовані до впровадження в експертну практику. На сьогодні (2020 р.) реєстр включає 1287 експертних методик за видами експертиз (містить реєстраційний код, вид експертизи, назва методики, найменування розробника, рік створення, відомості щодо державної реєстрації методики) [190]. Потрібно відзначити, що окрім Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерство юстиції України пішло далі і затвердило перелік рекомендованої

науково-технічної та довідкової літератури, яка використовується під час проведення судових експертиз [185].

Інформація, що міститься в Реєстрі, є відкритою для запитів правоохоронних органів, судів та заінтересованих юридичних та фізичних осіб. Наявність такого реєстру дозволяє оцінювати сторонами кримінального провадження в кожному конкретному випадку обрану експертом методику дослідження з точки зору її апробації та держаної реєстрації, а відтак і достовірність висновку експерта. Однак незважаючи на існування Реєстру, принаймні з 2009 року, органи досудового розслідування, прокурори погано орієнтуються в питаннях методичного забезпечення судових експертиз і взагалі про їх можливість. Унаслідок проведеного нами опитування 76% слідчих і 60% прокурорів відзначили недостатність у них інформації про новітні види експертиз, особливості їх проведення та оцінку результатів, що вказує на необхідність включення цих питань як окремих у навчальні курси криміналістики та судової експертизи і програми підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів (Додаток А).

Компетентність і кваліфікація судового експерта. Не останню роль у системі оцінювання ролі судової експертизи в кримінальному провадженні відіграє компетентність судового експерта. Це зумовлено тим, що необхідною умовою достовірності висновку експерта виступає його належна професійна підготовка і досвід роботи за фахом [98, с. 31].

Відповідно до ст. 69 КПК України для проведення експертизи у кримінальному провадженні може бути залучена особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручається проведення дослідження об'єктів, явищ і процесів, які містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

Таким чином, експерт повинен відповідати кільком критеріям, які об'єднуються поняттям «компетентність».

Значущість компетентності експерта полягає в наступному. У змагальному кримінальному процесі при оцінці висновку експерта, коли цей висновок відіграє важливу роль (а іноді і ключову) в доказуванні тих чи інших обставин кримінального правопорушення завжди виникають, зокрема, такі питання: Хто був залучений для проведення експертизи? Чи володіє ця особа спеціальними знаннями з урахуванням виду експертизи? Чи володіє дана особа методиками проведення експертизи такого виду? Чи є в неї досвід у проведенні експертиз такого виду? та ін. Ці питання є досить актуальними для оцінки достовірності висновків, зроблених експертом у результаті проведеного ним дослідження. Тут ураховується те, що відповідно до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути як співробітники державних спеціалізованих установ, так і фахівці, які не працюють у цих установах, але мають вищу освіту (освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста), пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта за певною спеціальністю. Водночас для проведення окремих видів експертиз, які не проводяться виключно в державних спеціалізованих установах, передбачена можливість залучення, окрім атестованих судових експертів, й інших фахівців, які мають відповідні спеціальні знання (статті 7 і 9 вказаного Закону) [189].

Потрібно зазначити, що діяльність експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та на професійній основі здійснюють судово-експертну діяльність, повинна відповідати вимогам окремого нормативно-правового акта – Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, які не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 12 грудня 2011 року № 3505/5. Цей нормативно-правовий акт встановлює порядок здійснення контролю за дотриманням експертами вказаної категорії вимог нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності

та методик проведення судових експертиз. Зокрема, обов'язковою умовою здійснення судово-експертної діяльності такими експертами є наявність у них свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, виданого Міністерством юстиції України на підставі рішення Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Міністерстві юстиції України, яким надається право на проведення конкретних видів експертиз. Реквізити цього свідоцтва повинні вказуватися в письмових висновках експерта, а також пред'являтися на вимогу відповідних посадових осіб при виконанні процесуальних дій [76].

Таким чином, при залученні для проведення судової експертизи обізнаної особи, коли вона не є співробітником державної спеціалізованої експертної установи, неминуче виникає питання про компетенцію даної особи. Таке ж точно питання виникає й після проведення експертизи під час оцінки висновку експерта. Потрібно зазначити, що в теорії і в практиці судової експертизи поняття компетентності і компетенції судового експерта є одними з ключових, з якими пов'язані вибір експерта, порядок призначення і проведення експертиз та оцінка ролі висновку експерта в доказуванні. Однак ці поняття є різними, хоча нерідко вони змішуються, їх зміст не має однозначного тлумачення, а процесуальна регламентація не є досконалою [245, с. 134].

Компетенція експерта є категорією об'єктивною, в якій М. Г. Щербаковський і Л. П. Щербаковська виділяють, зокрема, процесуальний аспект, який полягає в тому, що експерт має тільки ті повноваження, які визначені процесуальним законодавством і не має права вирішувати правові питання [243, с. 98]. У КПК України 2012 р. міститься категоричне положення, відповідно до якого не допускається проведення експертиз для з'ясування питань права (ст. 242). Таким чином, багаторічна дискусія щодо можливості проведення «правових» експертиз завершилася заборонаю ставити такого роду питання експертам. Так, згідно з ч. 6 ст. 101 КПК України експерт, який дає висновок щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, не має права стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який становить

елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення.

Окрім процесуальної компетенції експерта названі автори виділяють й наукову компетенцію експерта, якою вважається обсяг спеціальних знань, яким повинен володіти експерт певної експертної спеціальності [243, с. 98]. Наукова компетенція експерта є виключно важливою для визнання висновку експерта допустимим джерелом доказів. Так, якщо поставлене запитання (завдання) виходить за межі наукової компетенції експерта, то відповідно до п. 2.2. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз МЮ України він зобов'язаний повідомити про це сторону, яка призначила експертизу і повернути представлені матеріали справи без дослідження [77]. З цього випливає правило: всі судові експерти однієї спеціальності повинні мати однакову наукову компетенцію, яка визначається предметом роду (виду) експертизи.

Але на цьому тлі ще виділяється й індивідуальна (особиста) компетенція експерта, яка й позначається поняттям «компетентність експерта», що характеризує суб'єктивні здатності конкретного експерта. Річ у тому, що всі фахівці отримують спеціальну освіту і проходять підготовку, але рівень оволодіння ними може бути різний. Так, знання, отримані під час навчання у ЗВО, є необхідними для спеціаліста певного профілю, проте вони, здебільшого недостатні для виконання функцій експерта. Для цього особа повинна пройти спеціальну підготовку (стажування) в державних судово-експертних установах (службах) за певною експертною спеціальністю. Змістом цієї підготовки є вивчення та оволодіння методиками проведення експертиз певного роду (виду), після чого здійснюється атестація і присвоєння кваліфікації судового експерта, яка проводиться спеціально створеними експертно-кваліфікаційними комісіями (статті 16, 17 Закону України «Про судову експертизу»). Таким чином, компетентність експерта визначається рівнем його професійної підготовки, яка полягає в оволодінні ним методиками вирішення типових завдань у межах певного роду (виду) експертної спеціальності. Формальною, але обов'язковою ознакою цього

є наявність у нього свідоцтва про присвоєння йому кваліфікації судового експерта з правом проведення судових експертиз за певною експертною спеціальністю (видається експертно-кваліфікаційною комісією). Фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів. Періодично експерти повинні регулярно підтверджувати свою кваліфікацію. Так, співробітники науково-дослідних установ МЮ України підтверджують кваліфікацію експерта кожні п'ять років, фахівці, які не працюють у державних спеціалізованих установах, – кожні три роки [186]. Протягом фахової роботи рівень кваліфікації експерта зростає, коли він бере участь у наукових дослідженнях, розробці нових експертних методик [41; 91]. Рівень компетентності експерта визначається кваліфікаційним класом, який присвоюється у встановленому порядку [174].

З наведених положень можна зробити висновок, що в процедурі доказування оцінці піддається не тільки висновок експерта, але й його особистість з точки зору наявності в нього достатніх спеціальних знань, умінь і навичок для проведення конкретної експертизи. В літературі пропонуються способи встановлення некомпетентності експерта, що є важливим орієнтиром як до проведення експертизи, так і після її завершення [46].

1.3. Перспективні напрями розвитку судової експертизи

Аналіз наукових поглядів та співставлення їх з узагальненням експертної практики в Україні, державах Європи, США та інших країнах світу дає підстави для висновку, що на початку XXI століття спостерігається новий етап розвитку експертології та експертної практики. З точки зору концепції розвитку науки, розробленої американським ученим Томасом Куном, цей етап може вважатися науковою революцією – переходом від старої до нової парадигми. Науковцями, які досліджували процеси розвитку експертизи, відзначається, що в 2005-2010 рр. в Європі і США склалася перехідна парадигма судово-експертної діяльності. Вона знаменувала собою формування якісно нової моделі судової експерти-

зи та зміни її теоретичного осмислення [210, с. 63-65]. Виділяються такі чинники, що характеризують нову парадигму судової експертизи:

1) запровадження стандартної термінології для характеристики результатів досліджень у звітах експертів і розроблення його моделі з наданням необхідної інформації;

2) проведення досліджень щодо обґрунтованості судово-експертних методів, кількісних показників достовірності та невизначеності результатів судово-експертних досліджень та їх висновків;

3) дослідження впливу людини на результати судової експертизи та розробку процедур для нейтралізації суб'єктивних помилок експертів;

4) формування механізму врахування під час проведення судової експертизи змін, валідації методики, оцінки вірогідності результатів, обмін інформацією та перевірку кваліфікації (професійного тестування) й розроблення відповідних правил і методик судово-експертних досліджень;

5) впровадження систем менеджменту якості та акредитації для судово-експертних лабораторій та індивідуальної сертифікації експертів;

6) акредитація судово-експертних інститутів і лабораторій;

7) дотримання критеріїв компетентності судових експертів;

8) затвердження загальних основ організації роботи судово-експертних лабораторій та інститутів;

9) проведення професійного тестування / міжлабораторних порівнянь у судово-експертній діяльності на міжнародному рівні;

10) використання стандартів менеджменту якості, розслідувань і використання доказів у залі суду;

11) визнання еквівалентності судово-експертної діяльності правоохоронних органів з метою недопущення дублювання зусиль через невизнання доказів завдяки технічним та якісним відмінностям і досягнення скорочення терміну розслідування злочинів з урахуванням транскордонної злочинності;

12) визначення оптимальних і загальних шляхів створення, оновлення та використання баз даних судової експертизи;

13) використання досягнень судової експертизи у протидії тероризму, організованій злочинності та іншим видам злочинної діяльності;

14) підвищення судово-експертної грамотності співробітників правоохоронних органів і сфери юстиції завдяки використанню різних форм занять і тренінгів;

15) дослідження та використанням проєктів щодо сприяння подальшому розвитку інфраструктури судової експертизи [256].

Нова концепція розвитку теорії і практики судової експертизи цілком була сприйнята в Україні, що сприяло підвищенню ефективності експертної діяльності і проявилось, зокрема, в акредитації лабораторій науково-дослідних установ за міжнародним стандартом ISO 17025 та запровадження процедури акредитації за стандартом ISO 17020 [210, с. 64]. Відповідно до цієї новітньої парадигми судової експертизи в Україні на сьогодні можна виділити два напрями розвитку судової експертизи – удосконалення методик проведення традиційних експертиз та формування нових видів експертиз.

Удосконалення методик проведення традиційних експертиз. Удосконалення методик проведення традиційних експертиз та підвищення їх якості на основі впровадження в експертну діяльність інноваційних розробок є логічним напрямком розвитку цієї галузі знань і практики їх застосування у протидії злочинності. Насамперед це стосується криміналістичних експертиз, окремі з яких заслуговують розгляду з даної точки зору.

Трасологічна експертиза цілого за частинами. Мета цього експертного дослідження полягає в тому, щоб встановити тотожність будь-якого розділеного об'єкта за його частинами, коли частини (фрагменти) цього об'єкта є речовими доказами, вилученими під час кримінального провадження. Об'єктами такого дослідження можуть бути абсолютно різні предмети, які були розділені

будь-яким способом у процесі кримінального правопорушення та мають до нього безпосереднє відношення. Це можуть бути знаряддя, засоби та предмети посягання, а також об'єкти навколишнього середовища вчинення кримінального правопорушення (наприклад, предмети меблів, одяг злочинця тощо). Зокрема, такі дослідження традиційно є актуальними при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод, що мають ознаки кримінального правопорушення (розбиті розсіювачі фар, шматочки лакового і фарбного покриття автомобіля тощо). Але це стосується не тільки таких об'єктів, але й наркотичних засобів та психотропних речовин. Пропонується розглядати дані предмети (рідини, сипучі тіла) як певні системні утворення, які при певних умовах можуть розпадатися на частини.

Видається, що такий підхід є новітнім щодо уявлення про певні об'єкти як системні утворення, які поділяються на: 1) однорідні (монолітні) предмети, наприклад, брукт, скло фари, клинок ножа; 2) складові предмети, тобто предмети, які об'єднують кілька деталей, з'єднаних між собою (наприклад, велосипед, замок, пістолет). У зв'язку з цим складовий предмет, який є виробом промисловості, характеризується тим, що складається з деталей. Відповідно, вирішуючи питання про те, чи належить деталь складному предмету – стандартному виробу, необхідно з'ясувати, чи входить ця деталь у комплект деталей цього складного предмета. Для складових деталей речі, які перебувають у взаємному русі, характерна прироблюваність, адже деталі в процесі руху труться одна об одну, а це викликає характерні в кожному випадку особливості зношування. Крім цього, на деталі складного предмета нерідко впливає низка сторонніх впливів (іржавіння, забруднення та ін.). Оскільки такі ознаки виникають випадково, вони мають істотну цінність встановлення належності низки деталей єдиному цілому. Відповідно основне питання, на яке відповідає судова трасологічна експертиза встановлення цілого за частинами, це питання про те, чи становили об'єкти, подані на дослідження, одне ціле. За даним підходом це видається цілком можливим при наявності певних ознак. Слід зазначити, що для того, щоб в

експерта була можливість правильно та повно відповісти на поставлені питання, необхідно, щоб формулювання таких питань було правильним. Але для того щоб встановити ціле частинами, насамперед необхідно правильно зрозуміти механізм слідоутворення, за яким під час експертного дослідження прийнято розрізняти: власне розчленування (розподіл) об'єкта без впливу стороннього предмета; таке розчленування можливе під впливом ударної хвилі чи різних температур; поділ об'єкта під впливом стороннього предмета, що у слідчій практиці трапляються найчастіше.

Окремим різновидом експертизи цілого за його частинами є дослідження документів, знищених за допомогою смужкових шредерів, яке є досить поробленим. Розроблення системи ознак, що залишаються не окремих смужках-фрагментах документа, дозволяє встановити низку ознак, сукупність яких дозволила розробити оптимальний алгоритм дослідження документів, знищених за допомогою смужкових шредерів [194]. Також окремим напрямком розвитку трасологічної експертизи цілого за частинами є розроблення методики дослідження цілого за частинами обрізаних фрагментів стволів, частин ложі та обрізів мисливських рушниць [195], слідів розділу на пломбах з полімерних матеріалів [27], використання методики визначення оптичної густини скла [193] та інших.

Почеркознавча експертиза. Криміналістична експертиза документів пройшла у своєму розвитку довгий історичний шлях [20]. Почеркознавча експертиза як різновид криміналістичного дослідження документів є одним із найбільш складних і торкається вирішення різноманітних завдань у кримінальному провадженні. Зокрема, на сьогодні досить проблемним є питанням дослідження підписів, виконаних з наслідуванням підпису особи, від імені якої він значиться. Йдеться про встановлення факту підроблення підпису, а також встановлення (ідентифікацію) людини, яка відтворила підпис іншої особи, маючи його зразок (підроблення «на око», «по пам'яті», «на просвіт») [54; 50]. А. В. Десятник відзначає, що таке дослідження повинно виконуватися за пев-

ною методикою, яка повинна гарантувати достовірність результату. Підкреслюється, що дослідження повинно проводитися у певній методичній послідовності, у два етапи: вирішення питання про автентичність підпису (його дійсність) та встановлення виконавця не автентичного підпису. Особливу увагу необхідно звертати на встановлення ознак виконання його із наслідуванням [54, с. 211]. Виділення таких ознак ґрунтується на тому положенні, що звичний процес письма дорослої людини є автоматизованим і виключає свідомий контроль за виконанням кожної букви або окремих її елементів. При наслідуванні ж виникає необхідність контролювати процес письма при виконанні букв у цілому та їх елементів і тому здійснюється деавтоматизація письма. Це зумовлює уповільнення рухів, зупинку письма, що відображається в підписі, що виконується з наслідуванням. Таким чином, кожний підпис, виконаний із наслідуванням, є результатом зміни звичного для людини почерку і намагання відтворення особливостей чужої навички.

Однак засвоєння і відтворення навичок, які не властиві почерку особи, яка підроблює підпис, призводять до часткової зміни його власних навичок письма та до порушення всієї стереотипної рухової установки особи, яка пише. У почерковому об'єкті це проявляється не тільки в імітації ознак чужого почерку, але й у викривленні ознак власного почерку підроблювача. Таким чином, у підписах, виконаних із наслідуванням, спостерігаються такі ознаки: ознаки чужого почерку; змінені ознаки почерку підроблювача; ознаки звичайного почерку підроблювача [54, с. 212]. Але їх виявлення є складним експертним завданням особливо в умовах, коли особа тренувалася в підробленні чужого підпису, маючи перед собою його зразок (підроблення «на око»). Його вирішення залишається актуальним на сьогодні і вимагає вдосконалення наявних методів дослідження, вироблення чіткої послідовності дій експерта та впровадження нових методів дослідження таких підписів.

Іншим напрямком удосконалення методики проведення почеркознавчих експертиз є дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами по-

хилого й старечого віку. В наукових публікаціях відзначається, що такі рукописні записи часто стають об'єктами судово-почеркознавчої експертизи у справах, де фігурують різного роду нотаріальні і банківські документи, заповіти, договори, доручення тощо. Такі дослідження мають особливості, зумовлені впливом вікових змін організму або захворювань, властивих особам похилого й старечого віку, на ідентифікаційні та діагностичні ознаки почерку виконавця. Методика їх проведення спирається на використанні необхідного і правильно зібраного порівняльного матеріалу. Зокрема, експертіві необхідно надати відомості про умови виконання запису:

- стану зору особи, яка заповнювала документ;

- стану здоров'я передбачуваного виконавця в момент нанесення запису і в період, що йому передував (діагноз, тривалість хвороби, перебіг хвороби, її наслідки, лікування та його результати – джерелом виступають медичні картки, виписки, довідки тощо);

- стану хвилювання, втоми, сп'яніння;

- пози виконання рукописного запису (стоячи, сидячи, лежачи тощо) та положення документа в цей час;

- характеру підкладки, на якій лежав документ;

- письмового засобу виконання запису (звичний для того, хто пише чи ні);

- виду допомоги, яка надавалася виконавцю (підтримка або ведення пишучою рукою);

- точного часу виконання вільних зразків почерку.

Наведені відомості слугують правильній оцінці розбіжних або збіжних ознак, які виявляються під час порівняльного дослідження. Необхідним є отримання максимально можливої кількості вільних, умовновільних та експериментальних зразків почерку передбачуваного виконавця [36, с. 215].

Оцінюючи стан судового почеркознавства в Україні, фахівці визначають основні перспективні напрямки подальшої наукової роботи у цій сфері: ви-

явлення типових експертних помилок та визначення шляхів їх подолання; удосконалення існуючих та розробка нових методик дослідження почерку та підпису; створення експертних систем, які базуються на методах експертних оцінок, для вирішення діагностичних та інтеграційних завдань щодо почеркових об'єктів, виконаних у незвичних умовах; систематизація діагностичних ознак почерку; розробка методів, заснованих на комплексному використанні спеціальних знань судового почеркознавства та суміжних експертних галузей [197, с. 495].

Балістична експертиза (експертиза зброї та слідів і обставин її використання). Такі експертизи є чи не найбільш динамічними у своєму розвитку методик проведення досліджень, що зумовлено появою нових видів зброї (травматичної, газової, спортивної, пневматичної тощо) та чисельності її модифікацій. Їх поява та швидке розповсюдження на цивільному ринку зумовило й істотне зростання випадків використання різних видів зброї та її перероблених екземплярів при вчиненні різноманітних кримінальних правопорушень, що значно збільшило необхідність проведення специфічних експертних криміналістичних (балістичних) досліджень. Різноманітність об'єктів дослідження (зразків зброї) у свою чергу потребувало розроблення відповідних методик експертного дослідження, які б відповідали потребам слідчо-судової практики. Відтак на сьогодні розроблюються та вдосконалюються методики проведення балістичної експертизи залежно від виду зброї, використовуваних патронів до неї та інших аспектів, які визначають особливості завдань експертного балістичного дослідження [138; 38; 39; 100; 17; 40; 201; 96].

Портретна експертиза. Портретна експертиза призначається в ситуаціях, коли органи розслідування або суд не мають можливості іншим шляхом достовірно встановити особу під час розшуку безвісно зниклих або злочинців, огляду і дослідженні невпізнаного трупа, визначити факт належності документів, що засвідчують особу, їх власників та інші обставини, які мають суттєве значення для кримінального провадження.

Портретна експертиза входить до традиційних родів криміналістичних експертиз. Методичні основи її виконання були достатньо розроблені, накопичено значний досвід проведення таких експертиз. Здійснено методичне опрацювання вирішення низки складних експертних ситуацій: дослідження різноркурсних портретів; фотопортретів осіб, сфотографованих із значним розривом у часі; ретушованих фотографій. В останні роки з'явилися нові носії портретної інформації: фотознімки, виготовлені за допомогою цифрових технологій, друку кадрів відеозаписів камер відеоспостереження. Стала надходити щодо проведення судово-портретних досліджень образотворча продукція, основою якої були фотографії конкретних осіб. У зв'язку з цим експерти, які вирішують завдання ототожнення осіб за ознаками зовнішнього вигляду, відображеного на таких носіях портретної інформації, все частіше стали відчувати труднощі методичного характеру. Очевидно, що такі об'єкти судово-портретної експертизи вимагають нових підходів до їх дослідження та певного коригування методичного забезпечення такого роду експертиз.

Проблема полягає в тому, що для проведення судово-портретної експертизи все частіше надходять відеозаписи, роздруківка стоп-кадрів відеозаписів, а також файли на диску, що містять зображення обличчя, зафіксованого за допомогою камери відеоспостереження. Водночас, як зразки для порівняння, надаються фотознімки осіб, які перевіряються, здебільшого виготовлені відповідно до вимог, що пред'являються до документальної або розпізнавальної фотозйомки. Тобто експертам доводиться мати справу із зображеннями людини, виготовленими за допомогою різних технологій і призначеними для зйомки людини в динаміці, з одного боку, а з іншого – для зйомки в статиці. У першому випадку особа людини рідко відображається крупним планом, найчастіше вона займає незначну частину кадру і до того ж зафіксована в ракурсах, що ускладнюють вивчення ознак елементів обличчя. Унаслідок подання такого різноманітного матеріалу експерти вже на стадії огляду та попереднього дослідження

об'єктів відмовляються від проведення експертизи через незадовільну якість вихідних зображень.

Таким чином, практика показує, що найнагальнішими проблемами в цій галузі є як пристосування наявних експертних методик до нових об'єктів – носіїв інформації про ознаки зовнішності, так і розробка оновлених методик вирішення експертних завдань з урахуванням особливостей нових об'єктів дослідження. Одним із напрямків вирішення проблематики оновлення методик проведення портретної експертизи на основі дослідження об'єктів, виготовлених за допомогою цифрових технологій, вважається призначення комплексних експертиз. У такому разі проведення експертизи доручається фахівцю в галузі цифрових технологій, відеотехнічних засобів та експерту, який володіє методикою ототожнення людини за ознаками її зовнішнього вигляду. На початковому етапі здійснюється робота з аналізу носіїв портретної інформації, виготовлених за допомогою нових технологій, використовуючи відповідне програмне забезпечення та технічні засоби. Потім фахівець у галузі криміналістичної портретної ідентифікації аналізує відображення ознак зовнішності і здійснює подальше рішення ідентифікаційної задачі [72].

Експертиза голосу та мовлення людини. Така експертиза проводиться в межах дослідження відео-, звукозаписів, які містять сигналограми: фонограми (запис сигналів звуку), відеограми (запис сигналів зображення), відеофонограми (запис сигналів звуку та зображення), зафіксовані на матеріальних носіях. Останнім часом на дослідження експертів масово надходять відео-, звукозаписи, вилучені з камер відеоспостереження та нагрудних камер поліцейських, для ідентифікації особи, яка проголошувала певний текст (протиправні заклики, погрози поліцейським тощо).

Судова експертиза відео-, звукозапису – це порівняно молодий напрям криміналістичних досліджень в Україні, який характеризується наступним чином. По-перше, саме експертиза відео-, звукозапису тісно пов'язана зі всеохоплюючим стрімким розвитком інформаційних технологій,

оскільки безпосередньо досліджує сигнали записаної інформації (сигналограми). По-друге, це чи не єдиний напрям у криміналістиці, який досліджує голос і мовлення людини з метою виділення його індивідуальних ознак та подальшої ідентифікації [221, с. 263].

Можливості цієї експертизи ґрунтуються на тому, що голос, як і відбиток пальця чи складний ДНК-код, є неповторним та унікальним за своєю природою і притаманний лише одному індивіду. Він передає змістовий інформаційний потік мовленнєвого повідомлення від диктора до слухача, а разом із ним й унікальні дані про фізіологічні, когнітивні, психологічні та інші складові особистості загалом. З огляду на це, експертиза відео-, звукозапису здійснює два підходи до дослідження голосу і мовлення людини на матеріальних носіях інформації – як до акустичного сигналу, та як до мовленнєвого твору.

Експертне дослідження усного мовлення включає обрахування фізичних параметрів звукових коливань, породжених конкретним мовленнєвим трактом під час акустичного аналізу, а також виявлення індивідуальних особливостей формування голосу і усного мовлення під час аудитивно-лінгвістичного аналізу. Це дозволяє максимально об'єктивно провести ідентифікаційне дослідження за голосом та мовленням.

Базовою дисципліною цього виду досліджень мовленнєвого сигналу є акустична фонетика, що входить до складу загальної фонетики. О. С. Теслюк відзначає, що основою методики дослідження фонограм усного мовлення є використання досягнень точних наук і сучасне програмне забезпечення. Здійснюється інструментальний аналіз ознак голосу, що дає можливість об'єктивно виявляти, точно виміряти, оцінювати та порівнювати ознаки, які відображають фізичні характеристики звуків (висоту, тривалість, інтенсивність тощо). Досліджується мовленнєвий сигнал шляхом візуалізації у вигляді спектрограм, осцилограм, формантограм, кепстограм залежно від потреби детальніше проаналізувати ті чи інші його параметри [221, с. 264].

Формування нових видів експертиз. Формування нових видів експертиз та використання їх можливостей правоохоронними органами у боротьбі зі злочинністю було зумовлено, з одного боку, потребами в отриманні доказів певних обставин учинення кримінального правопорушення, а з іншого – появою новітніх можливостей використання для цього інноваційних досягнень науки і техніки [52]. Але ці процеси проходять далеко неоднозначно, існують певні проблемні питання у застосуванні нового експертного інструментарію в доказуванні. З цих позицій варто звернути увагу на молекулярно-генетичну експертизу, експертизи, пов'язані з використанням поліграфа, військову експертизу та експертизу об'єктів інтелектуальної власності.

Молекулярно-генетична експертиза. Поява цієї експертизи зумовлена тим, що в сучасній біології і медицині було розроблено методикку дослідження біологічних об'єктів на клітинному рівні та її використання в розслідуванні кримінальних правопорушень. Основоположником даної концепції визнається англійський учений А. Джеффріс (англ. Alec Jeffreys), який у 1984 р. розробив техніку ДНК-дактилоскопії, яка нині використовується в усьому світі при проведенні судової експертизи для сприяння роботі поліції [132]. Головним завданням цієї експертизи є встановлення факту наявності біологічного матеріалу (крові, слини, сперми та ін.) у слідах і визначення в них групових ознак.

Молекулярно-генетична експертиза базується на тому незаперечному факті, що геном кожної людини є індивідуальним та унікальним (як і відбитки пальців рук). Найчастіше така експертиза проводиться при розслідуванні тяжких злочинів проти життя та здоров'я людини і статевих злочинів, у механізмі яких існує безпосередній контакт між злочинцем і жертвою і відповідно залишаються сліди біологічного походження (кров, слина, сперма, волосся) [215; 216]. Відібрана у людини ДНК піддається ретельному дослідженню – в особи, яка перевіряється, певним способом тестується структура декількох чітко визначених ділянок генома, так званих високополіморфних локусів (STR-локусів). Встановлені при цьому ознаки у своїй сукупності є неповторними.

Ідентифікаційний молекулярно-генетичний аналіз дає можливість досліджувати особливі ділянки ДНК, специфічні для кожної особи, і отримувати в такий спосіб унікальний генетичний «паспорт» конкретної людини. І його неможливо ані змінити, ані приховати, ані підробити. Індивідуальні ознаки, що виявляються на рівні ДНК, характеризуються майже абсолютною стійкістю, тобто зберігаються в організмі людини незмінними все її життя. А відтак й незмінними відображаються в її біологічних слідах. Тому ідентифікаційна значимість генетичних ознак є надзвичайно високою [80, с. 229].

Сучасні методики молекулярно-генетичної експертизи дозволяють одержувати інформацію про певну особу на основі дослідження найрізноманітніших слідів біологічного походження, які нерідко виявляються на місці події й мають відношення до організму людини. ДНК-профілі можуть бути отримані з різного біологічного матеріалу (кров, сперма, букальний епітелій, слина, піднігтьовий вміст, кістки, зуби, волосся, з цибулиною). За методом ДНК-аналізу вирішується проблема ідентифікації конкретної особи навіть за мікрослідами біологічного походження, виявленими під час огляду місця події [141; 21].

Значимість молекулярно-генетичних ідентифікаційних досліджень постійно зростає, але в їх розвитку і практичному використанні є й проблемні питання, які полягають у дотриманні суворих правил вилучення слідів біологічного походження під час проведення слідчих (розшукових) дій. Потрібно враховувати особливості таких слідів, які полягають у наступному: вони можуть утворюватися як шляхом безпосереднього контакту, так і безконтактного перенесення слідоутворюючої поверхні на слідосприймаючу (кашель, чихання); вони, як правило, мають мікроскопічні розміри, які непомітні неозброєному оку; вони здатні змінювати свої властивості під впливом навколишнього середовища (температура, вологість, механічний та фізичний вплив).

Тобто службова особа, яка в межах кримінального провадження здійснює огляд певного об'єкта і вилучення слідів біологічного походження, по-

винна володіти комплексом знань про вказані їх особливості і мати у своєму розпорядженні відповідні засоби виявлення і вилучення таких слідів.

У зв'язку ж із реорганізацією в системі підрозділів МВС України інспектори-криміналісти, які перебувають у структурних підрозділах ГУНП МВС України, не повною мірою забезпечені розхідними матеріалами для оглядів місць подій щодо вилучення слідів біологічного походження та потребують додаткових занять, які сприятимуть розумінню процесу слідоутворення, виявлення, вилучення й пакування таких слідів. Саме якісний, повний і кваліфікований огляд місця події можна вважати найважливішим етапом проведення молекулярно-генетичної експертизи, який забезпечує її результативність і сприяє розкриттю резонансних злочинів.

Ураховуючи цю обставину, кожний інспектор-криміналіст повинен мати у своєму розпорядженні біологічну валізу, яка оснащується найнеобхіднішими розхідними матеріалами та інструментарієм:

- одноразовими безтальковими медичними рукавичками (їх треба змінювати перед оглядом кожного наступного об'єкта для уникнення перехресного забруднення чужорідним генетичним матеріалом);
- медичною маскою, одноразовою шапочкою, халатом і бахілами (для запобігання залишенню інспектором-криміналістом своєї генетичної інформації на об'єкті);
- інструментами: манікюрними ножицями, пінцетом, скальпелем із змінними лезами;
- етиловим спиртом, запальничкою, стерильним марлевым бинтом і ватою (для термічної обробки інструментарію з метою запобігання перенесенню чужорідного генетичного матеріалу);
- дезінфікуючими засобами для обробки медичних одноразових рукавичок («Бацилол», «Стериліум», «Аніоспрей»);
- стерильними вушними паличками та дистильованою водою / фізіологічним розчином (для проведення змивів зі слідів біологічного походження);

- індикаторними смужками «Гемофан» (для орієнтовного виявлення слідів крові на місці події);

- паперовими пакуваннями (конверти, пакети, коробки), які забезпечують збереження слідів біологічного походження.

При наявній відсутності вказаних матеріалів та інструментарію в інспекторів-криміналістів поширені випадки, коли учасники слідчо-оперативної групи (інспектор-криміналіст, слідчий, дільничний, оперативний співробітник, прокурор) залишають свої генетичні ознаки на об'єктах огляду. Ці об'єкти в подальшому вилучаються та направляються на молекулярно-генетичну експертизу. Унаслідок проведення дослідження об'єкта встановлюється ДНК-профіль невідомої особи, який вноситься до центрального обліку генетичних ознак людини (ЦОГОЛ). У такій ситуації проводиться перевірка, направлення великої кількості порівняльних зразків імовірних підозрюваних, яка не дає позитивного результату та заводить органи досудового розслідування в глухий кут. Конституцією України забороняється відбирати зразки для порівняльного дослідження в осіб у примусовому порядку, які не є підозрюваними. Але в разі письмової добровільної згоди учасника слідчо-оперативної групи на поміщення його ДНК-профілю до ЦОГОЛ можна уникнути хибно-негативних чи хибно-позитивних висновків, які в подальшому дезорієнтують досудове розслідування [113, с. 228].

Експертизи, пов'язані з використанням поліграфа. Виділення таких експертиз як новітніх є досить умовним, що пов'язано з історією використання поліграфа в суспільстві, у тому числі правоохоронними органами для протидії злочинності [56; 233; 92; 28].

Поліграф у сучасному розумінні – це апаратно-програмний психодіагностичний комплекс, який призначений для одночасної реєстрації декількох фізіологічних процесів, пов'язаних із сприйняттям певної інформації та виникнення емоцій: дихання, кров'яного тиску, біоелектричних (мозку, серця, скелетної і гладкої мускулатури тощо). Цей комплекс може бути використаний для прове-

дення інструментального психофізіологічного дослідження людини для синхронної реєстрації її фізіологічних параметрів (проявів) та інформації, яка повідомляється. За останні роки сформувалися три основні напрямки його використання:

- 1) для проведення перевірки (опитування) перед прийомом на роботу в правоохоронні органи;
- 2) для перевірки діючих співробітників у професіях, пов'язаних з безпекою, збереженням грошових коштів і матеріальних цінностей;
- 3) у роботі правоохоронних органів для протидії злочинності, зокрема у кримінальному провадженні.

Якщо перший і другий напрямки використання поліграфа в Україні не викликають особливих дискусій, то щодо третього напрямку не все так однозначно. Досить довгий час правоохоронні органи намагалися використовувати поліграф для вирішення різноманітних завдань під час проведення оперативно-розшукових заходів і допитів. Накопичений досвід оцінювався як позитивний і надавав підстави розглядати поліграф як засіб криміналістичної техніки. У 1997 р. під редакцією професора В. О. Образцова видано підручник з криміналістики, в якому окремий параграф присвячено використанню «криміналістичної поліграфології». У підручнику були сформульовані положення, в яких обґрунтовувалася доцільність використання поліграфа при проведенні слідчих дій (допиту) та оперативно-розшукових заходів (опитування). При цьому для характеристики самої процедури застосування поліграфа використовувалися терміни «дослідження», «випробування», «тестування», «експеримент». Були наведені приклади його ефективності у слідчій практиці [105, с. 319-329].

Але з роками стало очевидним, що застосування поліграфа для отримання доказів у кримінальному провадженні потребує використання спеціальних знань з різних галузей науки, що можливе лише в такій формі, як судова експертиза. Тому поступово положення про використання поліграфа при розслідуванні кримінальних правопорушень цілком логічно трансформувалися в

експертизу, яка отримала назву психофізіологічної експертизи. Ці процеси супроводжувалися досить широкою дискусією щодо форми проведення дослідження з використанням поліграфа, його об'єкта і суб'єкта, характеру вирішуваних завдань та значущості результатів в доказуванні [151; 84; 167; 58; 33; 250]. Їх аналіз дозволяє дійти певних висновків.

Потрібно зазначити, що Міністерством юстиції України з урахуванням критичного аналізу практичного досвіду застосування поліграфа у кримінальних провадженнях, проведення експертиз з використанням поліграфа та наукових публікацій були внесені зміни в розділ VI «Психологічна експертиза» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Він був доповнений новим пунктом 6.8 згідно з наказом Міністерства юстиції від 27.07.2015 № 1350/5, відповідно до якого під час психологічної експертизи з метою отримання орієнтувальної інформації може проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа. Предметом опитування із застосуванням комп'ютерного поліграфа є отримання орієнтувальної інформації щодо:

- ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації;
- повноти наданої опитуваною особою інформації;
- джерела отриманої опитуваною особою інформації;
- уявлень опитуваної особи про певну подію;
- іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій

розслідування певних подій [180].

Таким чином, Міністерство юстиції України визначило свою позицію щодо використання поліграфа в судовому експертному дослідженні, вказавши на психологічну експертизу. Під час її проведення опитування з використанням поліграфа можуть проводитись тільки за наявності письмової згоди особи, яка проходить опитування. Це положення базується на ч. 2 ст. 28 Конституції України, де зазначено, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Ґрунтуючись на цих положеннях можна зробити такі висновки.

1. При дослідженні в кримінальному провадженні особи, показання якої викликають сумніви, для її опитування та за її письмовою згодою може бути використаний комп'ютерний поліграф – технічний, багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій особи, гласного використання, який дозволяє виявляти і фіксувати психофізіологічні реакції опитуваної (досліджуваної) особи на певні стимули (подразники) за рахунок перетворення її фізіологічних показників активності в електричні сигнали, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах.

2. Опитування досліджуваної особи із застосуванням комп'ютерного поліграфа здійснюється в межах судово-психологічної експертизи з метою отримання орієнтувальної інформації, необхідної для формулювання висновку експерта щодо питань, поставлених ініціатором проведення експертизи (психофізіологічна експертиза відсутня в реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України) .

3. Застосування комп'ютерного поліграфа та оцінка отриманих результатів здійснюється експертом-психологом, який відповідає вимогам, визначеним у ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» (вища освіта в галузі психології, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, проходження спеціальної підготовки та отримання кваліфікації судового експерта за спеціальністю «Психологія»). З огляду на це положення некоректним є використання терміна «експерт-поліграфолог», оскільки такої спеціальності немає в реєстрі атестованих судових експертів (реєстрі судових експертиз) Міністерства юстиції України .

5. Висновки експерта-психолога можуть бути тільки ймовірнісними, оскільки опитування проводяться для отримання орієнтувальної інформації та є суб'єктивною оцінкою фізіологічних реакцій піддослідної особи на ті чи інші запитання, зафіксовані поліграфом у вигляді кривих на поліграмах (ступінь ймовірності може бути різний).

6. Психологічна експертиза із застосуванням комп'ютерного поліграфа для опитування досліджуваної особи може бути проведена у кримінальному провадженні на підставі статей 242-244 Кримінального процесуального кодексу України як за ініціативою сторони обвинувачення, так і за ініціативою сторони захисту. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах або звернутися з клопотанням до слідчого судді.

7. Експерт, який проводив психологічну експертизу, що супроводжувалася опитуванням із застосування поліграфа, може бути допитаний у суді відповідно до ст. 356 КПК України за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою щодо:

- наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи;

- використаних методик та теоретичних розробок;

- достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок;

- наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку;

- застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження;

- інших запитань, що стосуються достовірності висновку.

Таким чином, при вирішенні питання щодо доцільності проведення психологічної експертизи із застосування поліграфа потрібно враховувати складність її підготовки і проведення, ймовірність результатів, їх ролі в доказуванні, а також можливості допиту експерта в суді сторонами кримінального провадження [255].

Військова експертиза. Ця експертиза була започаткована наказом Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5, яким було внесено зміни до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призна-

чення судових експертиз та експертних досліджень [180]. Видається, що започаткування військової експертизи значною мірою було зумовлено агресією з боку Російської Федерації і веденням активних бойових дій на території України. Ця обставина викликала багаторазове зростання кількості військових кримінальних правопорушень, а відтак і необхідність встановлення під час кримінальних проваджень специфічних обставин їх вчинення [236].

Відповідно до ст. 401 КК України (розділ XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення») військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів. Для встановлення обставин, що входять у предмет доказування у кримінальних провадженнях даної категорії, потрібні спеціальні знання в галузі військової справи.

Предметом військової експертизи є встановлення судовим військовим експертом фактів (суджень про факти) за визначеними слідчим або судом питаннями щодо порядку роботи (дій або бездіяльності) органів військового управління (командирів та начальників) Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення сектору безпеки і оборони, які виконують згідно з чинним законодавством покладені на них службові обов'язки (посадові інструкції). Об'єктом дослідження виступають матеріальні носії доказової інформації, які зібрані й надані слідчим або судом на судову військову експертизу.

Основними завданнями військової експертизи є:

- встановлення обставин застосування та дій військових формувань;
- встановлення обставин, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей (військовослужбовців, працівників Служби безпеки України, Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної

гвардії України та інших представників міністерств і відомств, цивільного населення), втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади та інфраструктури, особистого майна громадян під час застосування військових формувань;

– встановлення відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків).

Орієнтовний перелік питань, що вирішуються при проведенні військової експертизи:

– Чи мали (могли мати) негативні наслідки для обороноздатності держави та боєздатності Збройних Сил України рішення про ліквідацію (розформування, скорочення) окремих родів військ, з'єднань, військових частин та підрозділів?

– Яким чином було організовано керівником (командиром, начальником) отримання інформації (її джерел) від міжвідомчих органів щодо обстановки у районі ведення бойових (спеціальних) дій?

– На яких посадових осіб (командирів, начальників) було покладено підготовку підрозділів, що залучалися до виконання бойових завдань, та здійснення контролю за їх готовністю та відповідністю їх покладання вимогам керівних документів?

– Яким чином здійснювалося забезпечення бойових дій за видами забезпечення? Чи були складені плани забезпечення військ (сил) за видами забезпечення для угруповань, що були задіяні до виконання поставленого завдання?

– Яким чином здійснювалося забезпечення підрозділів, які були визначені для виконання бойових завдань?

– Які нормативні (керівні) документи застосовувались при плануванні та організації бойових дій?

– Чи відповідали вимогам нормативних (керівних) документів, а також обстановці бойові документи (плани) за видами забезпечення частин та підрозділів, які залучалися до виконання бойового завдання?

– Чи перебувають виявлені порушення у причинно-наслідковому зв'язку з настанням тяжких наслідків, які призвели до загибелі військовослужбовців (працівників) та інших осіб, втрати озброєння та військової техніки? Якщо так, то які саме та чиїми діями (бездіяльністю) вони спричинені?

– Які дії (бездіяльність) керівництва (командирів, начальників) призвели до потрапляння в оточення частин та підрозділів, які залучалися до виконання бойового завдання у районі ведення бойових дій?

– Яким чином та ким саме (керівниками, командирами, начальниками) визначалася можлива загроза оточення частин та підрозділів, які залучалися до виконання бойового завдання у районі ведення бойових дій?

– Які заходи вживалися з метою запобігання оточенню та виведенню з оточення частин та підрозділів, які були задіяні до виконання бойових завдань та потрапили в оточення?

– Яким чином була організована взаємодія у районі ведення бойових дій між підрозділами Служби безпеки України, Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України та іншими військовими формуваннями та державними органами влади?

– Яким чином було організовано вихід (прорив, відхід) частин підрозділів з оточення, хто саме здійснював забезпечення виходу (прориву, відходу) зазначених частин та підрозділів?

– Чи був виконаний передбачений нормативними актами порядок опрацювання, коригування та виконання бойових завдань?

– Чи відповідають нанесені графічні зображення на робочих картах командирів усіх рівнів поставленим завданням з ведення бойових дій (виконання бойових завдань)?

– Яким чином проводились фіксація участі у бойових діях (на усіх рівнях) та відображення щоденної звітності військових формувань перед керівництвом антитерористичної операції?

– Чи відповідали фактичні дії відповідних посадових осіб оперативній обстановці, що склалась на момент виконання бойового завдання?

– Дії (бездіяльність) яких посадових осіб, що здійснювали планування та проведення операції щодо розгрому незаконних збройних формувань (противника), перебувають у причинному зв'язку з настанням тяжких наслідків, що призвели до загибелі військовослужбовців (працівників) та інших осіб, втрати озброєння та військової техніки?

Із проведенням військової експертизи тісно пов'язана товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння, завданням якої є:

- визначення вартості наданих на дослідження об'єктів, які використовуються як військове майно;

- визначення типу та призначення наданих на дослідження об'єктів;

- визначення характеристик та властивостей наданих на дослідження об'єктів відповідно до Українського класифікатора товарів зовнішньоекономічної діяльності;

- визначення виробника, країни походження, року виготовлення (комплексно з трасологічним дослідженням) наданих на дослідження об'єктів;

- визначення змін показників якості наданих на дослідження об'єктів (комплексно з відповідними фахівцями з експлуатації подібного майна).

Вказані експертизи повинні проводитися на підставі апробованих і затверджених методик дослідження. Але аналіз методичних матеріалів, внесених до Реєстру методик проведення судових експертиз та до Переліку науково-технічної і довідкової літератури, свідчить про недостатність в Україні методик щодо проведення військових експертиз (досліджень). З метою відпрацювання алгоритму дій судового військового експерта при виконанні експертного дослідження фахівцями Київського та Харківського НДІ судових експертиз Мініс-

терства юстиції України проводяться науково-дослідні роботи (НДР) з розробки відповідних методик у галузі військових знань. Згідно з рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України від 18.01.2019 пройшла державну реєстрацію та внесена до Реєстру методик проведення судових експертиз «Методика комплексного дослідження ракетно-артилерійського озброєння» (реєстраційний код 16.1.01). У 2019 році затверджені встановленим порядком акти приймання НДР «Розробка методики проведення судових військових експертиз, пов'язаних з рівнем обороноздатності Держави», «Розробка методики проведення судових військових експертиз щодо оцінки дій посадових осіб (керівників, командирів, начальників) – суб'єктів боротьби з тероризмом, в ході антитерористичної операції» та рекомендовано на секції провести їх апробацію в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України. У 2020-2022 роках у межах НДР «Розробка методики судово-експертних досліджень застосування артилерійських підрозділів» та «Розробка методики встановлення відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам нормативно-правових документів з організації зберігання ракет і боєприпасів та інших засобів ураження на арсеналах, базах та складах» розробляються відповідні методики [25].

Водночас фахівцями відзначається недосконалість у правовому регулюванні проведення військової експертизи. Зокрема, звертається увага на те що військова експертиза в тому вигляді, в якому вона наразі визначена, є досить складною для проведення. У зв'язку з цим пропонується виділення двох підвидів військової експертизи: 1) військові дослідження дій (бездіяльності) органів військового управління; 2) військові дослідження дій (бездіяльності) посадових осіб. З огляду на це пропонується уточнення експертних завдань та окрему підготовку експертів, зорієнтовану на врахування особливостей різних військових досліджень з внесенням відповідних змін в нормативно-правові акти [191].

Потрібно звернути увагу й на те, що у кримінальному провадженні, яке отримало назву «Справа генерала Назарова» (збиття в 2014 р. російськими бо-

йовиками військово-транспортного літака «Іл-76» та загибель унаслідок цього 49 українських десантників), проводилася військова експертиза. У березні 2017 року генерал-майора Віктора Назарова (тодішнього першого заступника керівника АТО) засудили до семи років в'язниці за ч. 3 ст. 425 КК України (недбале ставленні до служби, вчинене в бойовій обстановці, що призвело до тяжких наслідків), в чому військова експертиза зіграла одну з ключових ролей. Апеляційна інстанція залишила вирок у силі, що викликало протести не тільки в Україні, але й з боку авторитетних західних військових експертів і дипломатів. У протестах зазначалося, що в умовах бойових дій (фактично неоголошеної війни) оцінку рішенням і діям військового повинні надавати виключно компетентні слідчий, прокурор, суддя, а також експерти з відповідною військовою освітою й підготовкою. Наголошувалося на тому, що війна – це інша сфера, повністю протилежна звичайним цивільним умовам людського життя і людям з цивільним світосприйняттям це складно усвідомлювати. Тобто йшлося про необхідність створення в Україні військової юстиції, в якій військова експертиза повинна зайняти чільне місце [255; 79]. До речі, 21 травня 2021 року Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду за результатами розгляду справи щодо Назарова Віктора Миколайовича за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 425 КК України, скасував постановлені судові рішення і закрити кримінальне провадження у зв'язку з відсутністю в діянні Назарова В. М. складу кримінального правопорушення [175].

Експертиза об'єктів інтелектуальної власності. Ця експертиза за своєю сутністю є родовою експертизою, яка об'єднує відповідно до п. 1.2.5. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень Міністерства юстиції України такі дослідження: літературних та художніх творів; фонограм, відеограм, програм (передач) організації мовлення; винаходів і корисних моделей; промислових зразків; сортів рослин і порід тварин; комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень; топографій інтегральних мікросхем; комер-

ційної таємниці (ноу-хау) і раціоналізаторських пропозицій; економічна у сфері інтелектуальної власності [180].

Експертиза об'єктів інтелектуальної власності проводиться у кримінальних провадженнях щодо порушення авторського права і суміжних прав (статті 176 і 177 КК України). Кримінально караними визнаються такі порушення, які досягають ступеня суспільної небезпечності, що визначається розміром заподіяної матеріальної шкоди правовласнику (він повинен бути значним – у двадцять і більше разів перевищувати неоподатковуваний мінімум доходів громадян).

Питання визначення розміру заподіяної матеріальної шкоди є ключовим у кримінальних провадженнях цієї категорії, з яким пов'язана й низка питань щодо порушення авторських і суміжних прав. Експертиза об'єктів інтелектуальної власності є спеціалізованим дослідженням, під час якого визначаються характеристики досліджуваних об'єктів, які дозволяють його віднести саме до авторського чи суміжних прав та визначити розмір заподіяної матеріальної шкоди правовласнику. Фахівцями виділяються, зокрема, такі види експертиз різних об'єктів інтелектуальної власності за характером вирішуваних завдань:

Експертиза авторських творів – проводиться при наявності авторського спору щодо певного об'єкта. У процесі дослідження встановлюються характеристики представленого твору, визначається його авторська природа, а за потреби визначається і автор твору (об'єктами дослідження є літературні твори, зображення, дизайнерські зразки та ін.).

Патентознавча експертиза – проводиться щодо винаходів, корисних моделей та промислових зразків при порушенні патентного права.

Експертиза засобів індивідуалізації торгових марок, товарних знаків та фірмових найменувань – проводиться для встановлення легітимності реєстрації засобу індивідуалізації певного товару або у разі порушення права на цей засіб індивідуалізації [9, с. 188-189].

Захист авторських і суміжних прав тісно пов'язаний із визначенням їх вартості, оскільки неможливо ефективно розпоряджатися власністю, не знаючи її вартості. Водночас потреба у визначенні ціни на об'єкти інтелектуальної власності не вичерпується продажем окремих патентів, авторських чи прав ліцензій, тобто операціями купівлі-продажу. Для вирішення завдання щодо визначення розміру заподіяної правовласнику матеріальної шкоди експертами використовується прибутковий (дохідний) підхід оцінки такого розміру. Суть методу дохідного підходу при розрахунку ринкової вартості прав на об'єкти інтелектуальної власності орієнтована на визначення економічних вигод, очікуваних від його використання. Окрім методики дохідного підходу для оцінки вартості об'єктів інтелектуальної власності використовуються й інші методи, зокрема метод відновлювальної вартості, метод вартості заміщення, метод прямої капіталізації, метод звільнення від роялті з дисконтуванням прибутку та ін. [74; 130; 66]. Вказані методи становлять основу методики оцінки об'єктів інтелектуальної власності, але не є вичерпним переліком усіх можливих варіантів оцінки. Обрання методики оцінки інтелектуальної власності в кожному конкретному випадку є результатом виключно професійного судження експерта, яке, насамперед ґрунтується на особистому досвіді оціночної діяльності певних об'єктів інтелектуальної власності.

Напрямки розвитку в Україні судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності значною мірою залежать від реформи судової системи, яка передбачає функціонування спеціалізованого суду – Вищого суду з питань інтелектуальної власності (про його утворення 13.02.2020 внесено запис до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань) [70]. Вказаний спеціалізований суд буде розглядати як суд першої та апеляційної інстанцій справи:

- спори щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування та інших

прав інтелектуальної власності, в тому числі щодо права попереднього користування;

- спори щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких виникають такі права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси;

- про визнання торговельної марки добре відомою;

- спори щодо прав автора та суміжних прав, в тому числі спорах щодо колективного управління майновими правами автора та суміжними правами;

- спори щодо укладання, зміни, розірвання і виконання договору щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, комерційної концесії;

- спори, які виникають із відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції (неправомірного використання позначень або товару іншого виробника, копіювання зовнішнього вигляду виробу тощо).

Як відзначає Н. В. Кисиль, з моменту, коли закінчиться формування вказаного спеціалізованого суду і він розпочне свою діяльність, його рішення будуть істотно впливати й на розвиток експертизи об'єктів інтелектуальної власності, зокрема і для встановлення фактів під час досудового розслідування. У таких складних справах змагальність сторін у наданні доказів внесе певну змагальність й до експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності. Бо якщо кожною стороною надаватимуться висновки, що встановлюють певні факти та обставини, то суд при оцінці висновку експертів, зокрема при дачі експертами пояснень щодо наданих висновків, зможе оцінити повноту, об'єктивність та обґрунтованість наданих висновків. Тому особлива увага приділятиметься науковій обґрунтованості, повноті та об'єктивності наданих учасниками справи експертних висновків. Водночас, безумовно, збільшуватиметься увага до компетенції експерта, якому доручається проведення експертизи, наявності в нього відповідної освіти та практичного досвіду вирішення поставлених завдань. У

зв'язку з цим особливу актуальність матиме розробка та вдосконалення методик вирішення експертних завдань, якісна підготовка експертів та організація заходів щодо підвищення їх кваліфікації [86 ; 85, с. 191-192].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що розглянуті перспективні напрями розвитку судової експертизи в Україні мають істотний вплив на визначення місця судових експертиз у змагальному кримінальному процесі та удосконалення процесуально-правових засад їх проведення.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи розділ «Загальнотеоретичні основи судових експертиз як засобу отримання доказів у кримінальному провадженні» можна зробити такі висновки.

1. Історія становлення і розвитку судових експертиз показує, що зміна порядку призначення і проведення експертиз у кримінальному провадженні на певних відрізках часу накладала істотний відбиток на організаційно-тактичні основи цієї процедури і зумовлювала її місце в системі засобів збирання доказів. У сучасних умовах визначальним є те, що сторона захисту наділена правом самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, зокрема обов'язкової (для встановлення причин смерті, встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, визначення психічного стану підозрюваного, встановлення віку особи, визначення розміру матеріальних збитків). У тому ж випадку, коли сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин, вона має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи. Таким чином, оновлений порядок призначення і проведення судових експертиз зняв непідйомне навантаження зі слідчого судді щодо проведення експертиз і переклав його на сторони кримінального провадження. У результаті сторони кримінального провадження отримали рівні права у використанні спеціальних знань у збиранні доказів, але існують й невирішені питання, які стосуються, зокрема,

використання сторонами державних і недержавних експертних установ, узгодження своїх дій у питаннях підготовки, призначення і проведення експертиз.

2. Місце судової експертизи в доказуванні (та її роль) в умовах змагального процесу зумовлюється тією обставиною, що ретельному аналізу з боку сторін піддаються всі компоненти проведення судової експертизи. З цієї точки зору досить актуальними є такі компоненти (аспекти) судової експертизи.

Вид експертних досліджень: діагностування певних об'єктів, які мають той чи інший зв'язок з розслідуваною подією (криміналістична діагностика); ідентифікація цих об'єктів (криміналістична ідентифікація).

Криміналістична діагностика полягає у вивченні виявлених слідів злочину з метою визначення ознак, властивостей і стану осіб і речей, якими вони були залишені. У такий спосіб одержується важлива інформація про обставини вчинення злочину, зокрема визначаються особливості об'єкта, яким було залишено слід (людини, знаряддя злочину, автомобіля тощо) і який підлягає розшукові та наступній ідентифікації.

Криміналістична ідентифікація полягає у встановленні тотожності об'єктів, які були виявлені під час розслідування, з тими об'єктами, які були використані в механізмі вчинення злочину і залишили свої сліди у вигляді відображення своїх певних ознак. Таким чином, ідентифікація певного об'єкта є порівняльним дослідженням ознак об'єкта, використаного під час вчинення злочину, та ознак об'єкта, що був виявлений при розслідуванні. Саме таким шляхом здійснюється перехід від знання про ознаки об'єктів події минулого, що відобразилися в слідах, до знання про об'єкти, які існують під час розслідування.

Етапи проведення ідентифікаційної судової експертизи. Ідентифікація об'єкта за залишеними ним слідами складається з кількох взаємопов'язаних етапів, які мають істотне значення для оцінки результатів експертизи і піддаються ретельному дослідженню з боку сторін кримінального провадження і суду:

- виявлення слідів кримінального правопорушення – джерел початкової ідентифікаційної інформації про досліджуваний об'єкт;
- визначення виду (класу, роду, типу) об'єкта по залишених слідах;
- пошук, виявлення і обмеження сукупності об'єктів, що перевіряються і мають однакові властивості з шуканим об'єктом;
- одержання зразків для порівняльного дослідження від усіх об'єктів, що перевіряються;
- проведення експертом порівняльного дослідження з метою вирішення питання про тотожність;
- вирішення експертом питання про тотожність досліджуваного об'єкта.

Методика проведення судової експертизи. Достовірність доказів, які формуються під час експертного дослідження, значною мірою залежить від обраної методики проведення цього дослідження (програми вирішення експертного завдання), яка піддається ретельному дослідженню з боку сторін кримінального провадження і суду. Сторона, протилежна ініціатору проведення експертизи, намагається, зазвичай оспорювати обґрунтованість обраної методики дослідження (особливо, коли існує кілька конкуруючих експертних методик).

Компетентність і кваліфікація судового експерта. Цей компонент відіграє важливу роль в оцінюванні результатів експертного дослідження, адже належна професійна підготовка і досвід роботи експерта за фахом є необхідною умовою достовірності його висновку. Особливо це є важливим у змагальному процесі, коли залучений фахівець не є співробітником державної спеціалізованої експертної установи. Виділяється загальна компетенція, до якої входить процесуальна і наукова компетенція, як формальна умова для залучення відповідного фахівця до проведення експертизи. Але на цьому тлі особливо підкреслюється індивідуальна (особиста) компетенція фахівця, яка позначається поняттям «компетентність експерта» (характеризує суб'єктивні здатності конкретного фахівця). Тобто у процедурі доказування оцінці піддається не тільки

висновок експерта, але й його особистість з точки зору наявності в нього достатніх спеціальних знань, умінь і навичок для проведення конкретної експертизи.

3. Перспективні напрями розвитку судової експертизи в Україні визначаються тією обставиною, що з початку XXI століття спостерігається новий етап світового розвитку експертології та експертної практики. Він оцінюється як формування якісно нової моделі судової експертизи та зміни її теоретичного осмислення, яка має яскраво виражені ознаки (запровадження стандартизованої термінології, розроблення показників достовірності результатів експертиз, нейтралізації суб'єктивізму експертів, удосконаленням існуючих та розроблення нових методик дослідження, акредитація судово-експертних інститутів і лабораторій тощо). Ці процеси відображається у двох напрямках – удосконалення методик проведення традиційних експертиз і формування нових видів експертиз.

Удосконалення методик проведення традиційних експертиз та підвищення їх якості здійснюється на основі впровадження в експертну діяльність інноваційних розробок, що є логічним напрямком розвитку даної галузі знань і практики їх застосування у протидії злочинності. Передусім це стосується криміналістичних експертиз: трасологічної експертизи цілого за частинами, почеркознавчої експертизи, балістичної експертизи, портретної експертизи, експертизи голосу та мовлення людини.

Формування нових видів експертиз та використання їх можливостей правоохоронними органами у боротьбі зі злочинністю було зумовлено, з одного боку, потребами в отриманні доказів певних обставин учинення кримінального правопорушення, а з іншого – появою новітніх можливостей використання для цього інноваційних досягнень науки і техніки. Ці процеси проходять далеко неоднозначно, існують певні проблемні питання в застосуванні нового експертного інструментарію в доказуванні. З цих позицій новими видами експертиз, які динамічно розвиваються, є: молекулярно-генетична експертиза; експертизи, пов'язані з використанням поліграфа; військова експертиза; експертиза об'єктів

інтелектуальної власності. Розвиток кожної із вказаних експертиз відбувається в умовах дискусій, існуванням різних підходів до визначення методик їх проведення, що загалом повинно розглядатися як закономірний процес, який позитивно вплине на підвищення ефективності використання спеціальних знань у протидії злочинності. Ці процеси мають істотний вплив на визначення місця судових експертиз у змагальному кримінальному процесі та вдосконалення процесуально-правових засад їх проведення.

РОЗДІЛ 2

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

2.1. Роль судових експертиз у змагальному кримінальному процесі України

У кримінальному провадженні важливим елементом забезпечення практичного втілення принципу змагальності є право використання експертиз для доказування свого бачення ситуації, пов'язаної з кримінальним правопорушенням, як сторони обвинувачення, так і сторони захисту. Цьому сприяє можливість проведення експертизи в недержавних установах незалежними експертами. Закріплення рівноправності сторін у використанні спеціальних знань зумовило появу і використання терміна «конкурентна (альтернативна) експертиза», що є проявом принципу змагальності в кримінальному процесі [90; 82].

Змагальність досліджується науковцями в різних аспектах, а саме: як принцип (засада) кримінального судочинства; як порядок побудови процесу; як сукупність принципів судочинства; як інструмент (спосіб) дослідження обставин справи; як правовий метод забезпечення законності процесуальної діяльності. Це вказує на багатогранність змагальності та необхідність різностороннього підходу до її вивчення при застосуванні норм чинного КПК України [207; 123]. У такому разі змагальність досліджується в контексті визначення ролі судових експертиз та їх правовому регулюванні у змагальному кримінальному процесі.

Змагальність у кримінальному провадженні тлумачиться як процесуальний режим, який передбачає таку побудову процесу з'ясування обставин вчинення кримінального правопорушення, коли сторони кримінального провадження можуть скористатися всіма процесуальними засобами для доказування своїх правових позицій та спростування інших, а суд на цій основі має

змогу прийняти законне і справедливе рішення. У зв'язку з цим видається важливим розкриття змісту елементів (ознак) змагальності на основі положень статті 22 чинного КПК України «Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості»:

1) чітке відокремлення функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду у кримінальному провадженні і відповідне визначення його суб'єктів – сторони обвинувачення, сторони захисту, суду (ці функції не можуть покладатися на один і той самий орган чи службу особу);

2) самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими кримінальним процесуальним законодавством;

3) сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших передбачених процесуальних прав;

4) обов'язок суду створювати необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків, зберігаючи при цьому об'єктивність та неупередженість.

Водночас проголошення рівності прав на збирання та подання до суду доказів не означає, що сторона захисту є таким же суб'єктом досудового розслідування, як і слідчий і прокурор (сторона обвинувачення). Це проявляється в тому, що відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок. Що ж стосується проведення слідчих (розшукових) дій, то сторона захисту має право тільки ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій. Тобто можна говорити, що можливості сторони обвинува-

чення і захисту не є пропорційними, а надання захисту вищезазначених можливостей не може компенсувати відсутність можливості проведення слідчих (розшукових) дій.

У зв'язку з цим потрібно зазначити, що проблема змагальності у кримінальному провадженні є досить дискусійною серед науковців, але потрібно враховувати час її дослідження і відповідних публікацій. На наш погляд, потрібно поділяти наукові публікації з даної проблематики на ті, що мали місце до набуття чинності КПК України 2012 р. [94; 12; 172; 128; 124; 137; 168; 251] і ті, що мали місце вже після набуття чинності ним [146; 239; 114; 59; 3; 254]. Адже положення КПК України 1960 р. (із змінами) щодо змагальності у кримінальному провадженні (зокрема стосовно проведення експертиз) і відповідні положення КПК України 2012 р. істотно відрізняються, що потрібно враховувати й при оцінці пропозицій, викладених у наукових публікаціях.

Концепція законодавця щодо рівності сторін у збиранні і поданні до суду доказів у науковців викликала неоднозначне ставлення в науковому середовищі. У зв'язку з цим для аналізу змагальності як засади кримінального судочинства необхідно детальніше проаналізувати реалізацію її елементів у кримінально-процесуальних нормах. Одним із них є розділення сторони обвинувачення та сторони захисту. Тому цілком логічним є те, що законодавець у ч. 1 ст. 22 КПК України наголошує, що кожна із зазначених сторін має окрему правову позицію, а також права, свободи та законні інтереси. Саме ця обставина й зумовлює можливість виокремлення цих двох сторін. Окрім того, законодавець передбачає особливі правові позиції в кожній зі сторін, коли кожна сторона має власну мету. Сторона обвинувачення має на меті встановлення особи, винної у кримінальному правопорушенні, збирання відповідних доказів та доказування цього в суді (спростування презумпції невинуватості) для застосування законного і справедливого покарання. Сторона ж захисту має протилежну мету – домогтися виправдання обвинуваченого (підсудного) або ж принаймні досягти максимального пом'якшення кримінального покарання та ін-

ших негативних юридичних наслідків, якими кримінальне провадження може закінчитися.

Водночас потрібно звернути увагу, що одним із завдань кримінального провадження є забезпечення того, щоб жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК України). Тому у разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний (сторона обвинувачення) провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду (ч. 5 ст. 223 КПК України). Відтак цілком обґрунтованою є точка зору, що на сторону обвинувачення покладається обов'язок збирати не тільки «обвинувальні» докази, але й докази, які можуть вказувати на невинуватість особи, або пом'якшувати її вину. Тобто сторона обвинувачення має працювати в обох напрямках для встановлення істини у кримінальному провадженні [169]. З урахуванням цього можна зробити висновок, що наділення сторони захисту правом збирання доказів є додатковою гарантією встановлення істини у кримінальному провадженні, забезпечує розумний баланс приватних і публічних інтересів.

Засоби процесуальної діяльності сторони захисту у кримінальному провадженні повинні розглядатися в контексті її мети, а саме, забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 47 КПК України). Таким чином, засоби захисту – це права та обов'язки сторони захисту (процесуальні інструменти), застосування яких створює основу для спростування підозри (обвинувачення) або ж пом'якшення чи навіть виключення кримінальної відповідальності особи, яка має статус пі-

дозрюваного (обвинуваченого). Досягнення такої мети можливо лише через участь захисника у процесі доказування – у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, вказаних у ст. 91 КПК України).

У цьому контексті заслуговує на увагу і суд, який виконує функцію не тільки вирішення справи по суті, але й функцію судового розгляду. Функція судового розгляду є значно ширшою, оскільки включає в себе й обов'язок суду створити необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання ними своїх процесуальних обов'язків. Така функція суду відображена у ч. 1 ст. 321 КПК України, відповідно до якої головуєчий керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження. З урахуванням цього можна зробити висновок, що йдеться про обставини, які, з одного боку, доказують вину, а з іншого – виправдовують обвинуваченого (підсудного) чи пом'якшують його вину. Таким чином, суд, проявляючи об'єктивність і неупередженість, повинен забезпечити вирішення завдання кримінального провадження – жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Це є підставою для висновку, що активність суду у встановленні дійсних обставин справи є необхідним елементом самої змагальності сторін, оскільки дає змогу перевірити подані сторонами докази шляхом одержання нових доказів у результаті проведення судово-слідчих дій та ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення [146, с. 272-275]. Таким чином, змагальність тісно пов'язується саме з активним судом.

Видається найбільш продуктивним розуміння змагальності як такої побудови кримінального провадження, яка створює оптимальні умови встановлення істини, а в кінцевому результаті виконання завдань кримінального судочинства. Змагальність – це невід’ємна частина пізнавального процесу, метод відшукування доказів, їх дослідження, спосіб відстоювання учасниками процесу своєї позиції у справі, здійснення ними своїх прав і обов’язків для встановлення істини [133, с. 80-81]. У той же час за чинним законодавством сторона захисту не може розглядатися як рівноправний зі стороною обвинувачення суб’єкт досудового розслідування, оскільки не має права самостійно проводити слідчо-розшукові дії (тільки ініціювати їх проведення). Звертаючи на це увагу, адвокат С. Ярошенко підкреслює, що захисник перебуває у нерівному становищі в порівнянні зі стороною обвинувачення, оскільки позбавлений права вчиняти слідчі (розшукові) дії. Усунення цього недоліку бачиться у визнанні пояснень учасників кримінального провадження, які захисник має право отримувати, джерелами доказів, констатуючи, що сьогодні ще зарано говорити про належну змагальність та рівність сторін [254].

Очевидно, йдеться про зрівняння сторони захисту зі стороною обвинувачення у праві проведення слідчо-розшукових дій, що буде означати ні що інше, як появу ще одного самостійного суб’єкта досудового розслідування. Але два паралельних досудових розслідування з рівними правами двох суб’єктів (зокрема на застосування примусу) неминуче призведе, на наш погляд, до плутанини і руйнуванню всієї системи кримінального провадження. Тому в контексті викладеного слід погодитися з В. В. Сердюком, який, спираючись на зміст ст. 22 КПК, наголошує, що можливості сторін досудового розслідування є різними, оскільки сторону обвинувачення завжди уособлює держава (уповноважені державою органи), тоді як у ролі захисника виступає адвокат, який представляє приватні інтереси. Тому найбільш об’ємно змагальність сторін проявляється лише під час судового провадження [200, с.91].

Чинним КПК України надається право проведення допитів свідків, потерпілих лише стороні обвинувачення (слідчому, прокурору). Свідок зобов'язаний давати показання слідчому і ці показання повинні бути правдивими під примусом кримінальної відповідальності, потерпілий при даванні показань мусить говорити тільки правду під примусом такої ж відповідальності (ч. 3 ст. 224 КПК України). Сторона ж захисту безпосередньо може лише отримати від вказаних учасників кримінального провадження або інших осіб пояснення (за їхньою згодою), які ч. 8 ст. 95 КПК не розглядаються як джерела доказів. Але сторона захисту може звернутися до слідчого, прокурора з клопотанням про проведення допиту будь-яких осіб і подати до суду аналогічне клопотання щодо здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту (п. 4 ч. 2 ст. 315 КПК України).

Водночас сторона захисту може самостійно на договірних засадах залучити експерта для проведення експертизи, проте у випадку фінансових труднощів вона лише може на підставі ч. 1 ст. 244 КПК України звернутися з клопотанням до слідчого чи прокурора, а у разі відмови з їх боку – до слідчого судді. Вихідним положенням для адвокатів є те, що для того щоб спростувати сумнівний експертний висновок зі сторони обвинувачення, потрібна інша експертиза (додаткова чи повторна) [71, с. 18].

Незважаючи на те, що в Україні законодавчо закріплено положення, відповідно до якого жоден із доказів не має заздалегідь визначеної сили, авторитет висновків експертів є дуже високим в доказуванні, оскільки спирається на результати наукового дослідження, проведеного професіоналом. Тому, як цілком слушно зазначив В. Г. Гончаренко, у вітчизняному кримінальному процесі під час оцінки доказів суб'єктами доказування висновок експерта автоматично набуває особливого значення, отримує особливу довіру [43]. У зв'язку з цим потрібно підкреслити, що в окремих видах кримінальних проваджень експертиза відіграє ключову роль (портретна експертиза, експертиза голосу та мовлення людини, автотехнічна експертиза, молекулярно-генетична експертиза, військо-

ва експертиза, експертиза об'єктів інтелектуальної власності та ін.) у справі здійснення захисту особи від необґрунтованих звинувачень. Право сторони захисту самостійно залучити експерта для проведення експертизи в криміналістичній літературі отримало найменування конкурентної (альтернативної) експертизи. Питання щодо її місця в кримінальному провадженні і ролі в доказуванні є досить актуальним, але недостатньо дослідженим.

Конкурентними (альтернативними) експертизами вважаються експертні дослідження, які були ініційовані протилежними сторонами кримінального провадження (обвинувачення і захисту) і проведені як державними, так і недержавними експертними установами (експертами) [87]. Водночас кожна зі сторін має на меті отримання на основі використання спеціальних знань доказу її правової оцінки обставин кримінального правопорушення, що розслідується.

Такі експертизи є досить поширеними в країнах Європи та Америки. Наприклад, в США (штат Техас) кожна зі сторін (обвинувачення і захист) можуть запросити в суд найнятого нею експерта, який виступає в судовому провадженні як свідок певної сторони [229]. Оскільки послуги такого експерта оплачуються стороною, яка його найняла, висновки такого експерта, їх об'єктивність можуть бути поставлені під сумнів, що є підставою для судових дебатів (дискусії). У такому разі суд приймає рішення на основі оцінки конкурентних експертиз та інших доказів, поданих сторонами. Водночас суд оцінює висновки експертів з точки зору наукової обґрунтованості проведених експертних досліджень, їх повноти та достовірності. Також інститут приватної експертизи існує в Німеччині, де він конкурує з державними експертними установами у кримінальних провадженнях [227]. Змагальність в експертній діяльності використовується і в кримінальному процесі Франції. Але в цій країні тільки суд має право призначити одночасно двох незалежних (від сторін) експертів, які внесені у відповідний державний реєстр [228]. Тобто альтернативні експертизи ініціюються не сторонами кримінального провадження, а тільки

органом, який веде процес. Такий порядок вважається гарантією отримання об'єктивного і достовірного доказу, яким є висновок експерта.

Таким чином, на судовий розгляд стороною обвинувачення і стороною захисту можуть бути одночасно подані два висновки, які виконані різними експертами, але з одних і тих же питань. Звичайно, у випадку залучення експерта стороною захисту самостійно або за її клопотанням слідчим суддею на вирішення експерту можуть бути поставлені й відмінні від сторони обвинувачення питання. Ця обставина має значення для кримінального провадження, оскільки така можливість забезпечує повноту дослідження всіх матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які несуть у собі інформацію щодо обставин вчинення кримінального правопорушення.

Звичайно, зарубіжний досвід використання альтернативних експертиз у кримінальному провадженні заслуговує на вивчення та використання його у вітчизняному кримінальному процесі. Зважаючи на це, цікавою є думка експерта І. Педь, що експертизи, які призначаються судом, можуть вважатися «нейтральними» експертизами, а ті, що проводяться експертами, залученими сторонами процесу, – «не зовсім нейтральними» експертизами [38]. Як видається, таке бачення розподілу експертиз відображає досвід використання експертиз у змагальному процесі зарубіжних країн та його використання в Україні. Однак це зовсім не означає, що ті експерти, які залучаються сторонами кримінального провадження, обов'язково будуть упередженими, а їх експертні висновки – необґрунтованими. Але практика показує, що українські суди більш схильні довіряти «нейтральним» експертам і бажають вислуховувати зауваження щодо висновків експертів, які були залучені сторонами.

Аналізу висновків експертів істотно сприяє те, що в статтях 101-102 КПК України сформульовані вимоги щодо їх змісту. Зокрема, висновок експерта визначається як докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив прове-

дення експертизи. Висновок повинен ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження. Ст. 102 КПК України містить перелік основних складових елементів змісту висновку експерта, де, зокрема, записано, що у висновку повинно бути наведено докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані в дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка, а також обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання (п. 6 і 7).

Потрібно звернути увагу, що іноді складаються такі ситуації, коли практично неможливо оцінити та оскаржити висновок експерта без допомоги іншого експерта. Наприклад, подібна ситуація є характерною для оцінки висновку психіатричної експертизи при прийнятті рішення про поміщення у психіатричний заклад [152]. У таких випадках під час оцінки судом двох різних висновків з аналогічних питань, складених різними експертами, які були залучені окремо стороною обвинувачення і стороною захисту, ключове значення матимуть методи, використані експертами. Саме за оцінкою застосованих методик експертного дослідження суд приймає рішення щодо прийняття чи відхилення висновку того чи іншого експерта.

Проблема оцінки висновків альтернативних експертиз у суді дійсно існує, адже кожний висновок експерта не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом з іншими доказами. Будь-який висновок експерта (групи експертів) може бути відхилений судом через визнання його неналежним чи недопустимими [195; 69].

Ст. 85 КПК України визначає, що належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів. відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин,

які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів. Доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посылатися суд при ухваленні судового рішення. Але багаторічна судова практика в Україні склалася таким чином, що висновки експертів для суддів виступають науковим підґрунтям при формулюванні вироку. Тому у змагальному процесі експертні висновки стають предметом ретельного аналізу та оцінки з точки зору їх належності і допустимості. Навколо відповідності цим критеріям розгортається інтелектуальна боротьба між сторонами кримінального провадження у суді.

Відхилення висновків експертів за підставами неналежності чи недопустимості можуть бути: помилки у висновках експертів; обґрунтованість, ясність і повнота висновку експерта; порушення порядку підготовки і проведення експертизи.

Помилки у висновках експертів. Експертна помилка в загальному вигляді визначається як судження експерта або здійснення ним дій, які не відповідають існуючим умовам і тому не забезпечують досягнення мети експертного дослідження [1; 67]. Але помилкою це буде тільки тоді, коли неправильні дії експерта є результатом добросовісної омані (мається на увазі неупереджений висновок). Наприклад, така помилка може бути пов'язана з непоміченим експертом збоєм комп'ютерної програми, яка використовується під час проведення експертизи, що зумовлює отримання недостовірного результату (наприклад, суми заподіяної матеріальної шкоди). Також помилки можуть бути предметними, наприклад, коли експерт досліджує знаряддя, яким зламувалися двері, і надає висновок тільки на тій підставі, що на знарядді виявлені нашарування фарби з дверей (використовується принцип контактної взаємодії). Однак таких ознак на знарядді явно недостатньо, щоб зробити висновок, що саме ним був здійснений злам.

Причиною експертних помилок може бути й відсутність або недосконалість методики проведення експертного дослідження. Прикладом першого може бути відсутність науково-обґрунтованої та апробованої дослідної методики, без якої експерт ніяк не зможе сформулювати обґрунтований висновок, навіть у ситуації, коли наявні всі необхідні ознаки для нього. Сформульований при такій ситуації експертний висновок буде вразливим саме з точки зору використаної методики дослідження. Існують й такі випадки, коли методика для дослідження існує, але в ній закладені суттєві недоліки, які унеможливають отримання достовірного результату. Або ж коли експерти помилково чи цілеспрямовано обирають не ту методику, яка насправді потрібна при проведенні даного дослідження (висновки при цьому можуть бути як помилковими, так і достовірними).

Зовсім інша ситуація має місце, коли помилка є цілеспрямованою (завідомо неправдивий висновок). У такому разі експерт під час проведення дослідження свідомо ігнорує необхідність дослідження об'єктів експертизи або використання належної експертної методики. Або ж надає завідомо неправильне описання та оцінку встановленим фактам.

Нерідко експерти допускають помилки процесуального характеру, які супроводжуються виходом експерта за межі його компетенції. Також часто процесуальні помилки виникають й у ситуаціях, коли експерт починає самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, що вони не мають права робити. Окрім процесуальних помилок часто допускається й логічна помилка, коли висновок експерта не випливає з описової частини проведеного дослідження, а ґрунтується на проведеному (висновок повинен ґрунтуватися на тому дослідженні, яке експерт фактично провів). Такий висновок може вважатись як помилковим, так і завідомо неправдивим.

Окрім того, предметом висновку експерта не можуть бути питання права (ч. 1 ст. 242 КПК України). Тому неприпустимо ставити перед судовими експертами правові питання, вирішення яких чинним законодавством віднесено до

компетенції суду. Зокрема, питаннями права є питання про відповідність того чи іншого розпорядження службової особи (наказу) певному нормативно-правовому акту.

Обґрунтованість, ясність і повнота висновку експерта. Відповідно до чинного законодавства експерт зобов'язаний особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок щодо поставлених йому питань. У випадку, якщо висновок експерта буде судом визнано неповним або незрозумілим (неясним), то може бути призначена додаткова експертиза, проведення якої доручається тому самому або іншому експерту (експертам).

Верховний Суд в одній із своїх постанов зазначив, що при перевірці й оцінці експертного висновку суд повинен з'ясувати:

- достатність поданих експертові об'єктів дослідження;
- повноту відповідей на порушені питання та їх відповідність іншим фактичним даним;
- узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи;
- обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи.

Водночас під неясністю висновку експерта слід розуміти нечіткість, розпливчастість відповідей експерта, внаслідок чого стає незрозумілий хід думок експерта. Недостатньо повним висновок визнається, якщо він заснований на дослідженні не всіх наданих експертові об'єктів або не містить вичерпних відповідей на всі поставлені питання [176].

Потрібно зазначити, що на практиці сторона захисту з метою ревізії висновку експертизи, проведеної під час досудового розслідування, залучає спеціаліста, який може надати розгорнуту критику експертного дослідження. Зазвичай таким спеціалістом виступає незалежний експерт, який має значний практичний досвід у проведенні таких експертиз. Дотримуючись формальної

мети Порядку проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 03 2020 р. № 335/5, спеціаліст може проаналізувати висновок експерта і надати суду своє судження, вказуючи на виявлені недоліки і помилки. Відповідно до п. 4 ч. II вказаного Порядку аналізу підлягає висновок щодо його відповідності вимогам нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності та методикам проведення судових експертиз [139].

Потрібно зазначити, що у вказаному Порядку (п. 2,3 ч. I) зазначається, що рецензування не проводиться з метою спростування чи підтвердження висновків, його метою є лише вдосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості та обґрунтованості їх висновків. Підставами ж для рецензування є:

- 1) план рецензування висновків судових експертів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України;
- 2) договір або план щодо підготовки (стажування) фахівця, який має намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта [139].

Тому рецензії спеціаліста, який був залучений стороною кримінального провадження, не можуть бути офіційно використані в судовому процесі з огляду на наступне:

- рецензія не є процесуальним документом, який містить положення з процесуальних питань, і тому не може бути прийнята і врахована судом при постановленні рішення;
- рецензія містить лише суб'єктивну думку певної особи щодо оцінки висновку експерта, який є джерелом доказів;
- метою рецензентів може бути безпідставна дискредитація авторитету й професійної репутації судових експертів з метою надання підстав для сумнівів у достовірності їх висновку та призначення додаткової або повторної експертизи в інтересах іншої сторони кримінального провадження;

- відсутні гарантії незалежності залученого рецензента, його незацікавленості та неупередженості (адже найчастіше рецензії надаються на замовлення сторони).

Однак ніщо не заважає, наприклад, стороні захисту використовувати спеціаліста саме як консультанта для оцінки висновку експерта, але виступати в суді захисник повинен самостійно, від свого імені. Посилання при цьому на зафіксовану документально думку спеціаліста може використовуватися як підстава (аргумент) для призначення судом додаткової чи повторної експертизи.

Додатковим засобом постановки під сумнів обґрунтованості, ясності та повноти висновку експерта є клопотання захисника про виклик експерта для допиту під час судового розгляду справи. Таке клопотання виглядає досить обґрунтованим при попередньому виявленні спеціалістом зазначених недоліків в експертному висновку. Розрахунок при цьому спрямований на залучення експерта на юридичне поле для дискусії, яке «продувається вітром скепсису» і де предметом стане не звична фахова сфера експерта, а юридична оцінка наданого висновку. За такої умови акцент може робитися на певних неточностях, логічних нестыковках у висновку, не точному знанні експерта нюансів нормативно-правових актів, процедур та юридичної термінології. Цей спосіб захисту серед адвокатів отримав назву «бийте» експерта на чужій для нього території» [71, с. 19].

Порушення порядку підготовки і проведення експертизи. Висновок експерта оцінюється в судовому провадженні і може бути визнаний недопустимим, причиною чого можуть бути формальні порушення, допущені при підготовці і проведенні експертизи. Тому при оцінці висновку експертного дослідження проведеного за ініціативою сторони обвинувачення адвокатам рекомендується ретельно перевіряти всі етапи призначення експертизи з точки зору дотримання процесуальної форми і приписів, які досить часто не виконуються. Зокрема, рекомендується з'ясувати:

- чи має експерт відповідну кваліфікацію;

- хто саме залучив експерта для проведення експертизи;
- чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі;
- достатність поданих експертові об'єктів дослідження та ін. [71, с. 62-63].

Практика показує, що нерідко об'єкти дослідження подаються експертові з порушенням встановленого порядку. Зокрема, непоодинокими є випадки, коли об'єкти (зразки) для експертизи відбираються не слідчим, а співробітником оперативного підрозділу без письмового доручення слідчого.

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити, що експертизи у змагальному кримінальному процесі є засобом отримання доказів, доступним для сторін обвинувачення і захисту, і використовується ними для відстоювання свого бачення ситуації, пов'язаної з юридичною оцінкою розслідуваної події. Для суддів висновки експертів виступають науковим підґрунтям при формулюванні вироку. Тому змагання між сторонами кримінального провадження розгортається навколо експертних висновків, які стають об'єктом ретельного аналізу та оцінки з точки зору їх належності і допустимості. Ключовим положенням у цьому змаганні для сторони захисту є те, що для того щоб спростувати сумнівний експертний висновок зі сторони обвинувачення потрібна альтернативна експертиза (додаткова чи повторна).

2.2. Залучення експерта стороною захисту під час досудового розслідування

Кримінальним процесуальним законодавством України встановлені загальні правила проведення експертизи у кримінальному провадженні, які пройшли певний історичний розвиток у контексті реформування правоохоронної і судової систем у незалежній Україні. Трансформація відповідних приписів є досить показовою і заслуговує свого розгляду.

Розглянемо з цих позицій КПК України 1960 р. в редакції, яка була чинною до 2012 р. [111]. Цей кодекс відображав у своїх відповідних положеннях накопичений достатній емпіричний досвід для визначення законодавцем місця і ролі висновків експертів, заснованих на останніх досягненнях науки і техніки, серед інших доказів. Були визначені і врегульовані права та обов'язки експертів, питання взаємодії експерта і керівника експертної установи з правоохоронними органами. Законодавчо закріплювалася процесуальна свобода експерта – він наділявся сукупністю специфічних прав, які забезпечують його свободу під час проведення дослідження. КПК України 1960 р. в останній його редакції зберігав у собі елементи обвинувального процесу, які залишалися досить стійким наслідком впливу радянської тоталітарної ідеології в праві (відповідно до ст. 16-1 КПК України 1960 р. засада змагальності проголошувалася тільки стосовно судового розгляду). Водночас законодавець сформулював окремі положення щодо процедури проведення експертиз, які торкалися прав сторони захисту. Їх можна оцінювати як окремі елементи змагальності (чи передумови для цього) у використанні спеціальних знань під час досудового розслідування і судового розгляду.

Так, згідно зі ст. 197 КПК України 1960 р. слідчий при призначенні експертизи зобов'язувався ознайомлювати обвинуваченого (підозрюваного) з постановою про призначення експертизи і роз'яснювати його права, про що складався протокол. Обвинувачений (підозрюваний) мав право:

- 1) заявити відвід експертові;
- 2) просити про призначення експерта з-поміж вказаних ним осіб;
- 3) просити про постановку перед експертизою додаткових питань;
- 4) давати пояснення експертові;
- 5) пред'являти додаткові документи;
- 6) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення експертизи;

7) заявляти клопотання про призначення нової або додаткової експертизи.

Таким чином, сторона захисту могла брати участь у призначенні експертиз під час досудового розслідування, яке здійснювалося стороною обвинувачення, шляхом подання слідчому відповідних клопотань.

Сторона захисту могла брати участь і в призначенні експертизи в суді, процедура якої була прописана у статтях 310 і 311 КПК України 1960 р. Відповідно до вказаних норм при виявленні судом потреби в залученні експерта, він брав участь у судовому засіданні при дослідженні доказів і міг з дозволу суду ставити запитання підсудному, потерпілому і свідкам про обставини, які мали значення для його висновку. Після з'ясування обставин, що мали значення для висновку експерта, головуєчий пропонував прокуророві, підсудному, його захисникові та іншим учасникам судового розгляду подати в письмовому вигляді питання, які вони бажають поставити експертові. Суд обмірковував ці питання, враховуючи при цьому думку учасників судового розгляду, усував ті з них, які не стосувалися справи або не належали до компетенції експерта, та формулював ті питання, які він ставить перед експертом з власної ініціативи. Після цього суд виносив ухвалу, а суддя – постанову, в якій викладалися поставлені на вирішення експертизи питання. Ці питання передавалися експерту для складання висновку, який оголошувався в судовому засіданні і приєднувався до справи. Після оголошення висновку експертові могли бути поставлені питання для роз'яснення і доповнення його висновку (допит експерта у суді). У випадку визнання експертизи неповною або не досить зрозумілою судом могла бути призначена додаткова або повторна експертиза (при цьому розгляд справи міг бути відкладений).

Прийняття нового КПК України в 2012 р. істотно змінило процедуру проведення експертиз та взаємодію учасників кримінального провадження з експертами. Разом із Законом України «Про судову експертизу», прийнятому в 1994 р. [188] і в який постійно вносилися зміни, були сформульовані поло-

ження щодо: створення рівних правових умов для всіх учасників кримінального провадження та експертів незалежно від того, чи є вони співробітниками державних спеціалізованих установ або приватними експертами; відділення експертних служб від правоохоронних органів; визначення правового становища керівника спеціалізованої експертної установи [245, с.36]. Потрібно зазначити, що в цих процесах поряд з юристами значну роль відіграла експертна спільнота [206, с.235; 104, с. 63-71]. Також слід звернути увагу, що в КПК України 2012 р. була сформульована пряма заборона щодо проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242). Раніше безглуздість у проведенні правової експертизи доводилася лише в наукових публікаціях, оскільки для слідчих, прокурорів, адвокатів і суддів юридичні знання не є спеціальними знаннями. Таким чином, законодавець урахував думку науковців, що вирішення правових питань не потребує застосування якихось інших спеціальних знань (наукових, технічних або інших) і вони віднесені до виключної компетенції суду.

У ч. 1 ст. 93 чинного КПК України проголошено, що збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. На основі цього положення робиться висновок, що законодавець закріпив рівність сторін у збиранні доказів. Однак аналіз ч. 2 і ч. 3 ст. 93 КПК України, де визначається перелік засобів збирання доказів, які може використовувати кожна із сторін, призводить до оцінки проголошеної змагальності сторін як декларативної [245, с.146]. Констатується, що законодавець, як і раніше, всією повнотою державно владних і процесуальних повноважень зі збирання та оцінки доказів традиційно наділив тільки сторону обвинувачення. Тільки вона може використовувати для збирання доказів такі засоби, як гласні і негласні слідчі (розшукові) дії. Сторона ж захисту має право тільки ініціювати їх проведення, а безпосередньо може використовувати тільки інститут витребування (речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок).

У зв'язку з цим зазначимо, а чи може бути по-іншому, чи можна наділяти процесуальними повноваженнями, які спираються на державний примус, і сторону захисту? Видається, що для відповіді на це запитання потрібно враховувати характер завдань, що стоять перед сторонами.

На наш погляд, є очевидним, що виходячи зі змісту ст. 2 КПК України «Завдання кримінального провадження», на сторону обвинувачення покладається завдання захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень шляхом відновлення їх прав та законних інтересів. Очевидно, що йдеться передусім про потерпілого, стосовно якого держава має відповідне зобов'язання. Вирішення цього завдання здійснюється при умові забезпечення вказаною стороною швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини. Важливо звернути увагу на поняття неупередженого розслідування, зміст якого розкривається, зокрема, в ч. 5 ст. 223 КПК України, де зазначається, що у разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду. Таким чином, на сторону обвинувачення покладається обов'язок збирати не тільки «обвинувальні» докази, але й докази, які можуть вказувати на невинуватість особи чи пом'якшувати її вину. Тобто завдання сторони обвинувачення полягає у встановленні істини. Водночас потрібно підкреслити, що досудове розслідування здійснюється в умовах надзвичайно складних для отримання доказів. Воно відбувається в умовах інформаційної невизначеності – сліди кримінального правопорушення можуть бути дуже схожими на сліди інших подій, які передували чи мали місце пізніше. Окрім того, воно завжди здійснюється в умовах наявної або очікуваної протидії з боку зацікавлених осіб, що включає в себе фальсифікацію доказів та інші форми створення пере-

шкод для органу досудового розслідування при встановленні обставин вчинення кримінального правопорушення [32; 238; 10; 149; 119; 246; 16]. Видається, що саме для подолання зазначених труднощів органи досудового розслідування повинні бути наділені виключними повноваженнями, мати право на застосування примусових заходів при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, оберігати отримані відомості від передчасного розголошення (таємницю слідства) тощо.

Яке ж завдання стоїть перед стороною захисту і які повноваження потрібні для його вирішення? У зв'язку з цим є доречним нагадати, що до сторони захисту віднесені такі учасники досудового розслідування, як підозрюваний (обвинувачений), їхні захисники та законні представники (п. 19 ст. 3 КПК України). Виходячи зі змісту ст. 2 КПК України, завданням сторони захисту є забезпечення застосування до вказаних учасників кримінального провадження належної правової процедури. Зокрема, йдеться про дотримання прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність. Для вирішення цього завдання підозрюваний, обвинувачений наділені відповідними правами (ч. 3 ст. 42 КПК України). Захисники та законні представники при виконанні функції захисту користуються процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим (статті 44-47 КПК України). Потрібно підкреслити, що на сторону захисту не покладається завдання встановлення істини у кримінальному провадженні, а тільки здійснення контролю за дотриманням належної правової процедури і прав учасників кримінального провадження. Видається очевидним, що закріплених у чинному КПК України прав стороні захисту для виконання нею своєї функції (і завдання) цілком достатньо.

З огляду на викладене виникає питання, чи є з точки зору забезпечення змагальності обґрунтованими претензії на зрівняння повноважень сторони за-

хисту з повноваженнями сторони обвинувачення в засобах збирання доказів? На наш погляд, відповідь очевидна – надання стороні захисту права проведення слідчих (розшукових) дій є надлишковим у виконанні покладених на неї завдань кримінального провадження.

Але законодавець стосовно права сторони захисту на самостійне проведення експертизи кілька разів міняв своє ставлення. Очевидно враховуючи ту обставину, що сторона захисту в змагальному кримінальному процесі не наділяється правом самостійного проведення слідчих (розшукових) дій, законодавець у КПК України 2012 р. таку ж позицію визначав й стосовно експертиз. Сторона захисту могла ініціювати проведення експертизи тільки шляхом подання відповідного клопотання слідчому судді. Мабуть, маючи на увазі зрівняння прав сторін, такий же точно порядок передбачався й стосовно сторони обвинувачення. Відповідно до редакції ст. 243 КПК України, яка була чинною до 2019 року, експерт залучався за наявності підстав для проведення експертизи за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження.

Однак швидко виявилися негативні наслідки такого рішення. З одного боку, слідчі судді (а також і слідчі) були перевантажені такими клопотаннями сторін, які нерідко стосувалися проведення одних і тих же експертиз, але з різними запитаннями до експертів, а з іншого – деякі положення в цій процедурі суперечили іншим приписам щодо проведення експертиз. Тому вказані новели в кримінальному процесуальному законодавстві не визнавалися в науковому юридичному та експертному середовищі адекватними, обґрунтованими і виправданими. Констатувалося, що закладена законодавцем парадигма «санкціонування» слідчим суддею проведення судової експертизи є суперечливою, оскільки існує інститут обов'язкового призначення експертиз під час досудового розслідування (ч. 2 ст. 242 КПК України). Так, у більшості проваджень щодо кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи призначення експертизи є обов'язковим і не залежить від бажання слідчого, прокурора чи судді

(встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного; встановлення віку особи; визначення розміру матеріальних заподіяних збитків). Окрім того, постало питання й про терміни проведення експертиз, які явно виходили за межі, встановлені законодавством [125, с. 220-221]. Стан справ з проведенням експертиз під час досудового розслідування швидко зайшов у глухий кут.

Тому законодавець у 2019 р. був змушений знову змінити порядок проведення експертиз, він формально наділив сторони кримінального провадження рівними правами в цьому питанні, змінивши редакцію статей 242, 243 КПК України [179]. Згідно із вказаними чинними статтями експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту.

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства стосовно використання експертизи як засобу збирання доказів дозволяє дійти висновку, що сторона захисту нині має три варіанти своїх дій:

1) ініціювання проведення експертизи шляхом подання відповідного клопотання слідчому, прокурору (ч. 3 ст. 93 КПК України);

2) самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ч. 2 ст. 243 КПК України), в тому числі тієї, проведення якої є обов'язковим для слідчого або прокурора (ч. 2 ст. 242 КПК України);

3) ініціювання проведення експертизи шляхом подання відповідного клопотання слідчому судді у разі, якщо:

- для вирішення питань, які мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його;

- для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи;

- існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;

- сторона захисту не може залучити експерта самотійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (ч. 1 ст. 244 КПК України).

Потрібно зазначити, що 1-й і 3-й варіанти дій сторони захисту узгоджуються з повноваженнями цієї сторони, викладеними в ч. 3 ст. 93 КПК України, де передбачається право сторони на ініціювання проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій. Що ж стосується права самотійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи (2-й варіант), то тут існують проблемні питання, на які звертається увага в науковому середовищі [203; 65; 135; 112; 191; 203; 3; 127]. На наш погляд, їх доцільно розділити на формальні і змістовні.

Формальні проблемні питання самотійного залучення експертів стороною захисту для проведення експертизи (пов'язані з недоліками форми нормативних приписів).

1. Положення ч. 2 ст. 243 КПК України, яким стороні захисту надається право самотійного залучення експертів на договірних умовах, не узгоджується з ч. 3 ст. 93 КПК України, де визначається право сторони захисту тільки ініціювати проведення всіх слідчих (розшукових) дій шляхом подання слідчому, прокурору відповідного клопотання (відмова в задоволенні клопотання може бути оскаржена слідчому судді). При наданні стороні захисту права самотійного залучення експертів для проведення експертизи, яка є слідчою (розшуковою) дією, логічним було б внесення відповідних змін у редакцію зазначеної статті.

2. Існує очевидна необхідність уточнення редакції ч.1 ст. 242 КПК у тому аспекті, що експертиза проводиться не експертною установою, а судовим експертом (експертами), який може бути працівником такої установи, а може і не

бути ним. Справа в тому, що відповідно до ч. 2 ст. 101 КПК України експерт дає висновок не від імені експертної установи, а від свого імені і несе за нього особисту відповідальність.

3. У нормах КПК України, які регулюють проведення експертизи у кримінальному провадженні, використовуються неузгоджені словосполучення: «залучення експерта», «доручення проведення експертизи», «призначення експертизи». Видається, що в нормативно-правових актах понятійний апарат повинен бути бездоганим і виключати можливість різного тлумачення різних термінів. З огляду на це, оптимальним є використання поєднання сталих словосполучень «призначення експертизи», проведення якої «доручається експерту».

4. У нормах КПК України, які передбачають право сторони захисту самостійного залучення експертів на договірних умовах, відсутня детальна регламентація порядку такого залучення. Зокрема:

- не визначено вид та форму процесуального документа, відповідно до якого реалізується вказане право сторони захисту, зокрема, не зрозуміло, який саме документ буде підставою для проведення експертизи – доручення, заява, звернення, адвокатський запит чи інший документ, якою повинна бути його структура;

- не визначені права інших учасників кримінального провадження у зв'язку із залученням експерта стороною захисту, чи повинні вони повідомлятися про це (те ж саме стосується і ситуації з призначення експертизи слідчим, прокурором).

5. У нормах КПК України, якими регулюється проведення експертиз у кримінальному провадженні, відсутнє визначення понять первинної, додаткової, повторної, комісійної, комплексної експертиз та особливостей їх проведення, що тісно пов'язано з реалізацією права сторони захисту на самостійне залучення експертів на договірних умовах. Хоча в п.1 ч.1 ст. 244 КПК України йдеться про неповноту чи неправильність висновку експерта, залученого сто-

роною обвинувачення, як підставу для ініціювання проведення нової експертизи стороною захисту.

Відсутність вказівки на первинну, додаткову, повторну, комісійну і комплексну експертизу стосується й визначення повноважень суду. Так, відповідно до ч. 2 ст. 332 КПК України суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи незалежно від наявності клопотання сторін кримінального провадження або потерпілого, якщо:

- суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності;
- виникли підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає інші обґрунтовані сумніви в його правильності.

Таким чином, вказана норма надає можливість суду призначити повторну експертизу, яка може бути комісійною і комплексною, але статус таких експертиз не визначений. І не зрозуміло, які саме об'єкти підлягають дослідженню та які питання повинні бути вирішені експертом, оскільки у випадку призначення повторної експертизи істотної зміни зазнає й експертне завдання.

Потрібно зазначити, що наведені недоліки (прогалини) форми приписів щодо проведення експертизи могли бути відносно легко усунуті шляхом доповнення відповідних статей кримінального законодавства або вдосконалення їх редакції, стосовно чого викладені пропозиції в численних/багатьох наукових публікаціях. Але існують й недоліки змістовного характеру, які вимагають переосмислення проголошеного в ч. 2 ст. 22 КПК України рівності прав сторін кримінального провадження у збиранні і поданні до суду речей, документів та інших доказів.

Змістовні проблемні питання самостійного залучення експертів стороною захисту для проведення експертизи (безпосередньо пов'язані зі змістом виконання нормативних приписів).

1. Призначення експертизи (залучення експерта) нерозривно пов'язане з процедурою надання в розпорядження експерта об'єктів дослідження. Але можливості отримання предметів, документів, будь-яких відомостей для подальшого надання на експертне дослідження у сторін не рівноцінні. Слідчий, прокурор збирання доказів здійснюють шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, результати яких відображаються у відповідних протоколах (ч. 1 ст. 100 КПК України). Сторона ж захисту позбавлена такої можливості – захисник під час витребування та отримання речей, копій документів, отримання пояснень не має будь-яких владних повноважень, які б гарантували беззаперечність такого отримання. З іншого боку, сторона захисту також не має повноважень і щодо процесуального оформлення отриманих об'єктів та необхідних для проведення експертизи відомостей. Тому сторона обвинувачення завжди буде пріоритетною в отримання об'єктів експертного дослідження (вона завжди першою оволодіє ними), що може розглядатися як недотримання права рівності у збиранні доказів.

У зв'язку з цим під час досудового слідства може виникнути така ситуація, коли сторона захисту бажає самостійно залучити експерта для проведення дослідження об'єктів, які з названих вище причин знаходяться у слідчого. Для отримання цих об'єктів сторона захисту має право клопотатися про їх надання, у випадку ж відмови – звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді. Але чинним кримінальним процесуальним законом не передбачається можливість задоволення клопотання сторони захисту про передачу їй об'єктів, які мають статус речових доказів у кримінальному провадженні.

2. Проблемним є й отримання стороною захисту зразків для ідентифікаційної експертизи, що є необхідною умовою для її проведення. Відповідно до ч. 1 ст. 245 КПК України обов'язок надання експертові необхідних зразків покладається на сторону кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим

суддею. Але це також є неможливим через ті ж причини, що й отримання безпосередніх об'єктів експертного дослідження – відсутність права на проведення слідчих (розшукових) дій, владних повноважень, складання процесуальних документів

3. Сторона захисту не наділена правом попередження експерта про кримінальну відповідальність за підготовку завідомо неправдивого висновку (ст. 70 КПК України), що є обов'язковою процесуальною дією, покликаною гарантувати достовірність висновку експерта і яка повинна знайти відображення в самому висновку (ч. 2 ст. 102 КПК України). Вирішенням проблеми могло бути покладення обов'язку попередження експерта про кримінальну відповідальність на керівника державної експертної установи під час присвоєння кваліфікації судового експерта та приведення експерта до присяги. Але ж сторона захисту має право залучати й експертів, які не є працівниками зазначених установ.

Наведені проблемні питання самостійного залучення експертів стороною захисту для проведення експертизи торкаються обсягу повноважень цієї сторони під час досудового розслідування. Є очевидним, що обсяг повноважень сторони обвинувачення і сторони захисту щодо збирання доказів на цій стадії кримінального провадження є різним. Зокрема, це стосується проведення слідчих (розшукових) дій, процесуальною процедурою (формою) яких забезпечується допустимість отримуваних речей, документів та інших доказів. Саме ця обставина дає підстави для констатації того, що проголошення в ч. 2 ст. 22 КПК України рівності прав сторін кримінального провадження у збиранні доказів є декларативним.

У криміналістичній літературі викладені різноманітні пропозиції щодо усунення «декларативності» рівності сторін і наділенням сторони захисту такими б повноваженнями, які дійсно б робили її рівною під час досудового розслідування. Зокрема, такою пропозицією є надання адвокатам права процесуального оформлення отримуваних ними доказів. Так, у цьому контексті

М. Г. Щербаковський та Л. П. Щербаковська для усунення сумнівів у достовірності доказів, зібраних адвокатом, пропонують законодавче закріплення процесуальної процедури, аналогічної з процедурою проведення слідчих (розшукових) дій. На думку вказаних авторів, дотримання такої процедури дозволить гарантувати допустимість отримуваних адвокатом доказів. Зокрема, пропонується виявлення, вилучення, огляд предметів і документів, отримання відомостей від осіб, проведення експериментальних дій слід проводити за аналогією із слідчими (розшуковими) діями, за участю двох незацікавлених осіб (понятих). Процес та результати цих заходів повинні проводитися з обов'язковою фіксацією в протоколі, як це передбачено ст. 103 КПК України і п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», для подальшого використання і надання стороні обвинувачення і суду [178]. У цьому випадку протокол підписується адвокатом і всіма учасниками дій, що проводяться адвокатом, і посвідчується печаткою адвоката (підприємства, організації, установи) [242, с. 329].

Д. В. Куриленко наголошує й на тому, що проведення експертизи стороною захисту здійснюється на договірних умовах і за власні кошти в той час, коли експертиза стороною обвинувачення проводиться за рахунок бюджетних коштів, що є порушенням рівності сторін. У зв'язку з цим пропонується внесення змін у чинне законодавство, які б передбачали в певних випадках право отримання стороною захисту компенсації з держбюджету за проведення експертизи [112, с. 332].

У зв'язку з викладеними в наукових публікаціях оцінками практичної реалізації нормативно закріпленого принципу рівності сторін у змагальному процесі (у праві на збирання та подання до суду доказів) можна погодитися з точки зору формальної логіки. Однак потрібно ще раз звернути увагу, що йдеться не тільки про судове провадження, а й про стадію досудового розслідування, в якій потрібно забезпечувати повну рівність сторін в отриманні і процесуальному оформленні (відповідно до приписів КПК України) отримання доказів.

З цієї точки зору не можна залишати поза увагою й потерпілого, який хоча формально і віднесений до сторони обвинувачення, але має свій приватний інтерес і права. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України потерпілий має право подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду, а також мати свого представника – особу, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником (користується процесуальними правами потерпілого). Науковці також аналізують статус потерпілого та його роль у кримінальному провадженні з точки зору рівності сторін у змагальному процесі [115; 116; 117] і звертають увагу на необхідність забезпечення балансу прав підозрюваного і потерпілого, чого немає в чинному кримінальному процесуальному законодавстві. Так, М. Г. Щербаковський цілком обґрунтовано відзначає, що потерпілий лише гіпотетично може збирати докази самостійно. Відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України потерпілий формально віднесений до сторони обвинувачення, але самостійно не має права збирати докази, а тільки подавати ті, що знаходяться в його розпорядженні (п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України). Потерпілий не наділений правом самостійно залучати експерта – він може лише клопотатися про це перед слідчим, прокурором. У зв'язку з цим вказаним автором на виконання принципу рівності сторін у збиранні доказів пропонується надати потерпілому, як і стороні захисту, право самостійно залучати судового експерта, про що внести відповідні доповнення в ст. 244 КПК України [245, с. 153-154].

Такий підхід у вирівнюванні статусу потерпілого і підозрюваного (обвинуваченого) підтримують й інші науковці, оскільки вбачають становище потерпілого за чинним законодавством дискримінаційним [252, с. 242; 2, с. 13]. Так, наголошується, що потерпілий може представляти фотодокументи і звукозапис, на яких виявилися відображені, випадково чи навмисно, окремі моменти вчинення злочину (наприклад, звукозапис розмови між підозрюваним і потерпілим). Такі матеріали можуть бути представлені потерпілим для доведення обставин, які передували злочину або настали за ним, якщо вони мають значення для кримінального провадження. Представлені об'єкти і

відповідні матеріали згодом можуть стати об'єктом експертного дослідження. Але оскільки законодавець не надав потерпілому права самостійно збирати докази, зокрема шляхом залучення експерта, то потрібно усунути цю прогалину і наділити потерпілого в цьому аспекті такими ж правами, якими наділено учасників зі сторони захисту, про що доцільно внести відповідні доповнення у ст. 243 КПК України [112, с. 333]. Таким чином, пропонується наділити і потерпілого не тільки правом самостійного залучення експерта на договірних умовах, але й правом проведення інших процесуальних дій, необхідних для проведення експертизи (виявлення, вилучення, огляд предметів і документів, отримання відомостей від осіб, проведення експериментальних дій). Тобто в цьому разі потрібно не тільки доповнювати ст. 243 КПК України, але й змінювати ч. 3 ст. 93 КПК України щодо права використовувати стороною захисту і потерпілим таких засобів збирання доказів, як проведення слідчих (розшукових) дій.

Видається очевидним, що реалізація в КПК України наведених пропозицій щодо забезпечення під час досудового розслідування рівності сторін у збиранні доказів призведе до появи трьох суб'єктів кримінального провадження, наділених рівними правами: 1) слідчого (прокурора); 2) захисника підозрюваного; 3) представника потерпілого (захисника його прав). Якщо не брати до уваги представника потерпілого, інтереси якого в кримінальному провадженні здебільшого збігаються із завданнями органу досудового розслідування, то можна констатувати змагання на стадії досудового розслідування двох суб'єктів із кардинально протилежними завданнями (інтересами).

Завданням слідчого (прокурора) є встановлення істини, тобто наявності кримінального правопорушення, підозрюваної особи в його вчиненні та збирання відповідних доказів для доведення її вини в суді з метою ухвалення ним обвинувального вироку. Призначене судом покарання є тим засобом, який покликаний здійснювати індивідуальну і публічну превенцію вчинення кримінальних правопорушень у майбутньому, що є державною функцією. Для вирішення цього завдання орган досудового розслідування наділяється правом проведення

слідчих (розшукових) дій з можливістю застосування примусу у визначених випадках, тобто владними повноваженнями. Водночас у разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий, прокурор зобов'язаний провести відповідну слідчу (розшукову) дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду (ч. 5 ст. 223 КПК України). Тобто на сторону обвинувачення покладається обов'язок збирати не тільки докази обвинувального характеру, але й докази, які можуть вказувати на невинуватість особи або пом'якшувати її вину. Важливим є припис ч. 3 ст. 373 КПК України, відповідно до якого обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення під час судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Завдання ж сторони захисту є протилежним і полягає в захисті прав та законних інтересів клієнта (підозрюваного, обвинуваченого) з метою ухвалення судом виправдувального вироку (у крайньому разі призначення більш м'якого покарання). Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що:

- 1) вчинено кримінальне правопорушення, в якому обвинувачується особа;
- 2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим;
- 3) у діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 373 КПК України).

Таким чином, для сторони захисту ключовим є не встановлення істини у кримінальному провадженні, а досягнення такого стану, коли зібраних слідчим, прокурором доказів буде недостатньо для доведення обставин, вказаних у ч. 1 ч. 3 ст. 373 КПК України. У зв'язку з цим Я. П. Зейкан підкреслює особливе вміння адвоката скористатися помилками досудового слідства, вміння підштовхнути слідчого, прокурора до помилок та виявлення недопустимих і очевидно недопустимих доказів. І змагальний процес (статті 17, 20, 22, 321 КПК України) наділяє захист такими можливостями [71, с. 5].

Тому видається цілком обґрунтованим припущення, що з наділенням сторони захисту правом проведення під час досудового розслідування процесуальних дій (виявлення, вилучення, проведення огляду предметів і документів тощо) у неї з'явиться можливість діяти на випередження і першою заволодівати об'єктами експертного дослідження з негативними перспективами для сторони обвинувачення. У таких випадках не виключається і фактичне блокування (затягування) досудового розслідування. Тобто йдеться про перешкоджання встановленню істини стороною обвинувачення. Тому уявляється неприйнятним надання права стороні захисту проведення фактично паралельних слідчих (розшукових) дій на цій стадії кримінального провадження.

Відтак стає очевидним, що наділення сторони захисту правом самостійного залучення експерта для проведення експертизи і пов'язаних з її підготовкою процесуальних дій є надлишковим, адже в адвоката немає мети встановлення істини у кримінальному провадженні. Як уже зверталася увага, основним завданням захисника є виявлення помилок слідства в дотриманні прав підозрюваного (обвинуваченого), зокрема при прийнятті процесуальних рішень, проведенні слідчо-розшукових дій (проведення експертиз). За чинним законодавством у разі виявлення захисником вказаних помилок слідства під час судового розгляду, зазвичай заявляється клопотання про визнання отриманих стороною обвинувачення доказів неприпустимими, або захисник клопочеться щодо проведення повторної експертизи чи додаткової експертизи (у разі виявлення недоліків, які можна усунути).

Звичайно, роль захисника у кримінальному провадженні є надзвичайно важливою – він виступає противагою обвинувальному нахилу кримінального провадження, є гарантом того, щоб жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу (ст. 2 КПК України). І тому його права повинні бути збалансовані з правами сторони обвинувачення у сфері використання спеціальних знань, зокрема у формі проведення експертизи. Уявляється, що для виконання завдання

захисту особи від необґрунтованого обвинувачення і засудження таким достатнім балансом є встановлена чинним законодавством процедура надання стороні захисту права ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, що здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань. У випадку ж відмови в задоволенні клопотання постановою слідчого, прокурора може бути оскаржена слідчому судді (ч.3 ст. 93 КПК України).

Видається, що це загальне правило повинно діяти і стосовно проведення експертизи, але встановлене ст. 243 КПК України право сторони захисту на самостійне залучення експертів на договірних умовах для проведення експертиз (у тому числі обов'язкових) суперечить цьому загальному правилу. І це створює досить небезпечну ситуацію для досягнення цілей правосуддя у демократичній країні. При відсутності реальних можливостей самостійного залучення експертів для проведення «незалежної» експертизи і проведення інших дій для збирання доказів у сторони захисту завжди будуть підстави і можливість оскарження вироку суду, у тому числі шляхом подання скарги в Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ).

У зв'язку з цим можливі два варіанти усунення зазначених суперечностей. Перший варіант полягає у зміні загального правила і наданні стороні захисту дійсно рівних можливостей у збиранні доказів під час досудового розслідування, що передбачає право самостійного проведення не тільки експертизи, але й інших слідчих (розшукових) дій. Але це, на наше переконання, суперечило б сутності інституту захисту у кримінальному провадженні, завданням якого є не розслідування кримінального правопорушення (і відповідно встановлення всіх його обставин), а лише убезпечення підозрюваного (обвинуваченого) від порушення його прав. Окрім того, наділення сторони захисту правом самостійного проведення слідчих (розшукових) дій фактично означало б створення двох паралельних досудових розслідувань з двома рівноправними суб'єктами, але з протилежними цілями. Очевидно, що такий варіант є неприпустимим, оскільки руйнує всю систему кримінального провадження.

Другий варіант бачиться у приведенні редакції ст. 243 «Порядок залучення експерта» КПК України щодо права сторони захисту на самостійне проведення експертизи у відповідність до положення ст. 93 «Збирання доказів» КПК України щодо права сторони захисту на ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань. Цей варіант видається оптимальним засобом усунення наведених суперечностей – стороні захисту потрібно надати право тільки ініціювання проведення експертизи з урахуванням усіх інших процесуальних умов проведення досудового розслідування, які роблять неможливим самостійне проведення нею експертизи.

Потрібно зазначити, що разом з правом ініціювання проведення експертизи сторона захисту повинна мати й право на ознайомлення з відповідним рішенням слідчого (прокурора) – постановою про доручення проведення експертизи, а також з висновком експерта після її проведення з правом подання відповідних клопотань, пов'язаних зі змістом вказаних процесуальних документів. Видається, що при такому правовому врегулюванні процедури з проведення експертиз можливо й відпадає потреба в самостійному залученні експерта захистом на договірних умовах і витрати на це особистих коштів. Адже під час досудового розслідування сторона захисту, з одного боку, може ініціювати проведення експертизи, а з іншого – має право на ознайомлення з аналогічним рішенням слідчого і може подати відповідне клопотання. При цьому експертиза буде проводитися за рахунок бюджетних коштів, що може розглядатися як одна з ознак рівності сторін. Ця пропозиція ґрунтується на використанні позитивного досвіду використання стороною захисту спеціальних знань у справі захисту прав підозрюваного, обвинуваченого, накопиченого в період до 2012 р., коли був прийнятий новий КПК України. Клопотання сторони захисту у зв'язку з проведенням експертизи під час досудового розслідування може бути відхилено слідчим, прокурором мотивованою постановою. Але така постанова

у свою чергу може бути оскаржена стороною захисту слідчому судді з клопотанням проведення експертизи за ініціативою захисту.

Підсумовуючи викладене, видається доцільним усунути наведені суперечності у правовому регулюванні проведення експертизи на стадії досудового розслідування, для чого пропонується наступне.

1. Викласти ч. 1 ст. 242 «Підстави проведення експертизи» КПК України в такій редакції: «Експертиза проводиться експертом або експертами, яких залучає слідчий, прокурор або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту ...» і далі за текстом.

2. Викласти ст. 243 «Порядок залучення експерта» КПК України в **на-** такій редакції:

«Експерт залучається у разі наявності підстав для проведення експертизи за вмотивованою постановою слідчого, прокурора або за ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони захисту.

При залученні експерта слідчим або прокурором вони зобов'язані повідомити про це сторону захисту та ознайомити підозрюваного в присутності його захисника з постановою і роз'яснити його права:

- 1) заявити відвід експертові;
- 2) подати клопотання про призначення експерта з-поміж вказаних ним осіб;
- 3) подати клопотання про постановку перед експертизою додаткових питань;
- 4) давати пояснення експертові і пред'являти додаткові документи;
- 5) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення експертизи;
- 6) заявляти клопотання щодо проведення нової експертизи.

Про ознайомлення підозрюваного в присутності його захисника з постановою щодо залучення експерта для проведення експертизи, а також про його ознайомлення з висновком експерта після проведення експертизи слідчим

або прокурором складаються відповідні протоколи з додержанням вимог статті 104 цього Кодексу.

Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу».

3. Викласти ч. 1 ст. 244 «Розгляд слідчим суддею клопотання про проведення експертизи» КПК України в такій редакції:

«Сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи у разі, якщо:

1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його;

2) для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи;

3) існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упереженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок».

На наше переконання, наведена редакція вказаних статей КПК України дозволить усунути суперечності в правовому регулюванні проведення експертизи на стадії досудового розслідування. Водночас вона не перешкоджає розвитку альтернативної (конкурентної) експертизи у кримінальному провадженні, ініційованою стороною захисту.

2.3. Проведення експертизи за дорученням суду

Правом використання спеціальних знань наділений і суд, який під час судового розгляду повинен переконатися в достовірності доказів, що подаються сторонами кримінального провадження. Таким чином, суд при здійсненні правосуддя спирається на досягнення науки і техніки в різних її галузях. Але про-

ведення експертизи під час судового розгляду є окремим випадком використання спеціальних знань для встановлення обставин кримінального правопорушення, має окрему процедуру і тому заслуговує окремого дослідження.

Оскільки проведення експертизи потребує, зазвичай більше часу, то можна констатувати, що проведення експертизи не є притаманним судовому провадженню. Є аксіомою, що завдання із з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження і потребують використання спеціальних знань, повинні бути вирішені під час досудового розслідування. Тому призначення експертизи судом потрібно визнавати особливим випадком, який зумовлюється ситуацією, яка склалася у зв'язку з діями сторін щодо реалізації своїх прав щодо залучення експертів під час досудового розслідування. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, не може сприяти ані стороні захисту, ані стороні обвинувачення у збиранні нових доказів під час судового розгляду провадження для обґрунтування або спростування обвинувачення.

Потрібно зазначити, що законодавець передбачив такі ситуації, коли перед судом може постати питання про доказування певних обставин кримінального правопорушення за допомогою спеціальних знань. Згідно з ч. 1 ст. 332 КПК України суд під час судового розгляду справи має право за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. Така ситуація може виникнути у випадках:

1) коли під час досудового розслідування експертиза не проводилася, хоча були підстави для залучення експерта;

2) коли під час досудового розслідування не було задоволено клопотання сторони захисту щодо встановлення певних обставин кримінального правопорушення шляхом проведення відповідної експертизи;

3) коли під час досудового розслідування стороною обвинувачення була проведена експертиза, але під час судового розгляду висновок експерта піддав-

ся обґрунтованій критиці з боку сторони захисту з точки зору його належності чи допустимості.

Але може скластися й ситуація, коли під час судового розгляду одночасно досліджуються два висновки, які сформульовані різними експертами з одних і тих питань за дорученням різних сторін кримінального провадження. Може бути й так, що у разі самостійного залучення експерта стороною захисту (або за її клопотанням слідчим суддею) на вирішення експерту щодо одного і того ж об'єкта були поставлені й інші питання, які не вирішувались під час проведення експертизи, призначеної стороною обвинувачення. І під час судового розгляду кожна зі сторін не подає ніякого клопотання, а продовжує наполягати на достовірності «свого» експертного висновку.

Такий розвиток ситуації судового розгляду був передбачений законодавцем. Відповідно до ч. 2 ст. 332 КПК України суд має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам незалежно від наявності клопотання, якщо:

1) суду надані кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності;

2) під час судового розгляду виникли підстави, які зобов'язують залучення експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи (ст. 509 КПК України);

3) існують достатні підстави вважати висновок експерта (експертів) необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає інші обґрунтовані сумніви в його правильності.

Згідно з ч. 3 ст. 332 КПК України до ухвали суду про доручення проведення експертизи включаються питання, поставлені перед експертом учасниками судового провадження, судом. Суд має право не включати до ухвали питання, поставлені учасниками судового провадження, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

Потрібно зазначити, що при підготовці ухвали про доручення про проведення експертизи суд повинен надати сторонам кримінального провадження можливість сформулювати і подати запитання, які вони вважають за потрібне поставити перед експертом. Також сторони мають право відвести ті питання, відповіді на які не стосуються даного кримінального провадження чи не мають значення для судового розгляду. При цьому причини відвернення питань суд повинен обґрунтувати в своїй ухвалі. Окрім того, в ухвалі суду повинно бути чітко визначено об'єкт, який підлягає дослідженню, і суб'єкт проведення такого дослідження (експертний заклад, експерт, експерти).

Відповідно до ч. 4 ст. 332 КПК України після постановлення судом ухвали про доручення проведення експертизи судовий розгляд продовжується, крім випадків, якщо таке продовження неможливе до отримання висновку експерта. Так, якщо проведення експертних досліджень вимагає тривалого стаціонарного перебування обвинуваченого в лікарняній установі, суд оголошує перерву до отримання висновку експертів.

Таким чином, суд, керуючись наведеними положеннями КПК України, самостійно доходить висновку, що для забезпечення повноти судового дослідження всіх матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, потрібно проведення нової експертизи. Однак прийняттю такого рішення передуює оцінка судом висновків експертів, поданих сторонами, з урахуванням можливості обґрунтованого оскарження таких висновків в апеляційному та касаційному порядку.

У листопаді 2018 р. за сприяння секції Судових експертів Асоціації правників України відбувся досить цікавий семінар на тему «Інструменти оскарження судової експертизи», в якому взяли участь і висловили своє бачення проблематики проведення експертиз у кримінальному провадженні як експерти, так і адвокати [73]. Ознайомлення з матеріалами семінару дозволяє виділити кілька важливих аспектів щодо оцінки судами поданих сторонами висновків

експертів і прийняття під час судового розгляду рішення щодо доручення про проведення початкової, повторної чи додаткової експертизи.

Особливості висновку експерта як джерела доказів у суді. Відповідно до ст. 101 КПК України висновком експерта вважається докладний опис проведених екпертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Висновок експерта, згідно з п. 4.14. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [184] повинен складатися з обов'язковим зазначенням його реквізитів (найменування документа, дати та номера складання висновку, категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), виду експертизи (за галуззю знань) та трьох частин: вступної (вступ), дослідницької (дослідження) та заключної (висновки).

Таким чином, експертизи можуть як призначатися судом (залучаються «нейтральні» експерти), так і бути проведеними за ініціативою сторін процесу (залучаються «не зовсім нейтральні» експерти). Щодо залучених сторонами експертів суди ставляться досить обережно, надаючи перевагу «нейтральним» експертам. Це зовсім не означає, що експерт, залучений стороною обвинувачення чи захисту, наперед сприймається судом як залежний та упереджений, що їх висновки будуть недостовірними. Однак, як показує практика українських судів та ЄСПЛ, суди більше схильні довіряти так званим «нейтральним» експертам і з більшою увагою сприймають зауваження стосовно висновків експертів, що були залучені сторонами. З цього питання проводилися психологічні дослідження, які мали на меті встановлення, чи дійсно ті експерти, які залучаються сторонами, менш об'єктивні за тих, які є «нейтральними», і чи дійсно залучені сторонами експерти, які відповідно спілкуються з ними, в кінцевому підсумку схиляються на їх бік при проведенні дослідження. Психологічні експерименти підтвердили, що прагнення надати реальної допомоги призводить абсолютно ненавмисно фахівців до несвідомої професійної сліпоти.

Експерти внутрішньо починають бути вибірковими в оцінці доказів, тобто схильними робити більший акцент на тому, що допоможе їх клієнту. При цьому не звертається особлива увага на обставини, які можуть суперечити їх внутрішній позиції. Тому такі експерти перебувають у стані внутрішнього конфлікту між обов'язками перед суспільством і своїми обов'язками перед клієнтом, що зумовлює складнощі для встановлення певного балансу між цими чинниками.

Потрібно зазначити, що акти, довідки чи інші документи, зокрема відомчі, де зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань (наприклад, про причини аварії, вартість ремонту, розмір нестачі матеріальних цінностей), не можуть розглядатися як висновок експерта та бути підставою для відмови в призначенні експертизи, навіть якщо вони одержані на запит суду, органу дізнання, слідчого або адвоката.

Аналіз та оцінка судом висновку експерта. Йдеться про аналіз висновків експертів, поданих сторонами – учасниками судового розгляду. Зокрема, аналізу підлягають правильність та обґрунтованість вибору схеми дослідження, методів і методик дослідження, послідовність застосування методів, відповідність сучасному стану методичного забезпечення певного виду судової експертизи.

Також звертається увага на ясність і повноту висновку експерта. Під неясністю розуміють нечіткість, розпливчастість формулювань-відповідей експерта на питання, внаслідок чого стає незрозумілий хід думок експерта. А недостатньо повним вважається висновок, який не заснований на дослідженні всіх наданих експертові об'єктів, або такий, що не містить вичерпних відповідей на всі поставлені питання.

Водночас потрібно враховувати, що будь-який доказ сам собою не може бути самостійною підставою спростування висновку експерта. Висновок експерта не є достовірним (належним і допустимим) доказом, якщо доведена наявність дефекту самого висновку, наприклад, наявність хоча б одного або кількох із таких недоліків: необґрунтованості, неповноти або його неясності; вирішення

експертом правових питань чи питань, які виходять за межі його спеціальних знань; вирішення експертом питань щодо обставин, які не є предметом доказування; призначення та проведення експертизи, складання висновку експерта з порушенням чинного законодавства України. Таким чином, потрібно виходити з того, що оскільки достовірність (належність і допустимість) висновку експерта є обставиною, що має значення для вирішення справи, то дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність «дефектів» висновку експерта, є доказами у справі.

Унаслідок дослідження та оцінки експертного висновку суд може визнати його:

- а) повним та обґрунтованим і покласти його в основу судового рішення;
- б) неповним або не досить зрозумілим і призначити додаткову експертизу;
- в) таким, що викликає сумніви у правильності висновку, і призначити повторну експертизу;
- г) не погоджуючись із висновком експерта, не враховувати його у винесенні рішення, постановити рішення на підставі інших доказів.

Відхилення судом висновку експерта. Відповідно до ч.10 ст.101 КПК України висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі. Таким чином, суди можуть у своєму рішенні відхилити висновок експерта, який не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом з іншими доказами. Тобто він не є обов'язковим для суду, але таке відхилення повинно бути мотивоване в судовому рішенні. Водночас в рішенні недостатньо лише вказати на певні сумніви в достовірності чи правильності висновку експертизи, потрібно ще сформулювати обґрунтовані підстави для таких сумнівів.

Найчастіше підставою для відхилення судом висновку експерта стають помилки процесуального характеру, які часто супроводжуються виходом екс-

перта за межі його компетенції. Наприклад, процесуальною помилкою, яка трапляється у висновках експертів, є відсутність відомостей про попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку. Процесуальні помилки також часто виникають і у випадках, коли експерти здійснюють самостійне збирання об'єктів для дослідження (наприклад, зразків), чого вони не мають права робити. Або коли слідчий (прокурор) або слідчий суддя у своїй ухвалі дають експерту вказівку взяти якісь дані з матеріалів справи. Це стосується особливо автотехнічної експертизи, коли у кримінальному провадженні в різних учасників і свідків можуть бути різні підходи щодо певних питань, які ставляться експерту.

Виходом за межі компетенції експерта є вирішення ним питань процесуального характеру, зокрема тлумачення норм кримінального процесуального законодавства та інших нормативно-правових актів. У зв'язку з цим доречним є звернути увагу на п. 2 постанови Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 4 «Про деякі питання практики призначення судової експертизи», де зазначається, що не може розглядатись як судова експертиза в розумінні ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» та ст. 41 Господарського процесуального кодексу (ГПК) України надане вченими тлумачення законодавчих актів, пов'язане з наявністю в цих актах незрозумілостей, неузгодженостей, суперечностей чи інших недоліків. Документ, виданий за результатами тлумачення вченими правової норми, доказового значення не має й посилається на нього в обґрунтування рішення не можна [182]. Це положення стосується справ про господарські спори, але воно цілком узгоджується з заборонаю проведення експертиз для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Помилки експерта можуть бути й гносеологічного характеру, які дають підстави для відхилення висновку судом, наприклад:

- неповнота і нечіткість опису об'єктів, що надійшли для дослідження;
- невідповідність питань, поставлених перед експертом у документі про призначення експертизи;

- не правильний та необґрунтований вибір схем дослідження, методів і методик дослідження, не послідовність застосування методів, не відповідність сучасному стану методичного забезпечення певного виду судової експертизи;

- нелогічна послідовність викладення, відсутність взаємозв'язку між окремими етапами дослідження;

- недотримання термінологічної точності в описуванні ходу та результатів дослідження;

- застосування недіючих або таких, що втратили чинність нормативних актів; неповнота дослідження (недостатність встановлених ознак для формулювання висновку);

- відсутність та необґрунтованість експертної оцінки результатів дослідження; непереконливість наявних ілюстрацій;

- відсутність аргументованості та обґрунтованості висновків, невідповідність результатам дослідження та поставленим питанням [145].

Так, Верховний Суд не погодився з доводами у касаційній скарзі захисника у кримінальному провадженні щодо дорожньо-транспортної пригоди про безпідставне відхилення судами першої та апеляційної інстанцій висновку експертів за результатами проведення комплексної автотехнічної та фототехнічної експертизи. У своїй ухвалі суд відзначив, що законодавець, передбачивши в ч. 2 ст. 101 КПК право сторони захисту надати суду висновок експерта, тим самим встановив і обов'язок суду його розглянути в сукупності з іншими доказами. Тому право захисту спростовувати висновки експертів, надані обвинуваченням, за допомогою іншого висновку, наданого захистом, має бути забезпечене судом. Суд першої інстанції, як убачається з матеріалів цього кримінального провадження, з метою забезпечення дотримання принципу змагальності сторін за клопотанням захисника суд долучив до матеріалів кримінального провадження висновок експертів, підготовлений за заявою захисника. Суд, навівши обґрунтування, врахувавши принцип внутрішнього переконання та взаємозв'язок сукупності інших доказів у справі, не взяв до уваги та не визнав доказом відсут-

ності в діях водія невідповідностей вимогам Правил дорожнього руху (ПДР), яку встановлено вказаним висновком експертів, оскільки саме висновок комплексної судової автотехнічної та фототехнічної експертизи відповідає з'ясованим обставинам, був складений з урахуванням ширшого обсягу вихідних даних та в частині визначення моменту виникнення небезпеки для руху водія узгоджується з дослідженим відеозаписом дорожньо-транспортної пригоди, на якому зафіксовано, що момент появи пішохода на проїзній частині відбувся значно раніше, ніж у момент появи на смузі руху автомобіля, що було предметом дослідження експертизи за заявою захисника. Таким чином, те, що небезпеку для руху (а саме перехід проїзної частини поза пішохідним переходом, а також здійснення вибігу на проїзну частину поза пішохідним переходом) створено внаслідок власної протиправної поведінки пішохода, не звільняє водія від виконання вимог зазначеного пункту ПДР. Доводи захисника про те, що з дослідницької частини висновку вбачається, що експерт за основу взяв лише диск, на якому міститься відео з реєстратора автомобіля та схематичне зображення огляду, тобто матеріали, які були долучені до кримінального провадження стороною захисту та використані в ході проведення автотехнічного дослідження, є безпідставними [213].

Призначення експертизи судом. На основі вивчення судової практики можна констатувати, що в результаті аналізу та оцінки висновку (висновків) експерта (експертів) в судовому засіданні судом можуть бути прийняті кілька варіантів рішення.

Перший варіант полягає у визнанні представленого висновку належним і допустимим та використання його для ухвалення вироку. Наприклад, Первомайський міськрайонний суд Харківської області у справі № 632/246/17 (провадження № 1-кп/632/21/18) відхилив клопотання обвинуваченого про призначення повторної комплексної транспортно-трасологічної, автотехнічної та судово-медичної експертизи в судовому провадженні. В основу обвинувачення було покладено висновок первинної комплексної транспортно-трасологічної,

автотехнічної та судово-медичної експертизи, відповідно до якої ОСОБА_1 була визнана винною за ч. 2 ст. 286 КК України. Зокрема, в тому, що керуючи технічно справним автомобілем та рухаючись по автодорозі Мерефа-Павлоград на території Первомайського району Харківської області в напрямку м. Павлоград у районі 46 км + 300 м зі швидкістю 80 км/год грубо порушив вимоги п. 10.1 Правил дорожнього руху України, змінив напрямок руху вправо, виїхав на узбіччя, де скоїв наїзд на пішохода ОСОБА_2, який отримав тяжкі тілесні ушкодження.

Обвинувачений в основу свого клопотання про призначення повторної експертизи поклав ту обставину, що у висновку експерта покладено свідчення потерпілого ОСОБА_2 та свідка ОСОБА_4 (його сестри), які перебували у стані алкогольного сп'яніння. Суд відхилив клопотання обвинуваченого в судовому засіданні, аргументуючи своє рішення тим, що висновки експертів, які проводили початкову комплексну експертизу, не викликають сумнівів у своїй достовірності. При цьому він констатував, що у правильності висновків експертів не виникає сумнівів, оскільки експертизи були проведені експертами, які мають відповідну кваліфікацію, і були враховані всі необхідні методики дослідження. Окрім того, суд звернув увагу, що під час досудового розслідування відповідне клопотання стороною захисту не заявлялося, хоча докази збираються саме на цій стадії кримінального провадження і надаються суду для їх безпосереднього оцінювання. Унаслідок суд відмовив обвинуваченому у задоволенні клопотання про призначення повторної експертизи і використав для ухвалення обвинувального вироку висновки первинної комплексної транспортно-трасологічної, автотехнічної та судово-медичної експертизи [212].

Другий варіант рішення суду полягає у визнанні представленою висновку неналежним чи недопустимим і виключення його з числа доказів. Так, у справі № 712/11485/15-к суд першої інстанції визнав ОСОБУ_1 винною у неналежному виконанні нею як службовою особою своїх службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди в розмірі 71 750

грн юридичної особи ОСББ «Х» (ч. 1 ст. 367 КК України). Оскільки наявність істотної шкоди є обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 367 КК України, під час досудового розслідування проводилася будівельно-технічна експертиза, висновок якої і був покладений в основу обвинувального вироку суду першої інстанції.

Однак ухвалою Черкаського апеляційного суду вирок суду першої інстанції було скасовано, а кримінальне провадження закрито на підставі п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК України у зв'язку з не встановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді та вичерпанням можливості їх отримати. В основу такої ухвали було покладено те, що апеляційний суд встановив порушення порядку проведення вказаної експертизи та непроведення повного експертного дослідження. Зокрема, експерт при наданні пояснень під час допиту в суді вказала про наявність у висновку експертизи технічних та арифметичних невідповідностей. Крім того, вона зазначила, що об'єкти, які підлягали дослідженню при проведенні експертизи, показував їй не замовник, а інша особа (особа, за заявою якої порушено кримінальне провадження стосовно засудженого). Дослідження капітального ремонту вона робила в тих підвальних приміщеннях, які їй було пред'явлено, а саме, розташованих уздовж вул. Хрещатик, і не робила таких досліджень у підвальних приміщеннях, які розташовані вздовж вул. Смілянської, що підтверджується і висновком судової будівельно-технічної експертизи.

У результаті суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що експерт, не провівши експертного дослідження всього об'єкта капітального ремонту, а дослідивши лише частину об'єкта, грубо порушила п. 1 ч. 5 ст. 69 КПК України, внаслідок чого відповідно до вимог ст. 89 КПК України визнав висновок експерта недопустимим доказом. Верховний Суд касаційну скаргу прокурора залишив без задоволення, відзначивши, що доводи прокурора про порушення апеляційним судом вимог ст. 404 КПК України та невідповідність правовій позиції Верховного Суду щодо необхідності у цьому випадку повторного дослідження

та надання оцінки всім доказам у справі є необґрунтованими. Оскільки апеляційний суд, установивши відсутність істотної шкоди як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 367 КК України, дійшов обґрунтованого висновку про недоцільність дослідження інших доказів (показань свідків, договорів, актів, довідок, розрахунків виконаних робіт), які доводили винуватість обвинуваченої лише в сукупності з висновком проведеної експертизи щодо розміру шкоди [23].

Таким чином, з огляду на наведену судову практику, можна однозначно стверджувати, що для визначення допустимості висновку експерта важливим є спосіб, яким були отримані докази, що були покладені в основу висновку [5].

Третій варіант рішення суду полягає у визнанні висновків, наданих сторонами, такими, що суперечать один одному, на підставі чого суд призначає нову експертизу. У випадку виявлення судом суперечностей у наданих сторонами висновках, суд з метою їх усунення проводить допити експертів під час судового розгляду. І тільки в тому випадку, коли шляхом допитів експертів усунути суперечності конкурентних висновків не вдається, суд має право призначити нову експертизу (повторну чи додаткову). Керівна роль у цьому процесі належить судді, який під час судового розгляду справи повинен застосовувати положення закону і відповідні наукові рекомендації щодо призначення експертиз та на достатньому рівні тактично правильно використати можливості судової експертизи як засобу доказування [134, с. 449].

Ухвала суду повинна бути складена як окремий документ з наведенням у ній мотивів прийнятого рішення про призначення експертизи та чітким викладенням питань, що стосуються предмета останньої. В ухвалі має бути зазначено, які питання були подані учасниками судового розгляду і з яких мотивів окремі з них були відхилені (якщо це мало місце) [188, п. 9].

Потрібно відзначити, що здебільшого суди дотримуються правила – надмірна кількість експертиз веде до затягування справи. Тому суди керуються поняттям «розумної» кількості експертиз у кримінальному провадженні з огля-

ду на істотність для доказування обставин, щодо яких надходить клопотання сторони захисту про призначення повторної чи додаткової експертизи. Так, Пирятинський районний суд Полтавської області у справі № 544/6/18 (провадження 1-кп/544/6/2020) відмовив у задоволенні клопотання захисника обвинуваченого щодо призначення проведення повторної автотехнічної експертизи в межах кримінального провадження. Клопотання обґрунтовувалося тим, що під час допиту судового експерта останній чітко констатував, що при складанні висновку ним було допущено помилку у формулюванні відповіді на питання № 8 судової експертизи. Сторона захисту була ознайоmlена з висновками судової експертизи у повному обсязі і вважала, що у висновках судових експертів є неточності і суперечності. Але адвокат був готовий до того, що частина суперечностей буде усунута шляхом допиту самого експерта в суді. Саме в цьому і полягала стратегія захисту. Було підготовлено клопотання про призначення додаткової експертизи, але його редакція, яка була підготовлена завчасно, жодним чином не могла бути використана в суді. Представник потерпілого в судовому засіданні підтримав думку прокурора і просив відмовити в задоволенні клопотання з огляду, що висновок експерта відповідає матеріалам кримінального провадження, а захисник обвинуваченого поставив питання ті, на які раніше у висновок експерта фактично було дана відповідь. З урахуванням цього суд ухвалив рішення – у клопотанні сторони захисту відмовити, оскільки повторне призначення експертизи призведе до необґрунтованого затягування строків розгляду кримінального провадження [211].

З огляду на викладене, зазвичай суди вдаються до призначення експертиз у виключних випадках, до яких потрібно віднести, зокрема призначення психіатричних експертиз обвинувачених, коли їх поведінка під час судового розгляду викликає сумнів щодо їх осудності [6].

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що найбільш поширеним інструментом для оскарження висновку експерта є їх заперечення учасником справи у процесуальних документах. Україн рідко трапляються випадки подан-

ня до суду рецензій на висновки експертів чи протилежних висновків експертів, складених на замовлення сторони.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи розділ «Процесуально-правові засади проведення судових експертиз у кримінальному провадженні», можна зробити такі висновки.

1. На проведення експертиз істотно впливає встановлення такого правового режиму кримінального провадження, який визначається як змагальний. Змагальність у кримінальному провадженні тлумачиться як процесуальний режим, який є передбачає таку побудову процесу з'ясування обставин вчинення кримінального правопорушення, коли сторони обвинувачення і захисту можуть скористатися всіма процесуальними засобами для доказування своїх правових позицій та спростування інших, а суд на цій основі має змогу прийняти законне і справедливе рішення. Ознаками змагальності, які випливають зі змісту ст. 22 КПК України, є:

- чітке відокремлення функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду у кримінальному провадженні і відповідне визначення його суб'єктів – сторони обвинувачення, сторони захисту, суду (ці функції не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу);

- самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими кримінальним процесуальним законодавством;

- сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших передбачених процесуальних прав;

- обов'язок суду створювати необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків, зберігаючи при цьому об'єктивність та неупередженість.

Але правове закріплення вказаних ознак змагальності не означає, що існують два рівноправних суб'єкти досудового розслідування – на цій стадії уповноважений державою орган досудового розслідування має пріоритетність у застосуванні засобів збирання доказів, зокрема тих, які спираються на примус та мають особливий режим (гласні і негласні слідчо-розшукові дії). Однак щодо використання спеціальних знань (зокрема у формі експертизи) закріплена рівність сторін.

2. Роль експертизи в кримінальному провадженні зумовлюється тією обставиною, що традиційно експертні висновки розглядаються судами як наукове підґрунтя для постановлення вироку. Тому під час судового розгляду справи розгортається змагання між сторонами кримінального провадження навколо експертних висновків, які стають об'єктом ретельного аналізу та оцінки з точки зору їх належності і допустимості.

Зазвичай сторона захисту при наявності обґрунтованих сумнівів у висновку експерта з боку обвинувачення намагається виключити його з числа доказів за підставами його неналежності чи недопустимості (помилки у висновках експертів; недоліки в обґрунтованості, ясності і повноті висновку експерта; порушення порядку підготовки і проведення експертизи). При цьому можуть використовуватися висновки альтернативних (конкурентних) експертиз, проведених за ініціативою сторони захисту. Право сторони захисту на проведення (ініціювання) альтернативної експертизи є важливим елементом доказування в змагальному кримінальному процесі.

3. Проблемним є питання про рівність сторін у збиранні доказів, зокрема це стосується надання сторони захисту права самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ст. 243 КПК України). Відповідно до чинного законодавства сторона захисту сьогодні має три варіанти своїх дій щодо реалізації свого права:

1) ініціювання проведення експертизи шляхом подання відповідного клопотання слідчому, прокурору (ч. 3 ст. 93 КПК України);

2) самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ч. 2 ст. 243 КПК України);

3) ініціювання проведення експертизи шляхом подання відповідного клопотання слідчому судді у разі, якщо: для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його; для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи; існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок; сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (ч. 1 ст. 244 КПК України).

Щодо права самостійного залучення експертів (2-й варіант), то тут існують проблемні питання, формального і змістовного характеру, на які звертається увага в науковому середовищі. Особливої уваги потребують питання змістовного характеру:

- залучення експерта пов'язано з наданням в розпорядження експерта об'єктів дослідження, але можливості їх отримання у сторін нерівноцінні (сторона захисту не має права самостійно отримати такі об'єкти);

- проблемним є й отримання стороною захисту зразків для ідентифікаційної експертизи, що є необхідною умовою для її проведення;

- сторона захисту не наділена правом попередження експерта про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивого висновку (ст. 70 КПК України).

У наукових публікаціях викладені пропозиції щодо наділення сторони захисту такими повноваженнями, які б дійсно робили її рівною під час досудового розслідування. Зокрема, пропонується проведення адвокатами виявлення, вилучення, огляд предметів і документів, отримання відомостей від

осіб, проведення експериментальних дій процесуально оформлювати за аналогією із слідчими (розшуковими) діями – за участю двох незацікавлених осіб (понятих) і зі складанням протоколу, який би підписувався всіма учасниками дій і посвідчувався печаткою адвоката.

4. Видається, що реалізація в КПК України наведених пропозицій щодо забезпечення під час досудового розслідування рівності сторін у збиранні доказів призведе до появи кількох суб'єктів кримінального провадження, наділених рівними правами. Але чи можна наділяти процесуальними повноваженнями, які спираються на державний примус, не тільки слідчого і прокурора, але й сторону захисту? Для відповіді на це запитання потрібно враховувати характер завдань, що випливають зі змісту ст. 2 КПК України і вирішуються сторонами. Завданням сторони обвинувачення є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень шляхом забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини. Завдання ж сторони захисту, до якої згідно з п. 19 ст. 3 КПК України віднесено підозрюваного (обвинуваченого), його захисника та законного представника, дещо інше. Воно полягає в забезпеченні застосування до вказаних учасників кримінального провадження належної правової процедури, дотримання їх прав і законних інтересів. На сторону захисту не покладається завдання встановлення істини у кримінальному провадженні – її зусилля зосереджуються на забезпеченні ухвалення судом виправдувального вироку (у крайньому разі призначення більш м'якого покарання). Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що: 1) вчинено кримінальне правопорушення, в якому обвинувачується особа; 2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим; 3) в діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 373 КПК України). Видається очевидним, що з наділенням сторони захисту правом проведення процесуальних дій (виявлення, вилучення, проведення огляду предметів і документів тощо) в неї з'явиться можливість діяти на

випередження і першою заволодівати об'єктами експертного дослідження з негативними перспективами для сторони обвинувачення. Тому уявляється неприйнятним надання права стороні захисту самостійного проведення фактично паралельних слідчих (розшукових) дій, самостійного проведення експертизи.

5. Усунення суперечностей у правовому врегулюванні рівності сторін убачається в приведенні редакції ст. 243 КПК України щодо права сторони захисту на проведення експертизи у відповідність з положеннями ст. 93 КПК України. Але стороні захисту потрібно надати право не тільки ініціювання проведення експертизи, але й право здійснення адвокатського контролю за проведенням експертиз стороною обвинувачення. Це може бути реалізовано в обов'язковому ознайомленні з постановою слідчого (прокурора) про проведення експертизи з правом подання клопотання. Також невід'ємним правом цієї сторони повинно бути й право на ознайомлення з висновком експерта і подання відповідного клопотання у разі незгоди чи сумнівів у ньому. Видається, що при такому правовому врегулюванні процедури проведення експертиз відпадає потреба в самостійному залученні експерта захистом на договірних умовах і витрачанні на це особистих коштів.

6. Вивчення практики проведення експертизи за дорученням суду дозволяє виділити кілька важливих аспектів щодо оцінки судами поданих сторонами висновків експертів і прийняття під час судового розгляду рішення щодо доручення про проведення початкової, повторної чи додаткової експертизи.

Особливості висновку експерта як джерела доказів у суді. Відповідно до ст. 101 КПК України висновком експерта вважається докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Висновок експерта, згідно з п. 4.14. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень повинен складатися з обов'язковим зазначенням його реквізитів (найменування документа, дати та номера складання

висновку, категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), виду експертизи (за галуззю знань) та трьох частин: вступної (вступ), дослідницької (дослідження) та заключної (висновки). Експертизи можуть як призначатися судом (залучаються «нейтральні» експерти), так і бути проведеними за ініціативою сторін процесу (залучаються «не зовсім нейтральні» експерти). Щодо залучених сторонами експертів суди ставляться досить обережно, надаючи перевагу «нейтральним» експертам.

Аналіз та оцінка судом висновку експерта. Йдеться про аналіз висновків експертів, поданих сторонами – учасниками судового розгляду. Зокрема, аналізу підлягають правильність та обґрунтованість вибору схеми дослідження, методів і методик дослідження, послідовність застосування методів, відповідність сучасному стану методичного забезпечення певного виду судової експертизи. Також звертається увага на ясність і повноту висновку експерта. Під неясністю розуміють нечіткість, розпливчастість формулювань-відповідей експерта на питання, внаслідок чого стає незрозумілий хід думок експерта. А недостатньо повним вважається висновок, який не заснований на дослідженні всіх наданих експертові об'єктів, або такий, що не містить вичерпних відповідей на всі поставлені питання.

Відхилення судом висновку експерта. Відповідно до ч.10 ст.101 КПК України висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирoku. Таким чином, суди можуть у своєму рішенні відхилити висновок експерта, який не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом з іншими доказами. При цьому в рішенні недостатньо лише вказати на певні сумніви в достовірності чи правильності висновку експертизи, потрібно ще сформулювати обґрунтовані підстави для таких сумнівів. Найчастіше підставою для відхилення судом висновку експерта стають помилки процесуального характеру, які часто супроводжуються виходом експерта за межі його компетенції. Помилки експерта можуть бути й гносеоло-

гічного характеру, які дають підстави для відхилення висновку судом: неповнота і нечіткість опису об'єктів, що надійшли для дослідження; невідповідність питань, поставлених перед експертом у документі про призначення експертизи; неправильний та необґрунтований вибір схем дослідження, методів і методик дослідження, непослідовність застосування методів, невідповідність сучасному стану методичного забезпечення певного виду судової експертизи; нелогічна послідовність викладення, відсутність взаємозв'язку між окремими етапами дослідження; недотримання термінологічної точності в описуванні ходу та результатів дослідження; застосування недіючих або таких, що втратили чинність нормативних актів; неповнота дослідження; відсутність та необґрунтованість експертної оцінки результатів дослідження; непереконливість наявних ілюстрацій; відсутність аргументованості та обґрунтованості висновків, невідповідність результатам дослідження та поставленим питанням.

Призначення експертизи судом. На основі вивчення судової практики можна констатувати, що в результаті аналізу та оцінки висновку (висновків) експерта (експертів) у судовому засіданні судом можуть бути мати такі варіанти рішення:

- 1) визнання представленого висновку належним і допустимим та використання його для ухвалення вироку;
- 2) визнання представленого висновку неналежним чи недопустимим і виключення його з числа доказів;
- 3) визнання наданих сторонами висновків такими, що суперечать один одному, на підставі чого суд призначає нову експертизу.

Зазвичай суди дотримуються правила – надмірна кількість експертиз призводить до затягування справи. Тому суди керуються поняттям «розумної» кількості експертиз у кримінальному провадженні з огляду на істотність для доказування обставин, щодо яких надходить клопотання сторони захисту про призначення повторної чи додаткової експертизи.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

3.1. Підготовка проведення судової експертизи

Проведення експертизи у кримінальному провадженні – це складний процес, чи не найскладніший у порівнянні з іншими слідчими (розшуковими) діями. Потрібно зазначити, що експертиза проводиться не слідчим (чи іншим суб'єктом кримінального провадження), а експертом, який проводить дослідження речей або документів на основі спеціальних знань за поставленим завданням з метою встановлення фактичних даних та обставин. Результати визначаються експертом і передаються в систематизованому вигляді ініціатору експертизи. Тобто докази отримуються не безпосередньо суб'єктом розслідування, а через експерта, який виступає своєрідним посередником у формуванні доказів. При цьому експерт не може вирішувати питання права і взагалі надавати правову оцінку певним фактам. Окрім того, він не має права самостійно відбирати об'єкти для дослідження, отримувати зразки для експертизи та інші відомості, які можуть бути потрібними для проведення повноцінного експертного дослідження. Експерт є лише фахівцем у певній галузі науки, техніки чи ремесла, якого залучають для встановлення певних фактів на основі використання ним спеціальних знань. Він проводить експертизу стосовно тільки тих об'єктів і з використанням тих матеріалів, які були надані стороною – ініціатором експертизи, і дає відповідь на поставлені запитання.

Такий складний характер проведення експертизи надав підстави для формування сумнівів в окремих науковців-правників, а чи є експертиза взагалі слідчою дією? Так, досить поширеною і популярною є думка щодо того, що експертиза є не слідчою дією, а особливою (специфічною) та автономною формою пізнавальної діяльності, яка відрізняється від слідчих (розшукових) дій тим,

що суб'єктом отримання знань є не слідчий, а експерт [35]. Але окремі вчені вважають, що слідчою дією є не сама експертиза в цілому, а лише той комплекс дій слідчого, який стосується визначення програми дослідження, створення для цього необхідних умов та здійснення контролю об'єктивності і повноти його проведення. Дійсно, суб'єктом проведення експертизи є експерт, але ініціатором експертного дослідження є слідчий, який спрямовує його на отримання інформації, що має значення у кримінальному провадженні. Окрім того, методи слідчих дій визначаються в кримінальному процесуальному законі, проте методику експертного дослідження визначає експерт самостійно. Таким чином, слідчою дією вважається тільки процедура призначення експертизи або залучення експерта [163, с. 232-233].

Видається, що наведені сумніви та аргументи щодо того, чи має експертиза всі ознаки слідчої (розшукової) дії, безпідставні. Потрібно звернути увагу на таке:

1) експертиза передбачена як спосіб отримання доказів у кримінальному процесуальному законі (Глава 20 КПК України «Слідчі (розшукові) дії»);

2) процедура залучення експерта і надання йому об'єктів для дослідження нормативно регламентована (ст. 242-245 КПК України);

3) встановлена кримінальна відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок (ст. 384 КК України) і відмову від виконання покладених на нього обов'язків у суді без поважних причин (ст. 385 КК України);

4) нормативно визначено поняття висновку експерта як джерела доказів, його зміст та вимоги, що пред'являються до нього у кримінальному провадженні (ст. 101, 102 КПК України).

Таким чином, на наш погляд, експертиза наділена всіма атрибутами слідчо-розшукової дії, найбільш важливі аспекти її проведення є нормативно врегульованими. А ті ознаки, на які звертають увагу автори з протилежним поглядом, є нічим іншим як особливостями даної слідчої (розшукової) дії. Зокрема, це стосується тієї обставини, що пізнання здійснюється опосередковано через

експерта. Але ж низка слідчих дій має таку ж особливість, наприклад, огляд трупа за участі лікаря, допит свідка з перекладачем тощо. Що стосується тієї обставини, що експерт самостійно (незалежно від суб'єкта розслідування) обирає методику проведення дослідження, то потрібно зазначити, що вона підлягає оцінці як з боку сторін кримінального провадження, так і з боку суду під час судового розгляду справи. У зв'язку з цим передбачається і можливість допиту експерта.

Роль експертизи в доказуванні величезна – суди здебільшого сприймають висновки експертів з великою довірою як результат використання в доказуванні досягнень науково-технічного прогресу. Враховуючи складність підготовки і проведення експертизи, «прихованість» від суб'єкта розслідування і суду її внутрішнього механізму та формулювання висновків, доцільним є розгляд «елементарних частинок» цього процесу. В літературі процедура призначення експертиз розглядається переважно в тактико-організаційному ракурсі [37; 44; 60; 63; 62; 89; 153; 164; 209; 235; 8; 199; 173; 158; 205; 49]. Вивчення цього питання дозволяє виділити кілька послідовних етапів (стадій) у використанні органом досудового розслідування (слідчим) експертизи як способу отримання доказів у кримінальному провадженні.

1. Прийняття рішення щодо необхідності використання спеціальних знань у формі експертизи. Йдеться не про процесуальне рішення, а внутрішньовольовий акт, переконання слідчого, що є результатом його розумової діяльності, спрямованої на осмислення слідчої ситуації, що склалася на певний момент кримінального провадження. Зазвичай ця аналітична робота торкається результатів проведення початкових слідчих (розшукових) дій, коли в розпорядження слідчого потрапляють певні матеріальні об'єкти. Зокрема, це можуть бути об'єкти, виявлені і вилучені під час огляду місця події. Також це можуть бути речі і документи, надані учасниками кримінального провадження, витребувані слідчим або отримані ним у результаті проведення обшуку. Саме для ви-

рішення ролі цих матеріальних об'єктів у механізмі кримінального правопорушення, що розслідується, і приймається рішення щодо залучення експерта.

Потрібно зазначити, що в ч. 2 ст. 242 КПК України встановлені випадки обов'язкового проведення експертизи щодо:

- встановлення причин смерті;
- встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням.

Слід зазначити, що необхідність проведення експертизи під час розслідування кримінальних правопорушень виникає значно частіше, ніж це вказується в законі. Так, обов'язково проводяться криміналістичні експертизи для виявлення підробки банкнот; економічні експертизи під час розслідування кримінальних правопорушень економічної спрямованості; товарознавчі експертизи з метою встановлення вартості викрадених речей; інженерно-технічні експертизи під час розслідування аварій на транспорті чи порушень техніки безпеки або протипожежної безпеки тощо. Це зумовлено тим, що без проведення відповідних експертиз практично неможливо встановити обставини, без яких суд просто не зможе прийняти обґрунтоване рішення. Тому перелік обов'язкового призначення експертизи не має особливого значення, адже відсутність у кримінальному провадженні висновку експерта, який встановлює ці обставини, або намагання підмінити його певною «довідкою» чи «висновком спеціаліста» буде явно неприпустимим.

Таким чином, можна підкреслити, що необхідність проведення експертизи визначається не тільки прямою вказівкою у законі, але й конкретними обставинами кримінального провадження, коли експертиза виступає єдиним способом отримання достовірних фактичних даних. Експертиза в таких випадках виступає єдиним засобом підтвердження або спростування існування певних фактів, які мають значення для розслідування кримінального правопорушення. Але у практичній діяльності, як свідчать результати опитування слідчих, досить поширеною є думка, що необхідність проведення експертиз значною мірою зумовлена міркуваннями повноти та всебічності розслідування (30%) (що призводить іноді до необгрунтованого призначення експертизи). Нерідко призначення експертизи зумовлюється вказівкою прокурора (15 %), або клопотанням сторони захисту чи потерпілого (8%). Майже всі опитані слідчі (94%) вважали, що при розслідуванні вбивств обов'язковим є призначення психологічних або комплексних психолого-психіатричних експертиз щодо підозрюваного, хоча в законі така вимога відсутня (Додаток).

2. Визначення конкретного завдання експертизи. Під завданням експертизи розуміється коло питань, що слідчий планує поставити перед експертом, які в теорії експертної діяльності (експертології) отримали назву предмета експертизи. Фактично предметом експертизи виступає інформація, яка може бути використана як доказ у кримінальному провадженні чи як орієнтуюча інформація, яка дозволить отримати докази шляхом проведення інших слідчих дій. Тому чітке визначення конкретного предмета експертизи має виключно важливе значення, оскільки зумовлює конкретний перелік питань, які потрібно поставити експерту. Окрім того, характер питань визначає вид (клас, рід) експертизи. Важливо підкреслити, що предмет тієї чи іншої експертизи визначається рівнем розвитку відповідної галузі науки і наявністю розроблених та апробованих методик експертного дослідження. Далеко не будь-яка інформація, що цікавить слідчого, може бути предметом експертизи. Тут вироблені два критерії – з одного боку, процес її встановлення має бути апро-

бований експертною практикою, а з іншого – ці відомості повинні мати значення для кримінального провадження, тобто бути належними. Саме ці критерії повинні бути покладені в основу прийняття рішення щодо проведення експертизи і формулювання питань експерту.

3. Визначення виду (класу, роду) експертизи. Цей етап у використанні експертизи зумовлюється природою матеріального носія інформації, який підлягає експертному дослідженню. Але не тільки ним, необхідно також враховувати і характер питань (предмет експертизи). Для вирішення цього завдання слід керуватися розробленою в криміналістиці і теорії судової експертизи класифікацією експертиз за природою спеціальних знань, які варто використати. Тобто слідчому треба чітко усвідомлювати, знання якої галузі науки потрібуються для відповіді на поставлені запитання (яка саме інформація необхідна для вставлення певних обставин кримінального правопорушення). Окрім цього, слід враховувати, чи є ця експертиза першою у даному кримінальному провадженні, чи є вона складною для одного експерта і чи не потрібні для її проведення експерти кількох галузей науки (комплексна експертиза). Таким чином, вирішення цього завдання вимагає від слідчого ретельного вивчення спеціальної літератури щодо можливостей тих чи інших експертиз та отримання консультацій експерта (експертів). Це допоможе не тільки правильно визначити вид експертизи та експертної установи, але й повно і правильно сформулювати питання експерту.

4. Визначення послідовності проведення кількох експертиз. Під час досудового розслідування можливі ситуації, коли відносно одного і того ж об'єкта виникає потреба у проведенні не однієї, а кількох експертиз. Наприклад, при виявленні вогнепальної зброї стосовно неї може бути проведено балістичне і дактилоскопічне дослідження. Стосовно документа може виникнути потреба у проведенні технічної і почеркознавчої експертиз. Таким чином, один і той же об'єкт піддається різним експертним дослідженням і необхідно визначитися з їх логічною послідовністю. Загальним правилом є проведення екс-

пертиз у такій послідовності, коли перша експертиза не пошкоджує ознаки об'єкта, які потрібні для проведення наступної експертизи. Так, якщо мова йде про зброю, то першою треба провести дактилоскопічну експертизу за слідами рук, а після цього вже проводити балістичні дослідження. Але якщо складається ситуація, коли досягти цього не вдається, то окремі автори рекомендують слідчому пожертвувати найменш інформативними слідами, зберігши більш цінні для певної експертизи. Річ у тому, що під час проведення експертних досліджень в об'єкт експертизи можуть вноситися непоправні зміни, які унеможливають провадження інших подальших експертиз.

У розпорядженні слідчого може бути й кілька об'єктів, щодо кожного з яких потрібно призначати експертизу або кілька експертиз. Можливі ситуації, коли результати одних експертиз є обов'язковою передумовою для проведення іншої експертизи. Прикладом може слугувати експертиза технічного стану автомобіля у кримінальних провадженнях щодо дорожньо-транспортних пригод (ст. 286 КК України) та автотехнічна експертиза на предмет встановлення наявності у водія технічної можливості уникнути наїзду на пішохода. Іншим прикладом є послідовне проведення експертиз для встановлення причин пожежі, спочатку матеріалознавчої для встановлення наявності у згорілих залишках слідів горючих матеріалів, а потім пожежно-технічної експертизи, завданням якої є встановлення конкретних причин загоряння з урахуванням висновків раніше проведених експертиз.

Таким чином, визначення послідовності проведення експертиз відіграє ключову роль в отриманні доказів шляхом залучення експертів різних спеціальностей.

5. Визначення часу проведення експертизи. КПК України не містить якихось приписів щодо моменту, коли саме повинна призначатися експертиза. Це завдання слідчий вирішує самостійно з урахуванням конкретної сформованої ситуації і певних тактичних міркувань. Оскільки проведення експертизи зазвичай вимагає значного часу (її тривалість залежить від складності екс-

пертного дослідження), то рекомендується її призначати якомога раніше. У будь-якому разі не потрібно відкладати її проведення при наявності такої можливості. Тут діє правило – експертиза призначається тоді, коли зібрані всі необхідні для її проведення об'єкти і матеріали.

Для своєчасного проведення експертизи потрібно спланувати і провести всі слідчі (розшукові) дії, спрямовані на збирання об'єктів для проведення експертизи, отримання інших потрібних для неї відомостей. Зокрема, це стосується особливо тих експертиз, для проведення яких потребується не один об'єкт, а значна кількість матеріалів документального характеру. Так, для проведення економічної експертизи слідчому потрібно зібрати, а потім надати експерту значний обсяг документів бухгалтерського та податкового обліку і звітності (прибуткові та видаткові накладні, ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, касові книжки, матеріали інвентаризації, акти ревізій тощо) [30, с. 38]. Звичайно, що для збирання таких документів знадобиться чимало часу.

Значної кількості матеріалів потребує й проведення психологічної експертизи неповнолітньої особи. Такі матеріали повинні включати, по-перше, загальні відомості про умови розвитку і виховання неповнолітнього, звички, навички поведіння, інтереси, способи вирішення конфліктів. По-друге, експертові потрібно надати відомості про психічний стан особи у кримінальній ситуації [11; 44; 126; 157]. Такі відомості можуть міститися в характеристиках та інших документах, показаннях свідків. Важливі дані можуть бути отримані й з протоколів допиту самої неповнолітньої особи, стосовно якої призначається експертиза. Таким чином, для проведення психологічного дослідження необхідно підготувати матеріали, в яких є відомості про психологічні властивості особи, які є придатними для інтерпретації експертом. Звичайно, підготовка таких матеріалів потребує часу для проведення відповідних слідчих (розшукових) дій, а тому здебільшого психологічна експертиза свідчить про закінчення досудового розслідування.

6. Підготовка об'єктів для проведення експертизи. Результативність експертного дослідження значною мірою залежить від того, наскільки правильно були підготовлені і надані експерту об'єкти. В цьому питанні потрібно виходити з того, що експертові можуть направлятися:

- особа або речі і документи, які виступають безпосереднім об'єктом експертного дослідження (саме відносно них ставляться питання експерту);
- зразки для здійснення порівняльного дослідження (при вирішенні ідентифікаційних питань);
- матеріали кримінального провадження, які містять відомості, що стосуються експертного завдання (протоколи оглядів, допитів, слідчих експериментів тощо).

Слідчою та експертною практикою були вироблені певні правила. Що стосується особи як об'єкта експертного дослідження, то потрібно зазначити, що у більшості випадків проведення психологічних, психіатричних і деяких видів медичних експертиз їх неможливо провести без направлення на дослідження певної особи, яка є учасником кримінального провадження (потерпілий, підозрюваний). Тобто експертному дослідженню підлягає жива особа, яка в той же час володіє певними правами відповідно до свого статусу в кримінальному процесі. З урахуванням цього слідчому потрібно забезпечити появу такої особи у експерта.

Щодо речей і документів слідчому потрібно виходити з того, що надавати експертові зазвичай треба первісні речові докази, безпосередньо пов'язані з подією кримінального правопорушення. І лише в крайньому випадку на експертизу направляються похідні речовинні докази – зліпки, копії, відбитки, фотографії (має місце, коли дослідження оригіналів утруднене внаслідок їх громіздкості, крихкості, невіддільності від навколишнього середовища тощо).

Потрібно зазначити, що відносно простою є ситуація, коли на об'єкті є очевидні сліди кримінального правопорушення і їх виявлення та надання экс-

перту не викликає складності. У випадку ж, коли сліди є мало видимими чи невидимими і їх виявлення потребує застосування спеціальних методів і засобів, то для слідчого важливо використовувати припущення (версії) про їх наявність, виходячи з механізму вчиненого правопорушення. В таких випадках слідчий ставить перед експертом питання про наявність певних слідів, що є характерним, наприклад, для мікрослідів (мікрочастинок).

Під час виявлення речових доказів, що представлені у великій кількості або обсягу (наприклад, сипучі і рідкі речовини: зерно, дріб, ґрунт, бензин тощо) на дослідження представляються проби. Проби відбираються з різних місць знаходження цих речовин (наприклад, з країв, з середини купи зерна) – проби, взяті з різних частин об'єкта, характеризують ці частини. Потрібно звернути увагу, що проби відбираються не тільки від об'єктів, які не мають фіксованої форми, але й від різного роду виробів для проведення товарознавчих експертиз, металів – для металознавчих досліджень тощо. Відбір проб проводиться за затвердженими відповідними стандартами або методикою, тому слідчому при підготовці матеріалів на експертизу потрібно попередньо консультиватися з експертом.

Щодо зразків для проведення експертизи потрібно зазначити, що вони потрібні тільки в тому випадку, коли експертом вирішується ідентифікаційне завдання, тобто буде проводитися порівняльне дослідження. Порядок відібрання зразків урегульований ст. 245 КПК України. Кількість і якість зразків залежить від виду експертизи і зазвичай слідчому доцільно проконсультиватися з експертом [37, с. 16].

Щодо матеріалів кримінального провадження, які містять важливі для експерта відомості, в літературі висловлювалася думка, що для забезпечення об'єктивності експертного дослідження доцільно обмежувати обсяг таких матеріалів для ознайомлення експерта. Так, пропонувалося виключити можливість ознайомлення експерта з матеріалами, що містять інформацію, яка не

має безпосереднього відношення до предмета експертизи. Можливо, що в цьому є певний сенс, але таке обмеження повинно бути вибіркоким. Очевидно, що ознайомлення експерта з усіма матеріалами кримінального провадження може створити підґрунтя для його упередженості при формулюванні висновків, коли вони починають спиратися не на результати проведеного дослідження, а на основі оцінки доказів, що містяться в матеріалах справи [155, с. 96]. Але в цьому делікатному питанні потрібно враховувати й те, що експерт наділений правом ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, які стосуються предмета дослідження (п. 1 ч. 3 ст. 69 КПК України).

Підсумовуючи викладене стосовно підготовки об'єктів для проведення експертизи потрібно підкреслити, що при залученні експерта для проведення нової експертизи, крім зазначених об'єктів, експерту надаються також висновки попередніх експертиз, якщо такі проводилися.

7. Визначення експертної установи чи експерта. Вирішення цього організаційного завдання залежить від виду експертизи та об'єктів дослідження. Проведення експертизи може бути доручено державним спеціалізованим експертним установам або безпосередньо судовим експертам, які не є працівниками зазначених установ.

До державних спеціалізованих установ належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;
- експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Державні спеціалізовані установи функціонують за рахунок державного бюджету відповідно до відомчих нормативно-правових актів (статутів або по-

ложень про них), затверджених у встановленому порядку. Основним їх завданням є проведення судових експертиз для правоохоронних органів і судів. Згідно зі ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз. Експертами цих установ можуть бути фахівці, які мають профільну вищу освіту та освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта. При визначенні державної експертної установи вона обирається за відомчо-територіальним принципом, а також з урахуванням наявності відповідних спеціалістів (лабораторій).

Аналіз наведених правових норм дає підстави для висновку, що пріоритет у проведенні судових експертиз за законом надається державним спеціалізованим установам і службам, яким згідно зі статистичними даними у переважній більшості суди й доручають проведення експертних досліджень. Така усталена судова практика вважається правильною, оскільки саме державні установи здійснюють спеціалізовану підготовку судових експертів. Отже, саме державні експертні установи у своєму штаті мають найбільш кваліфікованих фахівців із належним досвідом практичної експертної і наукової роботи. За рахунок бюджетного фінансування створені технічні та організаційні умови, запроваджені концептуальні методичні документи для однакового та правильного застосування експертних методик. Це все надає певні гарантії забезпечення належної якості експертних досліджень.

Водночас у матеріалах Генеральної прокуратури України приділяється особлива увага проблемним питанням, які виникають унаслідок доручення проведення експертиз державним спеціалізованим експертним установам. Зокрема, наголошується, що доручення експертизи експертній установі має відбуватися з дотриманням права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист. Ці

особи при призначенні експертизи мають право заявити відвід експерту і просити про призначення іншого експерта. Слідчі органи, прокурор і суд зобов'язані забезпечити можливість реалізації цього гарантованого законом права. Але всупереч вказаним вимогам у випадку доручення експертизи державній установі підозрюваний, обвинувачений, підсудний позбавлені можливості своєчасно реалізувати свої процесуальні права. Це пов'язано з тим, що конкретний експерт (комісія експертів) визначається керівником експертної установи після одержання ним відповідної постанови органів досудового розслідування або ж суду. Відомості ж про виконавця експертизи містяться тільки в наданому висновку і фактично доводяться до відома учасників кримінального провадження тільки при ознайомленні з ним. Тому одноособову вказівку керівника експертної установи про доручення конкретному виконавцю експертизи не можна розцінювати як призначення експерта у справі. Генеральна прокуратура України цілком слушно зауважує, що рішення про допуск особи як експерта повинен приймати слідчий або суд, які призначили експертизу. І тільки після з'ясування, що ця особа є незалежною від підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого та немає підстав для її відводу. З огляду на це потрібно визнати обґрунтованою пропозицію Генеральної прокуратури України про необхідність запровадження практики, коли керівник експертної установи, виконуючи свої організаційні функції, на вимогу слідчого або суду завчасно повідомляє дані щодо конкретного спеціаліста, який буде проводити експертизу і нести персональну відповідальність за наданий ним висновок. З цим повідомленням повинні бути ознайомлені учасники кримінального провадження, прав та інтересів яких воно стосується. При цьому з'ясовується наявність чи відсутність підстав для вмотивованого відводу запропонованого експерта. Тільки після цієї процедури повинно приймається рішення про допуск особи як експерта або ж про відмову в такому допуску, про що повідомляється керівник експертної установи. Такий порядок призначення експерта не є втручанням в організаційно-розпорядчі функції керівника експертної установи, навпаки, він узгоджується з

основними принципами судочинства, забезпечує виконання дотримання прав учасників кримінального провадження в питаннях проведення судової експертизи [231].

Проведення експертизи може бути доручено експерту, який не є працівником державної спеціалізованої установи. Відповідно до статей 7, 9, 10 Закону України «Про судову експертизу» зазначені особи вправі проводити дослідження, не віднесені до виключної компетенції державних спеціалізованих установ, при умові наявності в них:

- відповідної вищої освіти;
- освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста;
- належної підготовки в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції (Мін'юсту) України;
- атестації та кваліфікації судового експерта з певної спеціальності;
- внесення до державного Реєстру, ведення якого покладено на Мін'юсту України.

Однак на практиці трапляються непоодинокі випадки доручення проведення судових експертиз господарським товариствам без визначення конкретного виконавця, що позиціонують себе як приватні експертні установи. Потрібно звернути увагу, що вказані дії не відповідають положенням норм законодавства, що ставить під сумнів допустимість отриманого таким шляхом висновку судового експерта, оскільки до нього мали доступ сторонні особи, зокрема керівник «приватної експертної установи», правовий статус якого у здійсненні судово-експертної діяльності на сьогодні не визначено [218]. Водночас потрібно звернути увагу, що вказаним законом передбачена можливість залучення фахівців з певних галузей знань для проведення деяких видів експертиз, які не проводяться в спеціалізованих експертних установах (ч. 1 ст. 7, ч. 2 ст. 9). Однак потрібно зазначити, що перед складанням доручення щодо проведення експертизи потрібно перевіряти правосуб'єктність фахівця як атестованого судового експерта [53]. Окрім наявності спеціальних знань, в обраної як експерта

особи перевіряється відсутність підстав для її відводу (ст. 79 КПК України). Зокрема, йдеться про її попередню участь у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста, який проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються в цьому провадженні (це є підставою для відводу).

8. Складання постанови слідчого, прокурора (ухвали слідчого судді, суду) про доручення проведення експертизи. Це надзвичайно відповідальна дія, яка значною мірою зумовлює очікувану результативність експертизи і підсумовує вирішення всіх попередніх розумових та організаційних завдань. У постанові про призначення експертизи повинно бути вказано:

- назва постанови;
- день призначення експертизи, який за вимогами законодавства повинен співпадати з датою видання документа;
- термін, відведений експерту для підготовки висновку (дату, не пізніше якої експерт повинен надати його слідчому, направити до суду);
- джерело оплати експертних досліджень;
- вид конкретної експертизи, яку необхідно провести;
- факти та обставини, підтвердження яких необхідні або пов'язані зі справою;
- перелік питань, на які необхідно відповісти;
- ініціали експерта або назва експертної установи;
- перелік зібраних матеріалів, які направляються для проведення порівняльних досліджень;
- спеціальні умови поводження з наданими матеріалами (наприклад, якщо об'єктом досліджень є документи, в постанові має бути вказано про необхідність їх повернення у вигляді, придатному для подальшого використання за призначенням).

Зміст постанови про призначення експертизи можна розділити на три частини:

1) вступна частина, в якій зазначаються реквізити органу, що призначив експертизу, обставини справи, при розгляді якої виникла необхідність проведення експертизи, обставини та вид досліджень;

2) питання до експерта (наводиться перелік питань, адресованих відповідному фахівцю);

3) резолютивна частина, в якій визначається експертна установа, якій доручається проведення експертизи, термін проведення дослідження та джерело оплати витрат на проведення експертизи.

У змісті постанови, вказується про можливість притягнення експерта за чинним законодавством України до кримінальної відповідальності за свідомо неправдивий висновок. Також наводиться перелік усіх матеріалів, які передаються для дослідження експерту.

Потрібно зазначити, що постанова слідчого (прокурора, ухвала слідчого судді чи суду) може бути ініційована самим цим суб'єктом або клопотанням сторони захисту чи потерпілого. Треба мати на увазі, що клопотання сторони захисту може бути відхилене слідчим вмотивованою постановою слідчого (прокурора), але вона може бути оскаржена слідчому судді (ч. 3 ст. 93 КПК України). Слідчий суддя за результатами розгляду цієї скарги, керуючись ст. 307 КПК України, має право винести ухвалу про скасування відповідної постанови слідчого та зобов'язати його залучити експерта (призначити експертизу) за клопотанням сторони захисту [150]. Сторона захисту має й право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи або подати відповідне клопотання слідчому судді, яке розглядається слідчим суддею місцевого суду не пізніше п'яти днів із дня його надходження до суду (статті 243, 244 КПК України).

При складанні постанови (ухвали) про призначення експертизи важливо правильно визначити вид або рід експертизи, що безпосередньо пов'язано з вибором експертної установи або кандидатури приватного експерта, визначенням його компетенції у вирішенні поставлених питань. Нерідко слід-

чі, а іноді й судді не завжди розуміються на тонкощах родового поділу всередині різних класів експертиз, які зазнають періодичного перегляду в результаті новітніх наукових досліджень у галузі класифікації експертиз. Результати опитування слідчих показують, що близько 80% респондентів мають труднощі у визначенні виду чи роду експертиз відповідно до сучасної їх класифікації за галузями знань (Додаток). Унаслідок може призначитися, наприклад, судово-почеркознавча експертиза замість експертизи технічного дослідження документів. Щодо дослідження наркотичних засобів використовується застаріла назва «судово-хімічна експертиза» тощо. У криміналістичній літературі з розслідування різних видів злочинів нерідко рекомендується призначати експертизи, назви яких уже не використовуються в сучасній практиці і теорії судових експертиз (наприклад, «іхтіологічна», «радіологічна», «токсіологічна», «гідротехнічна», «гідрометеорологічна») [148, с. 415-420]. Для уникнення подібних неточностей рекомендується користуватися положеннями Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (з наступними змінами) [78].

У постанові про призначення експертизи надзвичайно важливу роль в отриманні очікуваних результатів експертизи відіграє правильне формулювання питань, які ставляться експертові. Загальновизнано, що ці питання мають бути чіткими, конкретними, зрозуміло і грамотно сформульованими. Вони обумовлюються матеріалами кримінального провадження, тобто вони мають бути юридично обґрунтованими, але не торкатися питань права. Бажаємо, щоб ці питання були розташовані в логічній послідовності. Для орієнтування важливо користуватися зразками типових питань, які ставляться на вирішення окремих видів експертиз, викладених у методичних рекомендаціях Міністерства юстиції України [140].

Детального розгляду заслуговують так звані спеціальні умови поведіння експерта з наданими йому матеріалами. П.3 ч.5 ст.69 КПК України зо-

бов'язує експерта забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо ж дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта. Тому з урахуванням потреби своєчасного проведення експертного дослідження в постанові слідчого (прокурора), ухвалі слідчого судді (суду) при передбаченні можливих змін властивостей об'єкта експертизи доцільно заздалегідь надати (чи заборонити) дозвіл у такому дослідженні.

Однак це питання не врегульовано в ситуації, коли експерта залучає сторона захисту, а властивості об'єкта дослідження втраять свою первинну сутність у результаті часткового або повного знищення чи зміну властивостей у процесі проведення експертизи. Видається, що оскільки обов'язок доказування у кримінальному провадженні покладений на сторону обвинувачення, а рішення по суті приймається тільки судом, то право на такий дозвіл правомірно надавати тільки стороні обвинувачення, слідчому судді і суду. Така позиція базується ще й на тому, що у разі знищення об'єкта (зміни його властивостей) подальше його дослідження за ініціативою сторони обвинувачення або суду стане уже неможливим. Сторона ж захисту у своїх інтересах може і не подавати до суду результати проведеної експертизи, адже такого обов'язку в неї немає.

Складання постанови або ухвали про доручення проведення експертизи – це процесуальне рішення, яке зумовлює виникнення всієї системи процесуальних відносин між учасниками кримінального провадження та експертами з приводу проведення такої складної слідчої (розшукової) дії, як експертиза.

9. Визначення необхідності присутності під час експертизи учасників кримінального провадження. Вирішення цього питання пов'язано з неоднозначним його врегулюванням у кримінальному процесуальному законодавстві та іншими нормативно-правовими актами.

Насамперед потрібно зазначити, що статті 242-245 КПК України не передбачають можливої присутності учасників кримінального провадження під

час проведення експертного дослідження. Водночас відповідно до п. 9 ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право брати участь у проведенні процесуальних дій. Окрім того, таке право фактично передбачається ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», в якій зазначається, що незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються, зокрема, «присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи». В Інструкції про проведення судово-медичної експертизи МОЗ України передбачається можливість присутності під час судово-медичного дослідження, окрім слідчого, ще й обвинуваченого та іншої особи, але тільки з дозволу слідчого (п. 2.13.2.) [79].

В адвокатському середовищі сформувалася така позиція, що сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений) має беззаперечне право бути присутнім не тільки при призначенні, але й при проведенні експертизи. На думку О. Несінова, це надає можливість підозрюваному (обвинуваченому) ставити на вирішення експерта питання, висловлювати зауваження тощо. На практиці ці права майже ніколи не забезпечуються і про проведену експертизу обвинуваченого та його захисника зазвичай повідомляють уже після закінчення досудового розслідування, що, як вважає вказаний автор, є порушенням права на захист і підставою стверджувати про визнання висновку експерта недопустимим доказом [144]. Видається, що таке тлумачення прав захисту суперечить іншому положенню ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», яким забороняється втручатися будь-кому в проведення судової експертизи. Постановка ж нових питань, які не відображені в постанові про призначення експертизи, висловлювання якихось зауважень з боку присутнього підозрюваного та його захисника буде нічим іншим, як втручанням у проведення експертизи. У зв'язку з цим провідним у змісті ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», як уявляється, є цілком однозначне положення щодо можливої присутності під час експертизи учасників процесу в передбачених законом випадках.

Тут важливим є ще один нюанс проведення експертного дослідження, який полягає в тому, що об'єкти експертизи можуть бути дуже вразливими та легко пошкодженими, а можливо і знищеними. З урахуванням цього присутність підозрюваного під час проведення окремих експертних досліджень є вельми небажаною, оскільки він може досить легко завдати непоправної шкоди об'єктам дослідження, які зберігають важливі для кримінального провадження докази [245, с. 336]. Тому визначення необхідності присутності під час експертизи учасників кримінального провадження є складовою частиною більш широкого завдання – забезпечення особистої безпеки експерта та збереження об'єктів дослідження та інструментальних засобів. Важливим є й усвідомлення того, що відповідно до ст. 19 Закону України «Про судову експертизу» державна експертна установа є охоронюваним об'єктом, на якому діє режим обмеження пересування не тільки для сторонніх осіб, але і співробітників установи.

10. Відправлення постанови (ухвали) про доручення проведення експертизи та відповідних матеріалів в обрану експертну установу або експерту. Основним завданням цього організаційного етапу є підготовка об'єктів до транспортування до місця проведення експертизи. Така підготовка включає в себе пакування об'єктів відповідно до методичних рекомендацій, які забезпечують збереження властивостей об'єктів експертного дослідження. Окрім того, пакунки повинні бути забезпечені пояснювальними написами та бути опечатаними ініціатором експертизи. У разі призначення комплексної експертизи, проведення якої доручається експертам різних експертних установ, копії постанови направляються в кожен з цих установ, а матеріали – у провідну установу. Якщо передбачається ситуація проведення комплексної експертизи експертами державної експертної установи із залученням приватного експерта, то відповідно до п. 3.7 Інструкції Мін'юсту України копія постанови та об'єкти дослідження направляються в державну експертну установу, яке і буде місцем проведення такої експертизи.

Транспортування об'єктів та матеріалів експертного дослідження може здійснюватися шляхом поштового відправлення або особисто ініціатором призначення експертизи. У разі необхідності доставлення таких об'єктів, як вогнепальна зброя, вибухові присторої, боєприпаси, легкозаймисті матеріали, комп'ютерно-технічні засоби, наркотичні засоби використовуються засоби доставки відповідно до правил фельд'єгерського зв'язку [181].

Однак трапляються ситуації, коли об'єкт експертного дослідження неможливо доставити в державну експертну установу з таких причин:

- об'єкт дослідження занадто громіздкий (наприклад, зруйноване заводське обладнання чи будівельна техніка тощо);
- об'єкт дослідження не можна вилучити (наприклад, ділянка місцевості, де сталася пожежа, вибух або дорожньо-транспортна пригода);
- об'єкти дослідження є елементами певного системного об'єкта і їх вилучення зруйнує цей системний об'єкт (наприклад, локальна комп'ютерна мережа певного підприємства, організації).

У таких випадках ініціатор експертизи повинен забезпечити експерту безперешкодний доступ до об'єкта дослідження за місцем його знаходження, створити належні умови для проведення дослідження і забезпечити безпеку експерта під час його виконання. Це означає забезпечення насамперед недопущення сторонніх осіб до об'єкта дослідження з метою забезпечення його схоронності, а також прийняття заходів щодо уникнення впливу природних та інших факторів, які можуть призвести до змін властивостей такого об'єкта. Наприклад, якщо об'єкти дослідження перебувають поза приміщеннями під відкритим небом, найважливішою умовою успіху проведення експертизи є оперативність її призначення, а також прийняття охоронювальних заходів.

Наведені етапи тактико-організаційної роботи складають зміст підготовки експертизи ініціатором її проведення і значною мірою гарантують досягнення позитивних результатів експертного дослідження.

3.2. Основні стадії проведення судової експертизи та формулювання висновку експерта

Як уже зазначалося, експертиза являє собою слідчу (розшукову) дію, при проведенні якої пізнавальні дії здійснює не суб'єкт розслідування, а експерт, який результати свого дослідження передає в систематизованому вигляді (висновку) ініціатору експертизи. Експерт виступає своєрідним посередником у формуванні доказів, хоча сам він не вправі надавати правову оцінку встановленим ним фактам. Але його висновок є джерелом доказів і оцінюється сторонами кримінального провадження під час судового розгляду справи. Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ч. 1 ст. 101 КПК України). У ст. 102 КПК України міститься перелік основних складових змісту висновку експерта, серед яких зазначено докладений опис проведених досліджень, зокрема методи, застосовані в дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка (п. 6). Ці положення розвинуті у відомчих інструкціях щодо призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [78; 75]. Таким чином, висновок є підсумковим документом, який повинен відображати весь хід експертного дослідження та отримані результати. Для його оцінки потрібні знання щодо складових частин цього дослідження, які отримали в теорії судової експертизи (експертології) назву стадій проведення судової експертизи [89; 154; 220; 164].

У загальному розумінні процес експертного дослідження орієнтований на пізнання фактів об'єктивної дійсності, які цікавлять ініціатора експертизи. Дані факти встановлюються під час вивчення властивостей та ознак об'єктів експертизи з використанням різних методів пізнання та технічних засобів. Будь-яке експертне дослідження починається з послідовного викладу змісту його стадій, кожна з яких покликана вирішити своє окреме завдання.

Усі експертні дослідження базуються на загальних методичних положеннях та підходах. Розрізняють такі основні стадії: підготовча; роздільне (аналітичне) дослідження об'єктів експертизи; порівняльне дослідження; оцінка результатів дослідження та формулювання висновків. Розділення процесу проведення експертизи на вказані стадії зумовлено передусім тими завданнями, що вирішуються в процесі експертного ідентифікаційного чи діагностичного дослідження, а, по-друге, різними технічними прийомами його проведення. Кожна з названих стадій несе певне навантаження у процесі експертного дослідження і є істотною для досягнення цілей експертизи – вирішення поставленого перед експертом завдання та встановлення фактичних даних або судження про факт. Чітка послідовність у проведенні всіх стадій дозволяє правильно проаналізувати виявлені ознаки та на основі їх усебічної оцінки сформулювати висновки за результатами експертного дослідження, вона є необхідною гарантією доброякісної експертизи. Взаємний зв'язок стадій віддзеркалює загальні моменти, що властиві будь-якому пізнавальному процесу, зокрема експертному дослідженню. Розглянемо основні положення, які характеризують перелічені стадії для ідентифікаційного експертного дослідження і є важливими для оцінки результатів експертизи.

Підготовча стадія. На цій стадії, яку іноді називають стадією експертного огляду і де домінуючу роль відіграє метод спостереження, експерт проводить такі дії:

- знайомиться з постановою про призначення експертизи;
- здійснює огляд упаковки об'єктів експертизи, встановлює її стан та якість;
- попередньо встановлює стан об'єктів експертизи, їх вид (чи ізольовані вони один від одного, чи не стикається пакувальний матеріал з поверхнею речових доказів, чи відповідає вміст в упаковці переліку речових доказів у супровідному документі (постанові, ухвалі);
- усвідомлює завдання експертизи;

- проводить попередній експертний огляд об'єктів дослідження та порівняльних зразків та встановлює їхню придатність та достатність для вирішення поставлених питань;

- формулює експертні версії (гіпотези) і намічає план експертного дослідження та вибір методу чи групи методів або типової методики, необхідної для проведення судової експертизи [15].

Наприклад, підготовча стадія трасологічного судово-експертного дослідження слідів взуття передбачає ознайомлення з вихідними даними, огляд представленого взуття та зліпка зі сліду взуття, попереднє порівняння, побудову експертних версій та планування подальшого дослідження. У разі виявлення експертом неповноти представлених матеріалів розпочате ним дослідження припиняється до усунення прогалини (доповнення наданих матеріалів). При неможливості усунення виявленої прогалини експерт має право відмовитися від давання висновку, якщо поданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків. Але така заява експерта про відмову має бути вмотивованою (ч. 4 ст. 69 КПК України).

Методика експертного дослідження вибирається експертом з урахуванням особливостей представлених об'єктів і поставленого завдання. Стандартним вважається алгоритмічний шлях вирішення завдань, придатний для стандартних завдань і викладений в типових експертних методиках. Цей шлях є характерним для вирішення типових питань щодо найпоширеніших об'єктів у певному роді чи виді експертиз. Наприклад, такою типовою методикою є методика встановлення належності рослинних об'єктів до наркотичних засобів кустарного виробництва. Зокрема, це ситуація, коли дослідженню підлягає об'єкт рослинного походження. Для відповіді на поставлені питання досліджується морфологія рослин і присутність в їх складі компонентів з наркотичними властивостями. Методами, що використовуються, є мікроскопічний аналіз (дослідження морфології) і тонкошарова хроматографія (для встановлення наявності наркотичних компонентів). Ознаками, що виявляються при застосуванні вказаних

методів, є певна будова біологічних об'єктів, їх форма та виявлення певного кольорового спектру на хроматограмі. Виявленні ознаки у своїй сукупності дають підстави для визначення виду рослини, наявність у її складі наркотичних речовин, а в підсумку – відповіді на питання, ініціатором експертизи [135].

Якщо перед екпертом постає нестандартне експертне завдання, способи вирішення якого не описані в типових експертних методиках, то вони розробляються самостійно екпертом у процесі конкретного дослідження.

Таким чином, на підготовчій стадії експерт не лише оглядає та вивчає подані йому на дослідження матеріали, а й за результатами такого огляду та вивчення намічає план подальшого дослідження. Відомості про цю стадію роботи експерта важливо враховувати ініціатору проведення експертизи при її підготовці.

Роздільне (аналітичне) дослідження об'єктів експертизи. На цій аналітичній стадії у процесі роздільного дослідження здійснюється спочатку ретельне вивчення об'єктів експертизи, аналізуються їх загальні та окремі ознаки, необхідні для вирішення ідентифікаційних завдань, проводяться експертні експерименти. Результатом цієї стадії є виділення найбільшої кількості ідентифікаційних ознак кожного з об'єктів, що порівнюються, вивчення його ідентифікаційного поля (наприклад, вивчення зліпка зі сліду взуття та підошовної частини взуття, вилученого в підозрюваного). Важливою стороною такого аналізу є встановлення екпертом причинного зв'язку між такими ознаками, які дозволяють розкрити сутність досліджуваного об'єкта, механізм його утворення.

Вивчення властивостей та ознак кожного окремого об'єкта – це досить складний процес, який передбачає досить детальне вивчення об'єктів. У результаті вивчення виявлених загальних та окремих ознак проводиться конкретизація властивостей, з'ясовується сутність, якісна та кількісна визначеність, походження цих властивостей та ознак. На підставі аналізу та синтезу кожної ознаки, вивчення можливих спотворень та змін ознак у момент слідоутворення експерт отримує достатньо даних про властивості об'єкта, вирішує питання про

його придатність для ідентифікації. У цій стадії широко використовується комплекс як загальнонаукових, так і загальноекспертних методів: спостереження, вимірювання, моделювання, дослідження морфології, складу, структури об'єктів тощо.

Зазвичай аналіз починається з об'єктів, що досліджуються: наприклад, при проведенні дактилоскопічних експертиз спочатку вивчаються досліджувані сліди (відбитки), а потім приступають до аналізу ознак експериментальних слідів – відбитків папілярних візерунків пальців рук підозрюваних осіб. Іноді визнається доцільним починати із зразків (при проведенні багатооб'єктної експертизи, коли експерту надається велика кількість досліджуваних об'єктів та кілька зразків). У таких випадках необхідно переконатися, що всі досліджувані об'єкти не є відображенням одного об'єкта, що ідентифікується, для чого проводиться їх попередній аналіз і порівняння між собою.

Приступаючи до індивідуалізації кожного об'єкта окремо, експерт спочатку виявляє та аналізує загальні ознаки (групові), а потім окремі ознаки. В експертній практиці діє правило: чим більше деталей виявлено та проаналізовано, тим легше індивідуалізувати об'єкт. Необхідно вивчати суттєві ознаки, що залежить не тільки від характеру, обсягу (мінімального розміру) особливостей, але й від специфічності досліджуваної ознаки. Специфічність ознаки визначається частотою її використання або ступенем поширення в аналогічних об'єктах, що складають даний рід, вид чи, групу [204]. Водночас експерт виходить з того, що випадкові за механізмом виникнення обставини сприяють утворенню особливостей даного об'єкта, появі ознак, які рідко трапляються. Наприклад, у результаті виготовлення інструментів, що часто використовуються при зломах перешкод, замикаючих пристроїв, у кожного виду групи інструментів є багато однакових деталей, характеристик, які за своїм ідентифікаційним значенням виступають як загальні ознаки. Індивідуальні ж ознаки виникають при експлуатації інструментів. Особливості цих об'єктів зумовлюють появу ознак, що рідко трапляються.

На стадії роздільного дослідження може виникнути необхідність проведення експериментів з метою отримання необхідних для порівняння матеріалів або вирішення інших питань. На думку більшості вчених, експертний експеримент є факультативним елементом експертного дослідження. Експертний експеримент може проводитися з метою встановлення механізму слідоутворення, взаємодії певних частин механізмів – об'єктів дослідження, виявлення причинного зв'язку між певними явищами, процесами, отримання зразків для порівняльного дослідження [183]. З урахуванням практики застосування експертного експерименту він полягає у проведенні випробувань для досягнення таких цілей:

- встановлення конкретного факту та причинного зв'язку між фактами, явищами;
- з'ясування механізму слідоутворення;
- отримання зразків для порівняльного дослідження (наприклад, зразків куль для порівняльного дослідження);
- встановлення дефектів досліджуваних об'єктів, що підлягають обліку при експертизі;
- дослідження властивостей сліду (наприклад, визначення особливостей прояву слідів пострілу за низьких температур);
- встановлення причин та умов технічного характеру, що сприяли вчиненню злочину.

Потрібно відзначити, що проведення експертного експерименту є характерним, зокрема, для балістичних досліджень вогнепальної зброї [183], вибухотехнічної експертизи [156; 81], комп'ютерно-технічних експертиз [99; 170], пожежно-технічних експертних досліджень [214; 131]. Але результати експертного експерименту набувають доказового значення лише при їх відображенні у висновках експерта. Відомості про наявність у структурі експертного дослідження експериментального методу мають велике значення для підготовки експертизи, оскільки це вимагає від ініціатора її проведення надання експертові,

окрім об'єктів дослідження, ще й засобів для проведення експерименту. Наприклад, для здійснення експертом експериментального відстрілу куль і гільз йому потрібно надати достатню кількість патронів, вилучених під час проведення обшуків чи інших слідчих дій (якщо слідчий має їх у своєму розпорядженні).

Підсумком роздільного дослідження має бути виділення комплексу відповідних ознак – загальних та окремих, що характеризують об'єкт з достатньою повнотою в аспекті вирішуваного завдання.

Порівняльне дослідження. Воно є характерним при вирішенні експертом ідентифікаційної задачі. На стадії порівняльного дослідження експерт виявляє збіг або відмінність ознак порівнюваних об'єктів між собою, з порівняльними зразками або еталонами. Він здійснює зіставлення виявлених ідентифікаційних ознак, властивих кожному об'єкту, і встановлює їх збіг чи відмінність (зіставляються спочатку загальні, а потім окремі ідентифікаційні ознаки). Встановити об'єкт, що ідентифікується, можна тільки в результаті порівняльного дослідження ідентифікаційних ознак. На цій стадії, окрім порівняння, застосовуються й інші методи, хоча порівняння має превалюючі значення.

Зазвичай порівняльна стадія складається з двох етапів. На першому етапі вивчаються та порівнюються загальні (родові) ознаки. Результати, отримані на цьому етапі, дозволяють вирішувати питання розбіжності об'єктів чи їх належності до одного роду, виду чи групи. Цей етап може закінчитися висновком про відсутність тотожності, якщо є суттєві відмінності загальних ознак порівнюваних об'єктів. Якщо ж експерт встановлює збіг загальних ознак, то розпочинається другий етап – дослідження окремих ознак. Наприклад, на першому етапі порівнюються ознаки загальної будови рельєфу, що відображають зовнішню будову поверхні певної деталі (частини) механізму, а в другому – мікрорельєф слідів виробничих механізмів [14; 15].

Відзначаються два основних способи порівняння: 1) зіставлення відображення із самим об'єктом, що ідентифікується; 2) зіставлення за фотографічним зображенням. В останньому випадку з цією метою використовується ряд при-

йомів порівняння фотозображень: просте зіставлення, суміщення та накладання зображень із вдрукованими вимірювальними сітками, геометричними фігурами тощо. Порівняльна стадія закінчується встановленням збігів та відмінностей ознак порівнюваних об'єктів. Однак збіг ознак ще не говорить про тотожність, а їхня відмінність – про його відсутність. Експерт не може закінчити дослідження тільки констатацією збігів чи відмінностей, він має дати їм оцінку. Для цього необхідно приступити до наступної стадії, на якій здійснюється підсумовування результатів дослідження, підбиття його підсумків та формулювання висновків.

Оцінка результатів дослідження та формулювання висновків. Це заключна і найбільш відповідальна стадія проведення експертизи, на якій надається остаточна оцінка всіх ознак, виявлених на попередній стадії ідентифікаційного або діагностичного дослідження. На стадії оцінки результатів дослідження і формування висновків відбувається перехід від гіпотези до достовірного судження. Зокрема, визначається збіг чи розходження ознак, виявлених на порівняльній стадії, формується проміжний висновок експерта про результати проведеного дослідження. Оскільки цією стадією завершується процес експертного дослідження, а її змістом виступає сукупна оцінка всіх отриманих результатів, то її іноді називають синтезуючою стадією. Висновки експерта повинні органічно впливати із змісту проведеної експертизи та містити відповіді на запитання, поставлені перед експертом ініціатором експертизи. Формулюються вони на основі аналізу результатів, отриманих під час проходження всіх попередніх стадій. Зокрема, вони повинні містити пояснення щодо наявності та походження встановлених фактів. Ці пояснення повинні вказувати на причини походження встановлених фактів з визначенням підстав для такого висновку.

На цій стадії експерт оцінює результати дослідження і формулює висновки, використовуючи різноманітні методи. Так, для експертної служби МВС України були визначені такі методи експертних досліджень (не є вичерпними):

- загальні (категорії та закони діалектичної логіки; формально-логічні методи пізнання: аналіз, синтез, узагальнення; індукція та дедукція, гіпотеза; аналогія тощо);

- загальнонаукові (спостереження, вимірювання, опис, експеримент, порівнювання, моделювання; реконструкція);

- спеціальні (візуальні, морфологічні, мікроскопічні, фотографічні, фізичні, хімічні, біологічні, математичні тощо);

- загальнотехнічні та криміналістичні технічні засоби [75].

Результатом судово-експертної ідентифікації може бути: встановлення наявності тотожності; встановлення відсутності тотожності; висновок про неможливість вирішити завдання ототожнення. Оцінка ідентифікаційної значущості ознак має визначатися з урахуванням їх стійкості та специфічності, що дозволяє індивідуалізувати об'єкт. Водночас великого значення набувають дані про частоту ідентифікаційних ознак. Чим частіше вони трапляються, тим більша ймовірність появи подібних ознак в інших об'єктах, і чим рідше вони трапляються, тим цінніше їх значення для індивідуалізації об'єкта.

Саме впевненість у достовірності отриманих результатів є передумовою несхибного внутрішнього переконання експерта. Внутрішнє переконання експерта в результатах свого дослідження складається з декількох факторів. Передусім воно ґрунтується на вивченні представлених об'єктів і зразків, здійсненому їх дослідженні, експериментах, а також і матеріалів кримінального провадження (у разі потреби). Аналізуючи технологічний процес дослідження, експерт подумки засвідчує, наскільки вони є наочними та переконливими для сприйняття як ініціатором експертизи, так й іншою стороною кримінального провадження і судом. За такої умови експертом повинна враховуватися і можливість його допиту у суді.

Особлива увага приділяється оцінці експериментальних даних. Проведення експериментів є одним із необхідних етапів дослідження не тільки при «технічних» дослідженнях (вогнепальної зброї, вибухово-технічних,

комп'ютерно-технічних, пожежно-технічних), але й при проведенні відносно простіших трасологічних експертиз. Так, у трасологічній експертизі експеримент є одним із необхідних етапів дослідження безлічі об'єктів (одягу, замків, вузлів, знарядь злочину, зубів, губ, взуття та ін.). Він дозволяє експерту не тільки розширити межі спостереження, але й створити нові умови для вивчення та виявлення ознак. Завдяки тому, що експеримент можна повторити багато разів, визначається стійкість ознак у момент експериментального слідоутворення. Це робиться з урахуванням їх відображення залежно від прикладеної сили та властивостей контактуючих поверхонь. Таким чином, для отримання достовірного результату в процесі експерименту важливим є зміни умов відтворення слідів, що істотно впливає на оцінку достовірності висновків [225; 118; 226].

Підсумовуючи викладене стосовно змісту синтетичної стадії експертного дослідження, можна виділити такі її риси (особливості):

- вона безпосередньо стосується визначення властивостей об'єктів дослідження, що здійснюється на основі їх окремих ознак, встановлених на попередній стадії;

- на цій стадії надається комплексна оцінка всіх встановлених окремих властивостей, чим забезпечується інтегративний (синтезуючий) характер даної стадії;

- ця стадія є остаточною, на якій формуються необхідні і достатні підстави для висновку експерта, що повинні відповідати його формі і змісту.

Як уже зазначалося, висновок експерта являє собою докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Відповідно до ст. 102 КПК України у висновку експерта повинні бути відображені такі відомості в їх логічній послідовності:

- коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, учене звання, посада експерта) та на якій підставі була проведена експертиза;

- попередження експерта про відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;

- місце і час проведення експертизи;

- хто був присутній при проведенні експертизи;

- перелік питань, що були поставлені експертові;

- опис отриманих експертом матеріалів та які матеріали були використані експертом;

- докладний опис проведених досліджень, зокрема методи, застосовані в дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка;

- обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання;

- додаткові відомості, які були виявлені при проведенні експертизи і з приводу яких не ставилися питання (експерт має право зазначити про них).

Ці нормативно визначені положення є орієнтиром для експерта при складанні висновку. У висновку експерта виділяють три основні частини: вступну, дослідницьку, заключну (висновки-відповіді на поставлені запитання).

У вступній частині наводяться такі відомості:

1) найменування експертного підрозділу, в якому проводилося експертне дослідження; найменування документа (висновок), його номер, місце та дата складання;

2) підстави для проведення експертизи: коли і ким (посада, прізвище, ініціали особи та (або) найменування органу) винесено документ про призначення експертизи; вид провадження, в якому її призначено (кримінальне, адміністративне, цивільне, господарське тощо); номер провадження або справи; реквізити звернення про проведення дослідження (дата та реєстраційний номер, посада, прізвище, ініціали особи, найменування органу (юридичної особи), з якого воно

надійшло); дата його надходження до експертного підрозділу, підстави для зміни процесуального визначення судової експертизи;

3) посада судового експерта, якому доручено проведення експертизи, освіта, наявність у нього наукового ступеня, вченого звання, прізвище, ім'я та по батькові, кваліфікація (експертна спеціальність), свідоцтво про присвоєння (та останнє підтвердження) кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи;

4) попередження судового експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків з посиланням на відповідні статті Кримінального кодексу України (у разі складання висновку експерта за результатами проведення судової експертизи) або з посиланням на відповідну статтю Кримінального кодексу України (у разі складання повідомлення про неможливість проведення експертизи);

5) обставини справи, які безпосередньо стосуються проведення судової експертизи, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання;

6) перелік об'єктів дослідження (коротке найменування та основні характеристики); у разі надання зразків для проведення порівняльного дослідження наводиться їх перелік (окремо вільні, умовно-вільні, експериментальні зразки, їх кількість);

7) відомості про надані матеріали провадження або справи (вид, назва матеріалів та кількість аркушів);

8) питання, поставлені на вирішення експертного дослідження (дослівно у формулюванні постанови, ухвали, клопотання, звернення тощо);

9) відомості про процесуальні підстави та осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальний статус);

10) відомості про раніше проведені в цій справі судові експертизи (найменування експертної установи та судової експертизи, її номер та дата оформ-

лення), якщо їх висновки мають значення для вирішення поставлених перед судовим експертом запитань, а ініціатором у документі про залучення судового експерта надано дозвіл на їх використання;

11) дата та реквізити заявленого клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків, уточнення змісту та обсягу експертного завдання та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи, і зміст цього клопотання; дата надходження додаткових матеріалів і зразків або відомостей про результати розгляду клопотання із зазначенням реквізитів відповіді або супровідного листа;

12) відомості про оформлення висновку експерта згідно з частиною 8 статті 101 Кримінального процесуального кодексу України;

13) перелік методик проведення судової експертизи, які застосовувалися під час проведення дослідження, із зазначенням їх реєстраційних кодів та назв згідно з Реєстром методик проведення судової експертизи й інших науково-методичних та інформаційних джерел, що використовувалися під час проведення дослідження, оформлених за бібліографічними правилами;

14) наявність чи відсутність дозволу від ініціатора на повне або часткове знищення об'єкта дослідження або зміну його стану чи властивостей та дані про порушене клопотання щодо надання відповідного дозволу та стан його задоволення.

У дослідницькій частині наводиться наступне:

1) вид та стан упакування об'єктів дослідження, зразків із зазначенням у разі потреби відомостей про те, чи впливав спосіб упакування на їх збереженість;

2) відповідність наданих на дослідження об'єктів, зразків їх переліку в документі про призначення;

3) наявність ознак, що характеризують зміну стану об'єктів дослідження (чи піддавалися об'єкти видозмінам під час вилучення, транспортування до мі-

сця зберігання, змінам від тривалого зберігання та впливу навколишнього середовища, видозмінам під час проведення досліджень);

4) інформація про позначення об'єктів дослідження і зразків відповідними штампами експертної установи (підрозділу);

5) однозначні характеристики досліджуваних об'єктів, явищ, процесів (їх ознаки та властивості);

6) місце проведення досліджень, якщо вони проводилися поза розташуванням експертного підрозділу, час проведення окремих досліджень;

7) методи, засоби та технічні прийоми, які використовувалися для вивчення об'єктів, явищ, процесів;

8) відомості про умови довкілля, якщо застосовані методики, методи, засоби та технічні прийоми проведення досліджень передбачають особливі вимоги до цих умов;

9) наявність перешкод та інших чинників, які негативно впливали на можливість проведення якісного огляду, дослідження та фіксації об'єктів дослідження;

10) мета, умови й кількість експертних експериментів, матеріали та прилади, використані під час їх проведення, результати, способи фіксації отриманих результатів;

11) інформацію про неявку учасників процесу або інших осіб, які викликалися у визначений час на місце події або огляду об'єкта (у такому разі дослідження (огляд) проводиться без їх участі);

12) опис результатів застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів може обмежуватися викладенням кінцевих результатів з посиланням на конкретні положення методики їх застосування та проведення розрахунку; у зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатися в папках-справах експертних проваджень і на вимогу осіб, які мають право знайомитися з матеріалами експертного дослідження, надаватися їм для вивчення;

13) характеристика основних ознак і властивостей порівняльних матеріалів;

14) перебіг порівняльного дослідження: позначаються збіг і розбіжність загальних й окремих ознак; якщо встановлено ознаки, що збігаються, та ознаки, що різняться, судовий експерт описує їх, пояснюючи причини утворення та значення таких ознак для формування висновку; якщо наявні тільки ознаки, що збігаються, чи ознаки, що різняться, то судовий експерт позначає тільки їх; спочатку описують загальні ознаки, що збігаються, або ознаки, що різняться, а потім – окремі.

15) причини, з яких певні питання не можуть бути вирішені або не вирішувалися;

16) узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання (синтезу) висновків – відповідей на поставлені питання (водночас причини або обставини виникнення розбіжностей із результатами раніше проведених судових експертиз у висновку експерта не зазначаються).

17) виявлені під час експертизи відомості, які мають значення для кримінального провадження, але з їх приводу не були поставлені питання (право експерта);

18) посилання на джерела (методики, інші науково-методичні та інформаційні джерела), що використовувалися під час проведення дослідження; порядкові номери в переліку є посиланнями в тексті (номерні посилання);

19) засоби вимірювальної техніки та допоміжне обладнання, прилади, науково-технічні засоби, які використовувалися під час проведення дослідження;

20) відомості про кількість об'єктів або їх частин, використаних для проведення дослідження, пошкоджених або знищених під час проведення дослідження, характер спричинених змін, кількість об'єктів або їх частин, що повертаються ініціаторові, упакування об'єктів (вид упакування, зміст написів, кількість і належність підписів, відбитків печаток, зміст упакування, у якому

об'єкти надійшли на дослідження), подальший рух об'єктів дослідження, первісне упакування (бирки).

У заключній частині (висновках) надаються відповіді на поставлені запитання з урахуванням таких положень:

1) відповіді на запитання, поставлені судовому експерту для вирішення, викладаються в тій послідовності, в якій ці запитання наведено у вступній частині висновку експерта (експертного дослідження);

2) на кожне з поставлених запитань має бути надано відповідь по суті або зазначено, з яких причин запитання не вирішувалося чи його неможливо вирішити;

3) формулювання відповідей повинні бути стислими, але зрозумілими, повними, конкретними, такими, що не допускають двозначних тлумачень;

4) при формулюванні висновків недопустимо застосовувати будь-які позначення, які для зручності використовувалися при описі об'єктів, явищ, подій під час дослідження;

5) якщо вирішення певного питання виходить за межі компетенції судового експерта, зокрема передбачає відповідь на питання стосовно права, яке не потребує застосування спеціальних знань, або не було надано матеріали, необхідні для вирішення поставленого запитання, а порушене клопотання не було задоволено, або в результаті проведеного дослідження встановлено відсутність обставин, викладених у тексті запитання, таке питання не вирішується, про що зазначається у висновках.

Висновок експерта може мати ілюстрації (креслення, рисунки, графіки, схеми, діаграми, фотознімки), які розміщуються у висновку безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації можуть бути оформлені додатком до експертного дослідження у вигляді ілюстративної таблиці. На всі ілюстрації мають бути посилання у висновку.

Потрібно зазначити, що висновок експерта піддається ретельному аналізу не тільки із змістовної точки зору, але й з точки зору його оформлення з дотри-

манням приписів нормативно-правових актів. Особливо скрупульозно це здійснюється з боку сторони захисту у випадку подання висновку до суду стороною обвинувачення. Метою такого аналізу є виявлення помилок та упущень зі сторони слідчого (прокурора) при призначенні експертизи та помилок і упущень експерта при проведенні експертного дослідження. Виявлені недоліки можуть бути використані під час судового розгляду як підстави для визнання висновку експерта недопустимим джерелом доказів.

3.3. Оцінка і перевірка висновку експерта у кримінальному провадженні

Висновок експерта є лише одним із джерел доказів у кримінальному провадженні і не має наперед встановленої сили чи якоїсь переваги над іншими доказами. Він не є обов'язковим для ініціатора експертизи і суду, але незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі (п.10 ст. 101 КПК України). Однак, як показує судова практика, суди ставляться до висновку експерта з великою довірою, як результату використання досягнень науково-технічного прогресу. Тому під час судового розгляду дебати сторін кримінального провадження нерідко зосереджуються саме навколо висновку експерта. Особливо це стосується сторони захисту, яка намагається знайти помилки чи упущення слідчого під час призначення експертизи, а також експерта – при її проведенні [142, с. 64-66; 71, с. 17-19].

Експертні помилки. Як вважається, що експерт, як і будь-яка людина, може допускатися помилок у процесі проведення експертизи і підготовці висновку за її результатами, які можуть зробити цей доказ нікчемним. Звичайно, помилки експерта потрібно відрізнити від свідомо неправдивого висновку експерта, за що передбачена кримінальна відповідальність за ст. 384 КК України. Висновок експерта є неправдивим, якщо він містить свідоме спотворення фактів, неправильну оцінку чи висновки, не засновані на матеріалах. Але може мати місце й сумлінна помилка з боку експерта. Саме ця ознака відрізняє експер-

тну помилку від скоєного експертом злочину проти правосуддя – свідоме викладення у висновку неправдивих відомостей [88; 83; 1; 7; 101; 196; 240]. Виділяють експертні помилки трьох класів, які можуть стати причиною відхилення висновку експерта як джерела доказу: експертні помилки процесуального характеру; гносеологічні експертні помилки; операційні (діяльні) експертні помилки [43].

Експертні помилки процесуального характеру. Це такі помилки, які полягають у порушенні експертом процесуального режиму та процедури проведення експертизи:

1) вихід експерта за межі своєї компетенції (наприклад, вирішення правових питань);

2) прояв експертної ініціативи у непередбачених законом формах (наприклад, необґрунтований вихід за межі предмета дослідження, поставлених запитань);

3) обґрунтування висновків не результатами дослідження, а матеріалами кримінального провадження (експерт має право знайомитися з матеріалами справи, але це право обмежується предметом експертизи);

4) самостійне збирання об'єктів і матеріалів експертизи (наприклад, самостійне отримання зразків почерку особи, яка перевіряється);

5) здійснення несанкціонованих судом (слідчим) контактів із заінтересованими особами, прийняття доручення на проведення експертизи та матеріалів від неуповноважених осіб;

б) недотримання через незнання процесуальних вимог до висновку експерта (наприклад, відсутність у вступній частині висновку відомостей про експерта або відсутність у висновку такого нормативно визначеного реквізиту, як докладний опис об'єктів, представлених на експертизу).

Потрібно звернути увагу на те, що нерідко процесуальні експертні помилки стають наслідком слідчих та судових помилок, пов'язаних із підготовкою і

призначенням судової експертизи (наприклад, коли неправильно формулюються запитання експерту).

Гносеологічні експертні помилки. До такого класу помилок належать ті, які зумовлені складнощами процесу експертного пізнання. Вони можуть бути допущені при визначенні сутності, властивостей, ознак об'єктів експертизи, відносин між ними, а також в оцінці результатів пізнання, підсумків експертного дослідження, їхньої інтерпретації. В літературі вони поділяються на логічні і предметні.

Логічні помилки пов'язані з порушенням в акті мислення законів та правил логіки, некоректним застосуванням логічних прийомів та операцій. Так, прикладом такої помилки є змішування причинного зв'язку з простою послідовністю в часі або обґрунтування тези аргументами, з яких ця теза логічно не випливає. Такі помилки зазвичай пов'язані з різними логічними операціями та видами умовиводів. Так, виділяють помилки у розподілі понять, у визначенні понять, помилки в індуктивному висновку, помилки в дедуктивних висновках, помилки у доказі (стосовно тези, аргументу, демонстрації) [48].

У фаховій літературі наводяться й інші формально-логічні помилки, що трапляються в експертних висновках, наприклад:

- висновок не є логічним наслідком здійсненого експертом дослідження;
- відсутня логічна зумовленість послідовності стадій експертного дослідження;
- з одного й того самого предмета дано суперечливі висновки експертів;
- висновок внутрішньо суперечливий;
- висновки експерта недостатньо мотивовані [68, с. 31-39].

Предметні помилки у висновках експертів відрізняються від логічних помилок тим, що вони зумовлені не порушенням правил логіки, а незнанням предмета дослідження. Предметні помилки походять від спотвореного уявлення експерта про відносини між предметами об'єктивної дійсності. Експертні помилки такого роду у змісті експертного висновку, можуть бути помічені лише

фахівцем – тим, хто добре знається на предметі дослідження. На практиці мають місце випадки використання для обґрунтування експертного висновку ознак, виявлених при дослідженні одного об'єкта-носія експертами різних спеціальностей (або одним експертом, який володіє спеціальними знаннями з різних спеціальностей), які не можуть утворювати сукупність, але мають аналізуватися окремо для кожного виду (роду) експертиз [97, с.72-76].

Операційні експертні помилки. Помилки даного класу пов'язані з операціями, що здійснюються експертом (процедурами) і можуть полягати у такому:

1) в порушенні визначеної послідовності експертних процедур;

2) в неправильному використанні технічних засобів дослідження або використання непридатних засобів (наприклад, використання апаратури, яка давно не проходила перевірку);

3) в одержанні і використанні неякісного порівняльного матеріалу тощо.

У багатьох випадках операційні експертні помилки супроводжуються предметними помилками і навпаки – предметні операційними. Оскільки обидва вказаних різновиди експертних помилок пов'язані з професійною компетенцією, то вони можуть бути виявлені, як правило, лише особами, які володіють відповідними спеціальними знаннями.

Наведені положення щодо поняття експертних помилок та їх класифікації є виключно важливими для оцінки висновку експерта, його належності і допустимості як джерела доказів як під час досудового розслідування, так і в судовому провадженні.

Оцінка висновку експерта. За своєю сутністю оцінка висновку експерта є визначенням можливості використання результатів експертного дослідження як доказу, що включає в себе низку компонентів [241, с.186-187; 237, с. 142-151]. В основі оцінки знаходяться критерії наукової достовірності та доказового значення. В юридичній енциклопедії ця процедура визначається, як складна розумова діяльність, яка охоплює:

- аналіз дотримання процесуального порядку доручення та проведення судової експертизи;
- визначення відповідності висновку експерта завданню;
- встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта;
- визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним під час провадження доказам;
- перевірку належності (віднесення до кримінального провадження) даних, які містяться у висновку» [22, с.577-578].

Потрібно зазначити, що оцінка висновку експерта пов'язана з досить істотними труднощами, що й зумовлює актуальність цієї проблеми, яка досліджується правниками в різних аспектах [26; 29; 247; 162; 57]. Труднощі зумовлені, зокрема тим, що ні сторони кримінального провадження, ні суд не володіють таким же обсягу спеціальних знань, як експерт. Тому нерідко оцінка висновку експерта вказаними суб'єктами має усічений обсяг. Так, за даними О.М. Моїсеєва, який проводив анкетування працівників слідства і суду з цього питання, в більшості випадків з усього висновку експерта слідчого і суд цікавлять лише підсумки (на це вказали 40% опитаних респондентів) [136, с. 175]. Тобто оцінка висновку експерта вказаними суб'єктами досить часто зводиться лише до перевірки повноти відповідей на поставлені питання, їх форми та узгодженості з іншими доказами у справі. Здебільшого вони не оцінюють ні дослідну частину висновків експерта (наукову обґрунтованість), ні правильності вибору та застосування ним методики дослідження, ані відповідності обраних методів сучасним досягненням відповідної галузі знань. Адже для здійснення такої оцінки зазначений суб'єкт повинен мати такий же самий обсяг знань, що і в експерта [22, с. 419-421].

Сторона захисту при оцінці висновку експерта, залученого слідчим, схильна приділяти увагу переважно дотриманню прав підозрюваного (обвинуваченого) під час призначення та проведення експертизи. Акцент робиться на за-

безпеченні можливості найбільш повної реалізації прав підозрюваного під час проведення експертизи [144].

З урахуванням існуючих труднощів в оцінці висновку експерта актуальним є розроблення структури цієї аналітичної діяльності з формулюванням відповідних рекомендацій. М. Г. Щербаковським запропоновано структуру повної оцінки висновку експерта, яка складається з кількох блоків розумових операцій і дій: формальної (логіко-процесуальної) оцінки; змістовної (спеціальної) оцінки висновку експерта; допиту експерта [245, с. 364-411]. Запропонована схема видається досить інформативною і заслуговує більш детального розгляду її основних положень.

Формальна (логіко-процесуальна) оцінка висновку експерта включає в себе такі розумові операції.

1. Оцінка дотримання процесуальних вимог при проведенні експертизи.

Цей аспект оцінки спрямований на визначення придатності висновку як процесуального документа і можливості його використання як джерела доказів. Водночас ураховуються вимоги кримінального процесуального закону стосовно суб'єкта дослідження, речових джерел інформації, засобів, прийомів та інших нормативно визначених умов одержання висновку експерта. Зокрема, сюди входить оцінка правильності підготовки матеріалів для проведення експертизи, яка полягає у виявленні в матеріалах кримінального провадження таких документів і відображених у них відомостей:

– протоколів слідчих (розшукових) дій та опису в них виявлених матеріальних слідів злочину (слідів-відбитків, предметів, мікрооб'єктів та ін.), документів, які згодом стали об'єктами експертного дослідження (статті 103, 105 КПК України);

– документів захисника: документа, що посвідчує його особу; свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю; ордера, договору із захисником або доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги (ст. 50 КПК України);

– протоколів відібрання зразків для експертного дослідження з описом способу та умов відбору, кількісних та якісних характеристик відібраних зразків (ст. 245 КПК України);

– документів, які відповідно до ст. 93 КПК України були витребувані від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних, відомості з яких були використані при проведенні експертизи;

– відомостей (вихідних даних), що зафіксовані у протоколах слідчих (розшукових) дій та інших документах, залучених до матеріалів кримінального провадження (наприклад при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод: температури повітря і тіла трупа, зафіксованих під час огляду місця події; місця і швидкості руху пішоходів, установлених під час слідчого експерименту; стану погоди, зазначеного в довідці метеостанції тощо).

2. Оцінка відповідності об'єктів, направлених на експертизу, і фактично досліджених ним. Ця операція полягає в ознайомленні з написами, які знаходились на упаковках об'єктів, що надійшли експерту і були досліджені в процесі проведення експертизи. Також звертається увага на зовнішній вигляд об'єктів на доданих до висновку фотографіях – установлюється відповідність їх тим об'єктам, які були виявлені, вилучені і відображені в протоколах слідчих (розшукових) дій. Окрім того, вони повинні бути вказані в постанові (ухвалі) про залучення експерта. У такий спосіб перевіряється та обставина, що експерт повинен ґрунтуватися тільки на відомостях, які він сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження (ч. 3 ст. 101 КПК України).

3. Оцінка повноти та обсягу проведеного експертного дослідження, ясності кінцевих висновків. При здійсненні цієї операції потрібно визначити таке:

– чи на всі запитання, що були поставлені перед експертом, ним дані відповіді, але потрібно мати на увазі, що кількість підсумкових висновків не обов'язково повинна збігатися з кількістю поставлених запитань; окрім того,

експерт має право викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання (п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України);

– чи кожен об'єкт із представлених експерту об'єктів був досліджений ним (чи не були «забуті» певні об'єкти у випадках, коли на експертизу направляється велика кількість речових доказів);

– чи є кінцеві висновки експерта чіткими, зрозумілими та однозначними (чи не вимагають вони для визначення їх сутності спеціальних знань).

4. Оцінка логічної обґрунтованості висновків експерта. Під час аналізу письмового висновку експерта необхідно встановити, чи впливають умовиводи експерта з результатів проведених досліджень. З цією метою потрібно встановити:

– відповідність кінцевих висновків проміжним, наведеним у дослідній частині висновку (проміжні висновки завершують окремі розділи дослідження);

– відсутність суперечностей між окремими частинами висновку (наприклад, чи узгоджуються формулювання в тексті висновку з ілюстраціями (дослідницькими фотознімками), представленими в додатку до висновку;

– відсутність помилок у підрахунках (арифметичних помилок), які іноді мають місце у висновках бухгалтерських, автотехнічних, товарознавчих, матеріалознавчих експертизах, коли визначаються кількісні показники і здійснюються прості арифметичні підрахунки;

– наявність у наданих експертові матеріалах кримінального провадження відомостей, на які експерт посилається для аргументації зробленого кінцевого висновку (наприклад, параметри проїжджої частини дороги, які відображені у схемі протоколу огляду місця дорожньо-транспортної пригоди).

5. Визначення належності даному кримінальному провадженню викладених в експертному висновку результатів дослідження. Йдеться про встановлення зв'язку між викладеними у висновку фактичними даними, з обстави-

нами, які підлягають доказуванню в конкретному провадженні (ст. 91 КПК України). З урахуванням особливостей формування висновку експерта як доказу в кримінальному провадженні, вимога належності складається з таких ознак:

– інформативності, яка характеризує відповідність між змістом висновку експерта і обставинами кримінального правопорушення;

– значущості, яка зумовлює можливість використання відомостей, що містяться в експертному висновку, підтвердити або спростувати наявність обставин, що мають значення для кримінального провадження.

б. Визначення відповідності висновків експерта іншим доказам, які містяться в матеріалах кримінального провадження. Ця операція передбачає зіставлення (порівняння) внутрішнього змісту висновку експерта з іншими зібраними доказами. Якщо суперечності між підсумковими висновками експерта (експертів) та матеріалами кримінального провадження немає, то висновок може бути використаний у системі інших доказів. В протилежному разі потрібна перевірка висновку експерта (а можливо й інших доказів, яким він суперечить). Виявлені суперечності можуть бути зумовлені як помилками, допущеними під час експертного дослідження, так і недоброякісністю інших доказів. Так, можливою є ситуація, коли дактилоскопічною експертизою було встановлено, що слід пальця руки на місці події залишений підозрюваним, а за показаннями свідків він на цьому місці не з'являвся (алібі підозрюваного). У такому разі суперечність повинна бути усунена шляхом перевірки всіх доказів шляхом як уточнення показань, так і можливим призначенням повторної експертизи.

Змістовна (спеціальна) оцінка висновку експерта означає визначення наукової обґрунтованості підсумкових висновків експерта та його компетентності і включає в себе такі розумові операції.

1. Визначення достатньої для вирішення поставлених питань кількості представлених на експертизу об'єктів. Здебільшого питання достатності

представлених об'єктів оцінюється відносно необхідних для експертного дослідження методів і методик. В основному це стосується встановлення необхідної для проведення ідентифікаційного дослідження кількості порівняльних зразків. Так, рекомендується під час підготовки матеріалів для проведення почеркознавчої експертизи вільні і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма надавати не менше ніж на 10-15 аркушах [177]. Недостатність зразків може бути причиною помилки, тобто винесення недостатньо обґрунтованого і неправильного висновку. Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України експерт має право заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи, але експерти не завжди використовують це право.

2. Оцінка доброякісності представлених експертові об'єктів і правильності вихідних даних. Під доброякісністю об'єкта експертного дослідження розуміють потенційну його здатність піддаватися дослідженню для вирішення поставлених питань. Значною мірою вона залежить не тільки від властивостей самого об'єкта, але й від способів вилучення, упакування, зберігання і транспортування – вони можуть призвести до змін властивостей об'єкта. Наприклад, неправильним упакуванням об'єктів, що істотно впливає на їх доброякісність і, як наслідок, на результати досліджень, є упакування разом предметів одягу, речей і предметів, на поверхні яких експерту доручається виявити і дослідити перехідні мікрооб'єкти.

3. Оцінка використаної експертом методики дослідження. Ця розумова операція полягає у визначенні відповідності використаної експертом методики дослідження затвердженим у встановленому порядку типовим методикам, які розробляються в системі державних спеціалізованих експертних установ щодо дослідження найпоширеніших об'єктів різних видів експертиз. Типові методики передбачають вирішення типових завдань (питань), які ставляться на вирішення експертів певної спеціальності. Затверджуються і рекомендуються для використання методики, які пройшли апробацію і показали свою придатність і

надійність для вирішення конкретних завдань, вносяться до «Реєстру методик проведення судових експертиз» Мін'юсту України [190]. Оцінка використаної експертом методики дослідження передбачає питання, чи придатна вона для розв'язання поставленого перед ним завдання (запитання), чи зареєстрована ця методика.

4. *Оцінка повноти проведеного експертного дослідження.* Ця розумова операція тісно пов'язана з попередньою і передбачає визначення того, чи всі процедури дослідження відносно об'єкта експертизи виконані відповідно до обраної методики. Так, якщо вирішувалося питання щодо контактної взаємодії транспортного засобу і пішохода, то повинна бути проведена комплексна експертиза. До її проведення повинні бути залучені експерти: судовий медик, автотехнік, криміналіст-трасолог, матеріалознавець. Така експертиза досить складна і передбачає проведення кілька окремих досліджень, кожне з яких може включати в себе кілька етапів. І тільки на основі всіх проведених досліджень може бути вирішене поставлене завдання, оскільки саме з цієї точки зору встановлюється наявність усіх ознак об'єктів, необхідних для формулювання кінцевого висновку. Зокрема, перевіряється достовірність ознак, отриманих під час використання конкретної методики при проведенні експертного дослідження.

5. *Оцінка правильності опису та тлумачення встановлених ознак об'єктів дослідження.* У висновку експерта кожна виявлена ознака об'єкта дослідження повинна бути ґрунтовно описана, а потім оцінена експертом. З одного боку, це робиться з точки зору відображення властивостей об'єкта, а з іншого – з точки зору її значущості для вирішення поставленого питання. Зокрема, під час вирішення ідентифікаційного завдання повинна бути оцінена ідентифікаційна значимість кожної ознаки, а також їх сукупності.

6. *Оцінка наукової обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків.* Така розумова операція є логічним завершенням попередніх операцій з оцінки і включає в себе формування переконання, що:

- проміжні висновки сформульовані саме за результатами проведених досліджень;
- виявлені ознаки є достатніми для надання проміжних висновків;
- кінцеві висновки є результатом сукупної оцінки сформульованих проміжних висновків.

7. *Оцінка компетентності експерта.* Виконання цієї операції є досить складним, оскільки компетентність є суб'єктивною характеристикою, яка відображає індивідуальну здатність експерта вирішувати поставлене завдання. Оцінка компетентності експерта здійснюється на основі всебічного аналізу висновку, всіх його компонентів. Унаслідок цього в суб'єкта оцінки повинно скластися переконання в достовірності або не достовірності умовиводів експерта. Тільки внаслідок всебічної оцінки висновку, яка об'єднує всі аспекти в сукупності (процесуальний, логічний, спеціальний), суб'єкт оцінки експертного висновку може впевнитися, що, по-перше, він є допустимим як джерело доказів, а по-друге – належним і достовірним. Достовірність фактів, що відображені в остаточних висновках експерта, означає їхню правильність, відповідність об'єктивної дійсності і обґрунтованість результатами досліджень.

Ґрунтуючись на викладених положеннях стосовно змістовної (спеціальної) оцінки висновку експерта можна констатувати, що сторони кримінального провадження і суд здебільшого не мають можливості адекватно оцінити ані наукову обґрунтованість висновків експерта, ані правильність вибору і застосування ним методики експертного дослідження, її відповідність сучасним досягненням тієї чи іншої галузі науки. Таке становище є об'єктивною реальністю, оскільки для здійснення такої оцінки її суб'єкт повинен володіти таким же обсягом спеціальних знань, як і експерт. Складним для правників завданням є й оцінка рівня компетентності судового експерта, яким проводилося дослідження. Незважаючи на те, що у висновку наводяться відомості про освіту, спеціальність, стаж експертної роботи (навіть у відмінних категоріях), вони не

можуть слугувати єдиною підставою для остаточного визнання експерта компетентним у питаннях конкретної експертизи. Це пов'язано з тим, що оцінка наукової обґрунтованості експертного висновку вимагає знань в окремій галузі експертизи, положення якої стосуються предмета проведеної експертизи і на підставі яких проводилося дослідження наданих об'єктів. М. Г. Щербаковський відзначає, що оцінка результатів проведеного експертного дослідження часто непосильна не тільки для правників, але навіть викликає труднощі в експертів іншої компетенції (спеціальності). Це зумовлено об'єктивними чинниками, які, на думку вченого, полягають у диференціації спеціальних знань і постійному розвитку наукових і методичних основ окремих галузей судових експертиз [245, с. 369].

Кожна зі сторін кримінального провадження має право сумніватися в будь-якому аспекті експертного висновку, зокрема і в його науково-методичній правильності. З урахуванням вказаних складнощів у змістовній (спеціальній) оцінці висновку експерта вирішення цієї проблеми бачиться у використанні допомоги спеціаліста-консультанта. Як цілком обґрунтовано зазначає Ю. Ю. Ярослав, для того щоб розібратися у складових експертної методики (концептуальної, логічної, процедурної) і з'ясувати правильність застосування експертом сучасних інструментальних методів та комп'ютерних програм необхідно глибоко зануритися в аналіз спеціальних джерел, що без фахових консультацій здійснити проблематично [253].

Потрібно зазначити, що в останні роки створено правову основу для залучення спеціаліста-консультанта для здійснення змістовної (спеціальній) оцінки висновку експерта. Так, статтею 71 КПК України передбачається діяльність у кримінальному провадженні спеціаліста – особи, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або

використання його пояснень і допомоги (ч. 3. 71 КПК України). Спеціаліст як учасник кримінального провадження, зокрема, наділений правом звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів, а також викладати у своєму висновку відомості, що мають значення для кримінального провадження і щодо яких йому не були поставлені запитання (п. 3, 3-1 ч. 4 ст. 71 КПК України). Відповідно до ст. 360 КПК України в суді спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень, а також суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань.

Таким чином, на відміну від експерта, спеціаліст-консультант особисто не проводить дослідження речових доказів і не формулює висновки – він лише оцінює наданий експертний висновок і висловлює своє судження щодо питань, поставлених стороною кримінального провадження чи судом. Зазвичай це відбувається під час судового розгляду і суд, отримавши від спеціаліста консультацію (його рецензію) щодо проведеного експертного дослідження, має право відхилити заявлену рецензію або погодитися з нею. Але консультативна допомога спеціаліста не створює передбаченого процесуальним законодавством доказу, вона лише стимулює суд продовжувати оцінку достовірності спірного висновку. Одним із елементів такого оцінювання є допит експерта.

Допит експерта є процесуальною дією, яка фактично спрямована на встановлення обставин проведення експертного дослідження. Право допиту експерта має слідчий суддя і суд (ч. 3 ст. 95 КПК України). Згідно зі ст. 356 КПК України суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою. Йдеться про ситуацію, коли під час судового розгляду справи виникають сумніви в достовірності висновку, зокрема в його змістовній частині. Таким чином, показання експерта фактично є додатком до його ви-

сновку, які повинні усунути сумніви в достовірності експертного висновку, що виникли в певної сторони кримінального провадження і суду.

Експерту можуть бути поставлені запитання щодо:

- наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи;

- використаних методик та теоретичних розробок;

- достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок;

- наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку;

- застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження;

- інші запитання, що стосуються достовірності висновку (ч. 3 ст. 356 КПК України).

Окрім допиту одного експерта суд має право призначити одночасний допит двох чи більше експертів для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного і того самого предмета чи питання дослідження. Водночас кожна сторона кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються знань, умінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта (ч. 4, 5 ст. 356 КПК України).

Потрібно зазначити, що найчастіше ініціатором допиту експерта в суді виступає сторона захисту. Так, адвокатам рекомендується як один із напрямків захисту ставити під сумнів результати експертизи, спрямованої проти клієнта, використовуючи всі можливості, які надаються КПК України. Зокрема, рекомендується перевіряти всі етапи призначення експертизи та її проведення. Окрім того, дієвим адвокатським засобом визнається ініціювання під час судового провадження допиту експерта, якому рекомендується ставити питання так, щоб експерт відчував себе невпевнено. Зокрема, змусити експерта розшифровувати

спеціальну термінологію певної галузі знань, що створює для нього некомфортну обстановку і формує невпевненість у його відповідях. Саме цю невпевненість експерта і рекомендується використовувати для здійснення впливу на суддів в інтересах сторони захисту [71, с. 18-19]. З урахуванням цієї обставини видається неприйнятною пропозиція надати стороні захисту право першою ставити запитання експерту, а потім стороні обвинувачення [128, с. 142; 245, с.381]. На наш погляд, більш виваженим є встановлений ч. 2 ст. 356 КПК України порядок допиту експерта в суді, а саме: експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони обвинувачення, першою допитує сторона обвинувачення, а експерта, який проводив експертизу за зверненням сторони захисту, – сторона захисту. Після цього експерту можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим та суддями.

Перевірка висновку експерта. Оцінка висновку експерта передбачає також і його перевірку шляхом проведення певних дій, спрямованих на отримання нової інформації щодо тих даних, які були встановлені в процесі експертного дослідження. Мета перевірки висновку полягає у встановленні відповідності сформульованих експертом проміжних і кінцевих висновків іншим джерелам доказів у матеріалах кримінального провадження.

Потрібно підкреслити, що перевірка висновку експерта здійснюється після його оцінки і тільки у випадку, коли виникли сумніви в його достовірності. Також перевірка проводиться в ситуаціях, коли виявляються суперечності між результатами експертизи і доказами, що отримуються з інших джерел (наприклад, показаннями потерпілого, свідків). Здійснюється перевірка переважно шляхом збирання нових доказів, які можуть прямо або опосередковано підтверджувати чи спростовувати кінцеві висновки експерта. У випадку опосередкованого підтвердження експертного висновку отримані під час перевірки відомості самостійного значення не мають – вони набувають значення тільки в

сукупності з висновком. Наприклад, при встановленні факту особистого знайомства експерта і підозрюваного у кримінальному провадженні, в якому проводилася експертиза, що є порушенням вимог п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України. У разі прямого підтвердження чи спростування висновку експерта встановлені під час його перевірки докази мають самостійне значення. Прикладом може слугувати ситуація, коли експерт при проведенні техніко-криміналістичної експертизи документа з печаткою певного підприємства і датою його оформлення встановив, що документ є справжнім, а отримана слідчим довідка про час закриття підприємства свідчить, що на момент оформлення документа підприємства вже не існувало.

Перевірка висновку експерта під час досудового розслідування здійснюється шляхом проведення слідчих (розшукових) дій. Наприклад, під час допиту потерпілого і свідків, проведення слідчого експерименту отримуються докази, які мають безпосередній зв'язок з предметом проведеної експертизи. Також можуть бути значущими додаткові відомості про особливості виготовлення і використання об'єкта експертного дослідження (наприклад, одягу потерпілого). Можливим є використання й іншого способу збирання доказів для перевірки експертного висновку – це витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок (ч. 2 ст. 93 КПК України). Витребувані документи і речі можуть містити відомості, необхідні в кримінальному провадженні, зокрема і для перевірки висновку експерта. Наприклад, у випадку проведення експертного дослідження експертом, який не працює в державних спеціалізованих експертних установах, можливо знадобиться перевірка його компетентності. Така перевірка може бути здійснена шляхом витребування документальних відомостей про стаж його практичної роботи за певною спеціальністю, наявності досвіду експертної роботи тощо.

Як уже зазначалося, способом оцінки і перевірки висновку експерта можуть бути усні чи письмові консультації відносно проведеного дослідження іншого спеціаліста, який добре знає і володіє методикою проведення експертиз цього виду. Наприклад, для надання такої допомоги можуть бути залучені фахівці, які мають значний практичний досвід експертної роботи, але тепер працюють викладачами у закладах вищої освіти. Передусім їх допомога стосується оцінки і перевірки змістовної (спеціальної) частини експертного висновку, здійснити яку сторона кримінального провадження, суд самостійно не може.

Такий спеціаліст-консультант залучається стороною кримінального провадження за власної ініціативи, а отримана консультація використовується для підготовки заперечення на висновок експерта. Надалі за клопотанням сторони (і в разі його задоволення судом) спеціаліст може бути залучений і для надання консультації в судовому провадженні. Таким чином, вказаний спеціаліст обирається стороною більш демократично – він не обов'язково повинен бути працівником державної експертної установи. Єдиною вимогою до нього є володіння спеціальними знаннями з певної наукової галузі. Звичайно такий спеціаліст повинен мати значний практичний досвід експертної роботи (стаж), бажано не менший ніж у експерта, висновок якого піддається перевірці. Потрібно зазначити, що наразі такий підхід використовується судами нечасто, можливо через застаріле уявлення про спеціаліста тільки як помічника в застосуванні технічних засобів при збиранні і фіксації доказів. Такий спосіб перевірки експертного висновку, зокрема з боку адвоката, ґрунтується на праві адвоката одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань (п.10 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), а суд під час дослідження доказів має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань (ч. 1 ст. 360 КПК України).

Перевірка висновку експерта тісно пов'язана з його оцінкою з урахуванням усіх зібраних раніше доказів. Результат перевірки експертного висновку

може бути як позитивним, так і негативним. У випадку отримання позитивного результату перевірки висновку експерта використовується як джерело доказів. Негативний же результат виключає можливість використання висновку експерта в процедурі доказування. Зазвичай оцінка і перевірка експертного висновку повинні знайти своє відображення у відповідних процесуальних документах.

М. Г. Щербаковський звертає увагу на те, що перевірку висновку експерта неприпустимо передоручати іншому експерту шляхом його залучення для провадження нової експертизи з таких причин:

- оцінка доказів є прерогативою слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, які здійснюють кримінальне провадження (ст. 94 КПК України);
- проведення нової експертизи повинно бути мотивованим, оскільки оцінка попереднього експертного висновку ініціатором проведення експертизи не здійснювалась, то відповідно відсутні підстави для проведення ще однієї експертизи;
- новий експерт не має можливості перевірити висновок попередньої експертизи в повному обсязі, тому що в його розпорядженні відсутні всі ті матеріали кримінального провадження, які були в розпорядженні попереднього експерта;
- новий експерт не має права здійснювати будь-які процесуальні дії щодо перевірки результатів попередньої експертизи [245, с. 376].

На підставі наведених зауважень можна зробити висновок, що нова експертиза не може бути суто перевіркою, вона повинна бути самостійним дослідженням. Відповідно до ч. 1 ст. 332 КПК України суд під час судового розгляду справи має право за клопотанням сторін кримінального провадження або потерпілого своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. Зокрема, сторона захисту може ініціювати проведення нової експертизи в ситуації, коли під час досудового розслідування стороною обвинувачення була проведена експертиза, але під час судового розгляду ви-

сненок експерта піддався обґрунтованій критиці з боку сторони захисту з точки зору його належності чи допустимості. Очевидно, що в цьому випадку йдеться про призначення повторної чи додаткової експертизи, метою якої є не перевірка попереднього експертного висновку, а встановлення конкретних обставин, що мають значення для прийняття юридичного рішення судом – постановлення обвинувального чи виправдувального вироку.

Підсумовуючи викладене зазначимо, що оцінка і перевірка висновку експерта у кримінальному провадженні ґрунтується на передбаченні у висновку експерта можливих помилок, які можуть слугувати підставою для його визнання неналежним чи недопустимим.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи розділ «Організаційно-тактичні засади проведення судових експертиз у кримінальному провадженні» можна зробити такі висновки.

1. Експертиза є складною слідчою дією, що проводиться не уповноваженим суб'єктом досудового розслідування, а експертом, який проводить дослідження речей або документів на основі спеціальних знань за поставленим завданням, результати якого визначаються експертом і передаються в систематизованому вигляді ініціатору експертизи. Таким чином, докази отримуються не безпосередньо суб'єктом розслідування, а через експерта, який виступає своєрідним посередником у формуванні доказів, хоча він не має права надавати правову оцінку встановленим ним фактам. Незважаючи на це експертиза має такі ознаки слідчої (розшукової) дії, які покликані гарантувати достовірність отриманих за її допомогою доказів:

- експертиза передбачена як спосіб отримання доказів у кримінальному процесуальному законі (глава 20 КПК України «Слідчі (розшукові) дії»);

- процедура залучення експерта і надання йому об'єктів для дослідження нормативно регламентована (ст. 242-245 КПК України);

- встановлена кримінальна відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок (ст. 384 КК України) і відмову від виконання покладених на нього обов'язків у суді без поважних причин (ст. 385 КК України);

- нормативно визначено поняття висновку експерта як джерела доказів, його зміст та вимоги, що пред'являються до нього у кримінальному провадженні (ст. 101, 102 КПК України).

2. Роль експертизи в доказуванні величезна – висновки зазвичай сприймаються з великою довірою як результат використання в доказуванні досягнень науково-технічного прогресу. Досягнення такої мети значною мірою залежить від підготовки експертизи, в якій виділяються такі етапи тактико-організаційного характеру:

- прийняття рішення щодо необхідності використання спеціальних знань у формі експертизи (це аналітична робота, яка торкається результатів проведення початкових слідчо-розшукових дій, коли в розпорядження слідчого потрапляють певні матеріальні об'єкти – носії певної інформації, яку потрібно вилучити);

- визначення конкретного завдання експертизи (коло питань для експерта, яке отримало назву предмета експертизи, що впливає на вид (клас, рід) експертизи);

- визначення виду (класу, роду) експертизи (зумовлюється природою матеріального носія інформації, який підлягає експертному дослідженню, та колом питань);

- визначення послідовності проведення кількох експертиз (комплекс різних експертиз може проводитися як стосовно одного об'єкта, так і групи об'єктів);

- визначення часу проведення експертизи (експертиза є невідкладною слідчою дією, оскільки вимагає для свого проведення значного часу);

- підготовка об'єктів для проведення експертизи (особи, речей, документів, зразків, матеріалів кримінального провадження);

- визначення експертної установи чи експерта (проведення експертизи може бути доручено державним спеціалізованим експертним установам або безпосередньо судовим експертам, які не є працівниками зазначених установ);

- складання постанови слідчого, прокурора (ухвали слідчого судді, суду) про доручення проведення експертизи (дотримання рекомендованої структури змісту такого процесуального документа);

- визначення необхідності присутності під час експертизи учасників кримінального провадження (з дозволу слідчого та в передбачених законом випадках);

- відправлення постанови (ухвали) про доручення проведення експертизи та відповідних матеріалів в обрану експертну установу або експерту (правила пакування та обрання способу доставки залежно від характеру об'єктів дослідження).

3. Висновок експерта є джерелом доказів і повинен містити докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на поставлені запитання. Для його оцінки потрібні знання щодо таких складових частин цього дослідження, які отримали в теорії судової експертизи назву стадій проведення судової експертизи:

- підготовча стадія, яка ще іменується стадією експертного огляду (ознайомлення з постановою про призначення експертизи, огляд наданих об'єктів експертизи та порівняльних зразків, визначення плану експертного дослідження та методики його проведення);

- роздільне (аналітичне) дослідження об'єктів експертизи (досліджується кожний представлений об'єкт окремо, визначаються їх ідентифікаційні ознаки і властивості, їх походження тощо);

- порівняльне дослідження (є характерним при вирішенні ідентифікаційної задачі, експерт виявляє збіг або відмінність ознак порівнюваних об'єктів між собою чи зі зразками або еталонами);

- оцінка результатів дослідження та формулювання висновків (надається остаточна оцінка всіх ознак, виявлених на попередній стадії ідентифікаційного або діагностичного дослідження, робляться та оформлюються висновки).

4. Структура змісту висновку експерта повинна відповідати нормативним приписам статей 101, 102 КПК України та відомчих інструкцій щодо організації проведення та оформлення судових експертиз та експертних досліджень. У висновку експерта виділяють три основні частини: вступну, дослідницьку, заключну (відповіді на поставлені запитання).

Висновок експерта піддається ретельному аналізу не тільки із змістовної точки зору, але й з точки зору його оформлення з дотриманням приписів нормативно-правових актів. Особливо скрупульозно це здійснюється з боку сторони захисту у випадку подання висновку до суду стороною обвинувачення. Метою такого аналізу є виявлення помилок та упущень зі сторони слідчого (прокурора) при призначенні експертизи та помилок і упущень експерта при проведенні експертного дослідження. Виявлені недоліки можуть бути використані під час судового розгляду як підстави для визнання висновку експерта недопустимим джерелом доказів.

5. У системі використання в кримінальному провадженні спеціальних знань у формі експертизи важливе місце займає оцінка і перевірка експертного висновку. Необхідність у проведенні такої процедури зумовлена ймовірністю експертних помилок, які поділяються на такі види:

- процесуальні (вихід експерта за межі своєї компетенції, прояв експертної ініціативи в непередбачених законом формах, самостійне збирання об'єктів і матеріалів експертизи, прийняття доручення на проведення експертизи від неуповноважених осіб, недотримання процесуальних вимог та ін.);
- гносеологічні (логічні, предметні);
- операційні (порушення послідовності експертних процедур, використання непридатних засобів, використанні неякісного порівняльного матеріалу тощо).

6. Оцінка висновку експерта є визначенням можливості використання результатів експертного дослідження як доказу і включає в себе такі процедури:

- формальну (логіко-процесуальну) оцінку (дотримання експертом процесуальних вимог; відповідності об'єктів дослідження; повноти, обсягу проведеного дослідження та його якості; логічної обґрунтованості висновків; належності результатів дослідження даному кримінальному провадженню; відповідності висновків іншим доказам);

- змістовну оцінку (достатності об'єктів дослідження, їх доброякісності, використаної експертної методики, повноти експертного дослідження, правильності опису ознак об'єктів дослідження, наукової обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків, компетентності експерта);

- допит експерта, який спрямований на встановлення обставин проведення експертного дослідження, роз'яснення висновку.

7. Перевірка висновку експерта здійснюється після його оцінки і тільки у випадку, коли виникли сумніви в його достовірності, спрямована на отримання нової інформації щодо тих даних, які були встановлені в процесі експертного дослідження (під час досудового розслідування шляхом проведення слідчих та інших процесуальних дій; у суді шляхом залучення спеціаліста-консультанта, призначенням судом нової експертизи у випадку визнання експертного висновку неякісним чи неналежним).

ВИСНОВКИ

У монографії проаналізовані основні проблемні питання, пов'язані з визначенням правових та організаційно-тактичних основ проведення експертиз із урахуванням останніх змін кримінального процесуального законодавства. Проведене дослідження дає підстави для таких висновків.

1. Історія становлення й розвитку судових експертиз показує, що зміна порядку призначення і проведення експертиз у кримінальному провадженні на певних відрізках часу накладала істотний відбиток на організаційно-тактичні основи цієї процедури і зумовлювала її місце в системі способів збирання доказів. Законодавець України вніс суттєві зміни в правове регулювання проведення експертизи, надавши право стороні захисту самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи. Водночас сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням щодо проведення експертизи на стадії досудового розслідування.

2. Судова експертиза відіграє надзвичайно важливу роль у доказуванні, оскільки сприймається як досягнення науково-технічного прогресу. Тому в умовах змагального процесу ретельному аналізу з боку сторін піддаються всі компоненти проведення судової експертизи (її вид, етапи проведення, методика проведення, компетентність і кваліфікація судового експерта). На сьогодні в Україні, як і в усьому світі, формується якісно нова модель експертизи, яка характеризується запровадженням стандартизованої термінології, розробленням показників достовірності результатів експертиз, нейтралізацією суб'єктивізму експертів, удосконаленням існуючих та розроблення нових методик дослідження, акредитацією судово-експертних інститутів і лабораторій тощо. Цей процес відображається у двох напрямках – удосконаленням методик проведення традиційних експертиз і формуванням нових видів експертиз (молекулярно-генетичної; експертизи, пов'язаної з використанням поліграфа; військової експертизи; експертизи об'єктів інтелектуальної власності та ін.).

3. Під час судового розгляду змагання між сторонами кримінального провадження навколо експертних висновків розгортається на основі проголошеної рівності прав сторін на збирання та подання до суду доказів (ч. 2 ст. 22 КПК України). Сторона захисту при наявності обґрунтованих сумнівів у висновку експерта з боку обвинувачення намагається досягти його виключення з числа доказів за підставами його неналежності чи недопустимості. Водночас можуть використовуватися висновки альтернативних (конкурентних) експертиз, проведених за ініціативою сторони захисту.

4. Право сторони захисту на самостійне залучення експертів на договірних умовах (ст. 243 КПК України) повинно передбачати і право проведення слідчих (розшукових) дій для забезпечення проведення експертизи (отримання об'єктів дослідження, зразків, показань тощо). Але за чинним законодавством такого права сторона захисту позбавлена, що є цілком обґрунтованим. Єдиним органом досудового розслідування є слідчий, який виступає представником держави і наділений правом на застосування примусу при проведенні слідчих дій. Водночас сторона захисту не наділена правом адвокатського контролю за призначенням і проведенням експертиз за ініціативою сторони обвинувачення, що виглядає як порушення принципу рівності сторін.

5. Усунення вказаних суперечностей у правовому врегулюванні рівності сторін бачиться у приведенні редакції ст. 243 КПК України щодо права сторони захисту на проведення експертизи у відповідність з положеннями ст. 93 КПК України. Стороні захисту потрібно надати право не тільки ініціювання проведення експертизи, але й право здійснення адвокатського контролю за проведенням експертиз стороною обвинувачення.

Для усунення існуючих суперечностей пропонується:

1) викласти ч. 1 ст. 242 КПК України в такій редакції: «Експертиза проводиться експертом або експертами, яких залучає слідчий, прокурор або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту ...» і далі за текстом.

2) викласти ст. 243 КПК України в такій редакції: «Експерт залучається у разі наявності підстав для проведення експертизи за вмотивованою постановою слідчого, прокурора або за ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони захисту. При залученні експерта слідчим або прокурором вони зобов'язані повідомити про це сторону захисту та ознайомити підозрюваного в присутності його захисника з постановою і роз'яснити його права: заявити відвід експертові; подати клопотання про призначення експерта з числа вказаних ним осіб; подати клопотання про постановку перед експертизою додаткових питань; давати пояснення експертові і пред'являти додаткові документи; ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення експертизи; заявляти клопотання щодо проведення нової експертизи. Про ознайомлення підозрюваного в присутності його захисника з постановою щодо залучення експерта для проведення експертизи, а також про його ознайомлення з висновком експерта після проведення експертизи слідчим або прокурором складаються відповідні протоколи з додержанням вимог статті 104 цього Кодексу»;

3) викласти ч. 1 ст. 244 КПК України в такій редакції: «Сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи у разі, якщо: для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його; для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи; існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упере-дженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок».

6. Проведення експертизи за дорученням суду має кілька важливих аспектів, які стосуються оцінки судами поданих сторонами висновків експертів та прийняття рішення. В судовому засіданні можуть мати такі варіанти рішення:

- визнання представленого висновку належним і допустимим та використання його для ухвалення вироку;
- визнання представленого висновку неналежним чи недопустимим і виключення його з числа доказів;
- визнання висновків, наданих сторонами, такими, що суперечать один одному, на підставі чого суд призначає нову експертизу.

Здебільшого суди дотримуються правила: надмірна кількість експертиз веде до затягування справи. Тому суди керуються поняттям «розумної» кількості експертиз у кримінальному провадженні з огляду на істотність для доказування обставин, щодо яких надходить клопотання сторони захисту про призначення повторної чи додаткової експертизи.

7. Експертиза є особливою слідчою дією – вона проводиться не уповноваженим суб'єктом досудового розслідування, а експертом, який проводить дослідження наданих йому об'єктів за поставленим завданням, результати якого визначаються експертом і передаються в систематизованому вигляді ініціатору експертизи. Таким чином, докази отримуються не безпосередньо суб'єктом розслідування, а через експерта, який виступає своєрідним посередником у формуванні доказів. Незважаючи на це, експертиза має такі ознаки слідчої (розшукової) дії, які покликані гарантувати достовірність отримуваних за її допомогою доказів:

- експертиза передбачена як спосіб отримання доказів у кримінальному процесуальному законі;
- процедура залучення експерта і надання йому об'єктів для дослідження нормативно регламентована;
- встановлена кримінальна відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок і відмову від виконання покладених на нього обов'язків у суді без поважних причин;

- нормативно визначено поняття висновку експерта як джерела доказів, його зміст та вимоги, що пред'являються до нього у кримінальному провадженні.

8. Результативність експертизи значною мірою залежить від її підготовки, в якій виділяють такі етапи тактико-організаційного характеру:

- прийняття рішення щодо необхідності використання спеціальних знань у формі експертизи;

- формулювання конкретного завдання експертизи;

- виду (класу, роду) експертизи;

- послідовності проведення кількох експертиз;

- часу проведення експертизи;

- підготовка об'єктів для проведення експертизи;

- призначення експертної установи чи експерта;

- складання постанови слідчого, прокурора;

- з'ясування необхідності присутності під час експертизи учасників кримінального провадження;

- відправлення постанови (ухвали) про доручення проведення експертизи та відповідних матеріалів в обрану експертну установу або експерту.

9. Висновок експерта є джерелом доказів і повинен містити докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки (стадій):

- підготовчу стадію (експертного огляду);

- роздільного (аналітичного) дослідження об'єктів експертизи;

- порівняльного дослідження;

- оцінки результатів дослідження та формулювання висновків.

10. Висновок експерта піддається ретельному аналізу не тільки із змістовної точки зору, але й з точки зору його оформлення з дотриманням приписів нормативно-правових актів. Особливо скрупульозно це здійснюється з боку сторони захисту у випадку подання висновку до суду стороною обвинувачення.

вачення. Метою такого аналізу є виявлення помилок та упущень зі сторони слідчого (прокурора) при призначенні експертизи та помилок і упущень експерта при проведенні експертного дослідження. Виявлені недоліки можуть бути використані під час судового розгляду як підстави для визнання висновку експерта недопустимим джерелом доказів.

11. Оцінка експертного висновку спрямована на виявлення та усунення можливих помилок експерта (процесуальних, гносеологічних, операційних) та є визначенням можливості використання результатів експертного дослідження як доказу і включає в себе такі процедури:

- формальну (логіко-процесуальну) оцінку (дотримання експертом процесуальних вимог; відповідності об'єктів дослідження; повноти, обсягу проведеного дослідження та його якості; логічної обґрунтованості висновків; належності результатів дослідження даному кримінальному провадженню; відповідності висновків іншим доказам);

- змістовну оцінку (достатності об'єктів дослідження, їх доброякісності, використаної експертної методики, повноти експертного дослідження, правильності опису ознак об'єктів дослідження, наукової обґрунтованості проміжних і кінцевих висновків, компетентності експерта);

- допит експерта, який спрямований на встановлення обставин проведення експертного дослідження, роз'яснення висновку.

12. Перевірка висновку експерта здійснюється після його оцінки і тільки у випадку, коли виникли сумніви в його достовірності. Вона спрямована на отримання нової інформації щодо тих даних, які були встановлені в процесі експертного дослідження (під час досудового розслідування шляхом проведення слідчих та інших процесуальних дій; у суді шляхом залучення спеціаліста-консультанта, призначенням судом нової експертизи у випадку визнання експертного висновку неякісним чи неналежним).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова В. М., Свобода Є. Ю. Помилки в судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 72–80.
2. Авдєєва Г. К. Місце судової експертизи у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 41. 2021. С. 88–93.
3. Авдєєва Г. К. Незалежна судова експертиза як засіб реалізації принципу змагальності у кримінальному судочинстві України. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали III-ої Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2020 р.). Київ-Маріуполь. 2020. С. 11–14.
4. Авдєєва Г. К. Проблеми використання спеціальних знань у змагальному кримінальному судочинстві України. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (19 жовт. 2016 р.). Київ, 2016. — С. 83–87. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13285/1/avdeeva_83-87.pdf (дата звернення: 09.12.2021).
5. Аналіз правових висновків ВС щодо допустимості висновків судово-медичної експертизи від адвоката Олександра Вишневого. URL: <https://protocol.ua/ua/> (дата звернення: 10.12.2021).
6. Аналіз судової практики. Апеляційний суд Чернігівської області. URL: <https://court.gov.ua/sud2590/5864/199338/> (дата звернення: 10.12.2021).
7. Арешонков В. В. Помилки при проведенні судово-балістичних експертиз та окремі шляхи їх усунення. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (2). С. 310–312.
8. Арешонков В. В. Технічне забезпечення техніко-криміналістичних досліджень у розслідуванні злочинів. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 88. Одеса : Гельветика, 2020. С. 3–10.

9. Арутюнян А. А. Экспертиза объектов интеллектуальной собственности. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 7-8 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 188–190.
10. Ахтирська Н. Форми протидії розслідуванню злочинів, вчинених у сфері комп'ютерних технологій. *Юридичний журнал*. 2003. Вип. 3. С. 60–64. URL: <http://www.justinian.com.ua/article> (дата звернення 09.12.2021).
11. Ахтирська Н. М. Судово-психологічна експертиза та використання її висновків у кримінальному судочинстві. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 8. С. 19–23.
12. Басай В. Система принципів кримінального судочинства за чинним кримінально-процесуальним законодавством і проектами КПК України. *Українське право*. 2008. № 1. С. 142–145.
13. Бентам И. О судебных доказательствах. Трактат / пер. И. Горопович. Киев, 1876. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-sudebnyh-dokazatelstvah/viewer> (дата звернення: 04.01.2021).
14. Бергер В. Е., Прищепа В. М. Следы взаимодействия как источник информации об обстоятельствах происшествия. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : РИО МВД УССР, 1975. Вып. 11. С. 236–243.
15. Берзин В. Ф., Ковальчук З. А., Меленевская З. С. К вопросу о процедуре решения идентификационной задачи комплексной экспертизы вещественных доказательств. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1984. Вып. 29. С. 12–23.
16. Біленчук П. Д., Курко М. Н., Остролюцький А. А. Засоби, методи, технології подолання протидії розслідуванню злочинів, що здійснюються організованими злочинними групами. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> > irbis_nbuv > cgiirbis_64 (дата звернення: 09.12.2021).
17. Бондар В. С. Інформаційно-аналітичне забезпечення проведення судово-балістичних експертиз. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом.

наук.-метод. зб. Київ : Київський НДІ судових експертиз, 2017. Вип. 62. С. 280–289.

18. Бондар М.Є. Проблемні питання застосування експертних методик при проведенні кон-кретних досліджень. *Криміналістика и судебная экспертиза* : междуведомств. науч.-метод. сб. Вып. 58. Ч. 1. Киев : Министерство юстиции Украины, 2013. С. 116–123.

19. Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика». *Криміналістика и судебная экспертиза* : сб. науч. тр. Киев, 1990. Вып. 40. С. 13–19.

20. Будзієвський М. Ю. Етапи розвитку судово-технічної експертизи документів. *Вісник національного університету. Запоріжжя* : ЗНУ, 2011. № 1. С. 238–242.

21. Василенко В. С. Загальна теорія проведення днк-експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присв. 150-річчю з дня нар. засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 460–461.

22. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / гол. редкол. В. Ю. Шепітько. 2018. 952 с.

23. Визнання висновку експерта недопустимим доказом: позиція Верховного Суду. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/220064> (дата звернення: 10.12.2021).

24. Висновок експерта та інструменти його оскарження. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/>(дата звернення: 03.12.2021).

25. Військова експертиза. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. URL: <https://kndise.gov.ua/vijskova/> (дата звернення: 29.11.2021).

26. Вітер Д. В. До питання оцінки висновку експерта під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 1 (26). С. 208–212. URL:

<http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/40> (дата звернення: 06.01.2022).

27. Водолазов А. В., Жолудева Д. В., Рыбалко Е. Я. О возможности проведения трасологического исследования следов разделения на пломбах из полимерных материалов после их склеивания цианакрилатным клеем. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня нар. засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 246–248.

28. Волик А. Історія детектора брехні. URL: <https://argo-a.com.ua/ukr/history.php> (дата звернення: 28.11.2021).

29. Воліна Т. Недолугі норми дозволяють вважати нечинними результати окремих експертиз. URL: <https://zib.com.ua/ua/136556.html> (дата звернення: 06.01.2022).

30. Волкова І. А. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 84 с.

31. Волобуєв А. Ф. Методи, що використовуються у досудовому розслідуванні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. XIX. Одеса, 2017. С. 86–91.

32. Волобуєв А. Ф. Подолання протидії організованих злочинних груп розслідуванню економічних злочинів. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 1999. Вип. 3. С. 201–213.

33. Волобуєв А. Ф. Поліграф: техніко-криміналістичний засіб виявлення і фіксації доказів чи інструмент експертного дослідження? *Криміналістичний вісник* : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. Київ : ПК «Типографія від «А» до «Я», 2018. № 2 (30). С. 24–31.

34. Волобуєва О. О. Особливості діяльності спеціалістів і судових експертів під час досудового слідства. *Криміналістичний вісник* : наук.-практ. зб. / ДНБ. ДЕКЦ МВС України. Київ : Ін Юре, 2006. № 1 (5). С. 41–46.

35. Волчецкая Т. С. Есть ли тактика в назначении экспертизы. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків : Право, 2006. С. 16–22.

36. Гайдамакіна Д. І., Смоліна О. М., Мацюк О. В. До питання підготовки матеріалів з метою дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого й старечого віку. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 215–216.

37. Галаган В. І., Козак. О. В. Процесуальний порядок і тактика одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному судочинстві України : монографія. Донецьк : ТОВ « ВПП « Промінь», 2012. 240 с.

38. Гамов Д. Ю. Встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та придатності його до стрільби : методика. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, ДЕЗП МЮ України, 2006. 28 с.

39. Гамов Д. Ю. Методика встановлення належності об'єкта до вогнепальної зброї та його придатності до стрільби (проведення пострілів) : методика. Київ : ДНДЕКЦ МВС, ДЗП МЮ України, 2005. 32 с.

40. Гиверц П. В. Программа для фотодокументирования в судебной баллистической экспертизе. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 238–239.

41. Головченко Л. М. Компетенція судового експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності. *Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии* : материалы междунар. научн.-практ. конф. (Симферополь, 20-21 сентября 2007 г.). Симферополь : ООО «ДИАПИ», 2007. С. 29–30.

42. Гончаренко В. Г. Критерії вірогідності висновків експерта: гносеологічний, психологічний і процесуальний аспекти. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. № 3. URL: <http://www.nbuiv.gov.ua/e-journals/Chaau/2009-2/09gvgppa.pdf> (дата звернення: 06.01.2022).

43. Гончаренко В. Г. Організаційні та правові проблеми судової експертизи в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 1(10). С. 1–5.

44. Гончаренко В. Г. Судово-психологічна експертиза у кримінальному провадженні : наук.-практ. посіб. Київ : Прецедент, 2013. 43 с.

45. Гончаренко В. Г. Судово-психологічна експертиза в системі засобів захисту. *Адвокат*. 2009. № 4. С. 4–13.

46. Горский М. В. Криминалистические способы установления некомпетентности эксперта в уголовном судопроизводстве. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення ХНДІСЕ (Севастополь, 10-11 черв. 2010 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2010. С. 47–50.

47. Горькавый Н. Сказка об учёном Архимеде, который стоил целой армии URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/> (дата звернення: 10.03.2020).

48. Готинян-Журавльова В. В. Короткий словник з логіки до тем: «Поняття», «Судження», «Дедуктивні умовиводи». Одеса : Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2014. 54 с.

49. Гула Л. Ф., Гумін О. М. Організаційні основи проведення окремих видів судових експертиз : навч. посіб. Львів : Львівська політехніка, 2018. 428 с.

50. Гурэу Н., Посторонкэ В. Из практики производства почерковедческих экспертиз. Идентификация исполнителя письма, выполненного копированием у проходящем свете. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 224–226.

51. Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. Вип. 2. С. 151–154.

52. Дереча Л. М. До питання формування нових видів судових експертиз. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15-16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 146–148.

53. Державний Реєстр атестованих судових експертів : сайт Міністерства юстиції України . URL: <http://rase.minjust.gov.ua> (дата звернення: 25.12.2021).

54. Десятник А. В. Дослідження підписів, які виконані з наслідуванням підпису особи, від імені якої він значиться. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 211–212.

55. Джавадов Ф. М. Судебно-експертная методика (сущность понятия). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2002. Вип. 2. С. 59–62.

56. Дідик В., Бова А. Історія та сучасність «детектора брехні». *Міліція України*. 1999. № 5-6. С. 32–33.

57. Дорошенко О. Дослідження та оцінка судом висновків експерта у справах про порушення прав інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2007. №1. С. 20–28.

58. Дуфенюк О. М., Кунтій А. І. Судова практика оцінки результатів вико-ристання поліграфа на стадії досудового розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 123–125. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2016/36.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

59. Дяков В. Проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 169–173.

60. Експертиза наркотичних та вибухонебезпечних речовин : підручник / В. О. Васільєва, І. В. Ємченко ; Львів. комерц. акад. Львів: Компакт-ЛВ, 2005. 302 с.
61. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін. Київ : ЛИБІДЬ, 1993. 197 с.
62. Експертизи на досудовому слідстві : навч. посіб. / Є. І. Макаренко, О. В. Негодченко, В. М. Тертишник. Дніпропетровськ, 2001. 204 с.
63. Експертизи у судовій практиці / Т. М. Арсенюк, Ю. М. Беляк, В. І. Бояров та ін. ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.
64. Єфремян Е. Б. Судова експертиза контактної взаємодії об'єктів у світлі теорій відображення, інформації та криміналістичної ідентифікації. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (19). С. 164–172.
65. Журавель В. А. Залучення експерта: процесуальні та організаційні проблеми. *Вісник Луганського державного університету ім. Е. О. Дідоренка*. 2014. Спецвип. № 1. С. 16–20.
66. Жураковська І. В. Оцінка інтелектуальної власності в АПК: міжнародний досвід та вітчизняний підхід. URL: <http://magazine.faaaf.org.ua/> (дата звернення: 30.11.2021).
67. Завдов'єва І. Г., Макарук К. Є. Особливості призначення і проведення комплексних комп'ютерно-технічних та економічних судових експертиз. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 2 (22). С. 107–111.
68. Завдов'єва І. Г., Горбенко В.О., Дяченко О. М., Черкашина Н. О. Помилка та її значення в судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 31–39.
69. Завидняк В. І., Шильнікова А. О. Проблемні питання допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 360–362. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/92.pdf (дата звернення: 03.12.2021).

70. Зареєстровано Вищий суд з питань інтелектуальної власності. URL:<https://jurliga.ligazakon.net/news/193088> (дата звернення: 30.11.2021).

71. Зейкан Я. П. Про недопустимі докази. Харків : Фактор, 2019. 128 с.

72. Зинин А. М. Судебно-портретная экспертиза: современное состояние и перспективы. URL: <https://center-bereg.ru/f598.html> (дата звернення: 25.11.2021).

73. Зозуля Н. Висновок експерта та інструменти його оскарження. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/> (дата звернення: 15.12.2021).

74. Интеллектуальная собственность в Украине: правовые основы и практика : науч.-практ. изд. : в 4 т. / под общей ред. А. Д. Святоцкого. Киев : Ін Юре, 1999. Т. 4. С. 238–240.

75. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 17.07.2017 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17> (дата звернення: 03.01.2022).

76. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : затв. наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 р. № 3505/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11> (дата звернення: 23.08.2021).

77. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 (з наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 23.08.2021).

78. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказом МЮ України від 29.07.2015 р. з наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 03.01.2022).

79. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : наказ МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 03.01.2022).

80. Іонова В. В. Молекулярно-генетична експертиза як актуальний напрям ідентифікації особи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7-8 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 229–231.

81. Іщенко А. В. Кобець М. В. Методика експертного дослідження вибухонебезпечних об'єктів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. Київ, 2005. № 1. С. 278–286.

82. Калініна І. В. Розвиток конкурентної (альтернативної) експертизи в Україні. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук-практ. конф. Київ-Маріуполь, 2018. С. 120–121.

83. Каплунов И. М. Объективные и субъективные причины экспертных ошибок : метод. реком. Ташкент : Ташкентский НИИСЭ, 1977. 14 с.

84. Карпюк Г. Людський фактор: рятівний і вбивчий. *Іменем закону*. 2012. № 41 (5843). С. 10–13.

85. Кисиль Н. В. Перспективы развития судебной экспертизы в сфере интеллектуальной собственности в аспекте реформирования законодательства Украины. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7-8 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 190–192.

86. Кісіль Н.В. Перспективи розвитку судової експертизи у сфері інтелектуальної власності у зв'язку з утворенням вищого спеціалізованого суду. URL: <https://ics.gov.ua/expert/useful/publications/359388/> (дата звернення: 30.11.2021).

87. Клименко Н. І. Питання реформування інституту судової експертизи в КПК України. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та*

криміналістики : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 2 лист. 2012 р.). Одеса : Фенікс 2012. С. 356–359.

88. Клименко Н. И. Экспертные ошибки и их причины. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1988. Вып. 37. С. 35–38.

89. Клименко Н. И. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2007. 528с.

90. Клименко Н. И. Щодо інституту конкурентної (альтернативної) експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2011. –Вип. 11. С. 211–216.

91. Клименко Н. И. Щодо питань про компетенцію судового експерта. *Криміналістичний вісник*. Київ : НДЕКЦ, 2010. Вип. 2 (14). С.19–23.

92. Князев В. М. История развития детекции лжи. Практика применения полиграфа в различных странах. URL: <http://www.saib-http://www.saib-poligraf.ru/rospoligraf/> (дата звернення: 28.11.2021).

93. Ковальова В. В. Становлення організаційної побудови і процесуальної регламентації діяльності експертної служби органів внутрішніх справ України. *Право і суспільство*. 2006. № 3. С. 39–46.

94. Козинець І. Щодо питання про сутність поняття принципу кримінального процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 12. С. 171–173.

95. Колмаков В. П. О методах, приемах и средствах в советской криминалистике. *Правоведение*. 1965. № 4. С. 118–120.

96. Комісаров М. Л., Соколов О. С. Стартові пістолети й револьвери: правове регулювання обігу та криміналістичне дослідження. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 1 (74). С. 122–132.

97. Копильченко Т. Ю. Сучасне уявлення про експертні помилки. *Правничий часопис Донецького університету*. 2008. № 2. С. 72–76.

98. Корж В. П. Криміналістичне обґрунтування та доказове значення висновку експерта в суді. *Криминалистика и судебная экспертиза* / отв. ред. И. И. Емельянова. Вып. 58. Ч. 2. Киев : Мин-во юстиции Украины, 2013. С. 28–32.

99. Корнійко С. М., Єретенко В. В., Харковський П. П. Дослідження файлових систем Linux : метод. реком. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2012. 25 с.

100. Кофанов А. В. Деякі дискусійні аспекти дослідження сучасних зразків атипової вогнепальної зброї. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. Київ : Київський НДІ судових експертиз, 2017. Вип. 62. С. 206–215.

101. Кофанов А. В. Особливості експертних помилок та деякі шляхи їх запобігання під час проведення судово-балістичних експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2015. Вип. 60. С. 275–286.

102. Кофанов А. В. Зародження та виникнення експертно-криміналістичних установ у першій половині ХХ ст. URL: [http : intkonf.org/kand-yurid-n-kofanov](http://intkonf.org/kand-yurid-n-kofanov) (дата звернення: 10.03.2020).

103. Красюк І. П. Виникнення, становлення та розвиток експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України. *Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. Київ : Еліт Прінт, 2010. С. 3–14.

104. Кривонос М. В., Бондар В. С. Теорія та практика використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : монографія. Севе́родо́нецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 412 с.

105. Криміналістика. URL: <https://studfile.net/preview/2906801/> (дата звернення: 20.04. 2021).

106. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 544 с.

107. Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Маляррової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. Т. 1. 384 с.

108. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.

109. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Академічне видання. Київ : Алерта, 2014. 440 с.

110. Кримінальний процес : підручник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів : ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1. 532 с.

111. Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р. (у редакції 19.11.2012 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення: 09.12.2021).

112. Куриленко Д. В. Сучасні проблеми залучення експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 331–334.

113. Куслії Ю. Ю. Проблеми, які виникають під час вилучення об'єктів біологічного походження та проведення молекулярно-генетичних досліджень, і шляхи їх вирішення. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7-8 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 227–229.

114. Кучер О. В. Змагальність сторін у кримінальному процесі: проблемні аспекти здійснення захисту під час судового провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 63–69.

115. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.

116. Кучинська О. П. Проблеми захисту прав потерпілих в кримінальному процесі України. *Адвокат*. 2009. № 5. С. 10–12.

117. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини : монографія. Ніжин : АспектПоліграф, 2013. 228 с.

118. Левицький А. О. Про необхідність обов'язкового проведення порівняльного дослідження під час трасологічної експертизи свинцевих та полімерних plomb. *Криміналістичний вісник / ДНДЕКЦ, КНУВС*. Київ, 2008. С. 127–130.

119. Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. Основи подолання протидії розслідуванню корисливо-насильницьких злочинів, вчинених організованими групами, злочинними організаціями : навч. посіб. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. 176 с.

120. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 280 с.

121. Лозовий А. І., Лісовий В. М., М'ясоєдов В. В., Ольховський В. О., Дереча Л. М., Бондаренко В. В. Внесок Миколи Сергійовича і Миколи Миколайовича Бокаріусів у розвиток судової експертизи та криміналістики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 430–441.

122. Улокина А. М. Консультации специалиста по вопросам судебной экспертизы. URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2014_12-3_39.pdf (дата звернення: 23.08.2021).

123. Лоскутов Т. О. Відповідність окремих норм Кримінального процесуального кодексу України європейським стандартам забезпечення прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 203–208.

124. Лунін С. В. Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Акад. адвокатури України. Київ, 2011. 209 с.

125. Макаренко Є. І., Здор В. М. Проблеми призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 218–222.

126. Макаренко С. С. Особливості використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 7. С. 381–390.

127. Малахова О. В. Проблемні питання залучення експерта стороною захисту. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-8-2014/item/187> (дата звернення: 09.12.2021).

128. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 208 с.

129. Маркуш М. Теоретичні та практичні проблеми розширення меж дії принципу змагальності на стадії досудового слідства: конституційний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 60–70.

130. Меренков О. В. Методика оцінки об'єктів інтелектуальної власності: практичний аспект. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/> (дата звернення: 30.11.2021).

131. Методичні рекомендації з дослідження пожеж, пов'язаних з вибухами : звіт про НДР (заключний) / КНДІСЕ ; керівник: О. Б. Шмерего, викон: О. В. Лисенко, С. Г. Луценко. 0114U000704. Київ, 2015. 155 с.

132. Методу ДНК-идентификации исполнилось 25 лет. URL: https://www.bbc.com/russian/science/2009/09/090909_dna_anno_base (дата звернення: 28.11.2021).

133. Мирошниченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.

134. Мирошниченко Ю. М. Дослідження, перевірка та оцінка судом висновку експерта. *Форум права*. 2009. № 3. С. 445–450.

135. Моїсєєв О. М. Проблеми, пов'язані із залученням судового експерта до участі в кримінальному провадженні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки»*. 2014. Том 27 (66). № 3. С. 194–203.

136. Моїсєєв О. М. Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія. Харків : А постиль, 2011. 424 с.

137. Мохонько О. Роль і місце принципу змагальності у системі принципів кримінально-процесуального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 1. С. 120–123.

138. Назаров В. В., Павленко О. С. *Методика криміналістичного дослідження газових пістолетів та револьверів : методика*. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2005. 10 с.

139. Про затвердження Порядку проведення рецензування висновків судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.02.2020 р. № 335/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-20> (дата звернення: 21.05.2021).

140. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 ; із змінами і доп., внесеними згідно з наказом Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.01.2022).

141. Немченко Д. Є. Значення ДНК-експертизи у розслідуванні злочинів. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 461–463.

142. Несінов О. М. *Складові успіху у кримінальному процесі* : наук.-практ. посіб. 2-ге вид. Київ : Норма права, 2020. 875 с.

143. Несінов О. М. *Складові успіху у кримінальному процесі*. Харків : Права людини, 2018. 292 с.

144. Несінов О. Використання недоліків у висновках експертів на користь сторони захисту. URL: <https://iadvocate.com.ua/> (дата звернення: 03.01.2022).

145. Новіков Я. Судова експертиза. Практичні та правові моменти застосування. URL: <http://parusconsultant.com/400/82/> (дата звернення: 15.12.2021).

146. Нор В. Т., Крикливець Д. Є. *Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею*. Львів : Колір ПРО, 2017. 376 с.

147. Одарченко Ю. Про новий порядок призначення експертизи. URL: <http://asn.in.ua/ua/news/blogs/> (дата звернення: 20.11.2021).
148. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти до-вкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015.
149. Олександренко О. В. Криміналістичні проблеми подолання протидії розслідуванню : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 180 с.
150. Ольховська М. М. Оскарження постанови слідчого про відмову в за-доволенні клопотання сторони захисту щодо залучення експерта (призначення експертизи) під час досудового розслідування. URL: <http://www.lex.pl.ua/articles/1433946306.html> (дата звернення: 03.01.2022).
151. Орлов Ю. Ю. Використання поліграфа під час досудового слідства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 172–186.
152. Оскарження рішення про поміщення у психіатричний заклад – тільки через альтернативну експертизу. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/> (дата зве-рнення: 03.12.2021).
153. Основи автотехнічної експертизи дорожньо-транспортних пригод : навч. посіб. / Р. Я. Качмар, Р. В. Зінько, В. Т. Придиба, І. С. Лозовий. Львів : КІНПАТРИ ЛТД, 2014. 156 с.
154. Основи судової експертизи : навч. посіб. /авт.-уклад. : Л. М. Голов-ченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.
155. Откідач Г. До питання про пожежно-технічну експертизу. *Право України*. 2002. № 4. С. 96–99.
156. Пащенко В. І., Ткаченко Е. М., Грущенко С. А. Оцінка потужності заряду вибухової речовини по слідах вибуху : метод. рекомендації. Київ : РВВ МВС України, 1998. Вип. 1. 72 с.
157. Первомайский В. Б., Канищев А. В. Комплексная судебная психоло-го-психиатрическая экспертиза: заблуждения и реальность. *Архів психіатрії*. 2006. Т. 12. № 1-4. С. 175–179.

158. Перлін С. Співвідношення судової експертизи та експертного дослідження в діяльності Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 283–287.

159. Пёрышкин А. В. Физика. 7 кл. : учеб. для общеобразоват. учреждений. 14-е изд. URL: http://rl.odessa.ua/media/_For_Liceistu/ (дата звернення: 10.03.2020).

160. Петряєв С. Ю. Періодизація розвитку використання спеціальних знань у практиці розслідування злочинів в Україні. *Криміналістика и судебная экспертиза*. Київ, 2013. Вып. 58. Ч. 1. С. 69–77.

161. Пилипенко Г. М. Правова природа та доказове значення висновку експерта (обізнаної особи). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2013. № 6-2. Т. 2. С. 126–129.

162. Пилипенко О. М. Використання сучасних можливостей судових експертиз на початковому етапі розслідування незаконної порубки лісу. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2016. № 4 (76). С. 232–241.

163. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Ліра ЛТД, 2015. 432 с.

164. Пиріг І. В. Судова експертологія: проблеми формування предмета та системи науки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць*. 2013. № 2 (66). С. 485–493.

165. Пиріг І. В. Поняття та класифікація експертних методик і проблеми їх використання в експертній практиці. *Криміналістика и судебная экспертиза : междуведомственный науч.-метод. сб.* Киев : Министерство юстиции Украины. 2013. Вып. 58. Ч. 1. С. 87–96.

166. Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. 312 с.

167. Пиріг І. В., Кайко В. І., Варданян Л. К. Можливості використання науково-технічних засобів при допиті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 126–131.

168. Півненко В. Щодо принципу змагальності у кримінальному судочинстві. *Вісник прокуратури*. 2006. № 5 (59). С. 73–77.

169. Півненко В. П., Мірошніченко Є. О. Про презумпцію правоти і пріоритетності прав потерпілого. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 8 (48). С. 39–41.

170. Поліщук В. А. Особливості експертного експерименту під час проведення судових комп'ютерно-технічних експертиз. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 116–121.

171. Полянська Г. С. Криміналістична діагностика (сутність та практичне значення). *Форум права*. 2013. № 3. С.478–483. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_80.pdf (дата звернення: 23.08.2021).

172. Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальної справи : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 234 с.

173. Попович І. І. Криміналістичний аналіз комплексної експертизи. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (2). С. 270–276.

174. Порядок присвоєння кваліфікаційних класів судових експертів працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : наказ Міністерства юстиції України від 30.12.2011 р. № 3660/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0002-12> (дата звернення: 23.08.2021).

175. Постанова ККС ВС у справі № 185/12161/15-к (провадження № 51-6169км20). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/news-ekstertyza-u-spravi-nazarova/30526121.html> (дата звернення: 20.06.2021).

176. Постанова КЦС ВП від 28.03.2018 року у справі №520/8073/16-ц/.URL: <https://protocol.ua/ua/> (дата звернення: 21.05.2021).

177. Почеркознавча експертиза : наук.-метод. рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5). URL: <http://search.ligazakon.ua/> (дата звернення: 03.01.2022).

178. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 09.12.2021).

179. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства : Закон України від 04.10.2019 р. № 187-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n42> (дата звернення: 09.12.2021).

180. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15> (дата звернення: 28.11.2021).

181. Про деякі питання оформлення та адресування відправлень, які надсилаються через Головне управління урядового фельд'єгерського зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України і підрозділи урядового фельд'єгерського зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : наказ Адміністрації державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 03.01.2022).

182. Про деякі питання практики призначення судової експертизи : постанова Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12> (дата звернення: 15.12.2021).

183. Про затвердження Інструкції про поведження з вибуховими матеріалами в органах і підрозділах Національної поліції України та підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України

від 19.08.2019 р. № 691. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/> (дата звернення: 03.01.2022).

184. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ МЮ України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 15.12.2021).

185. Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 08.05.2018 р. № 1467/5 (з наступними змінами). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30115> (дата звернення: 23.08.2021).

186. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 р. № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 23.08.2021).

187. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008> (дата звернення: 23.08.2021).

188. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного суду України від 30.05.1997 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 10.12.2021).

189. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (з наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 23.08.2021).

190. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/65> (дата звернення: 23.08.2021).

191. Ріпенко А. Судова експертиза: які зміни чекаємо наприкінці року? URL: <http://blog.liga.net/user/aripenko/article/28826.aspx> (дата звернення: 09.12.2021).

192. Романов М. С. Загальнометодичні питання експертного дослідження контактної взаємодії об'єктів. *Криміналістика та судова експертиза*. Київ : МЮУ, 2000. Вип. 49. С. 26–32.

193. Ромбовський М. Ю., Радченко Р. В. Підвищення точності визначення оптичної густини скла при ідентифікації трасологічних досліджень цілого за частинами. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 257–258.

194. Рувін О. Г., Полтавський А. О., Назаров В. В., Гамов Д. Ю., Лінючев Г. В., Посільський О. О. До питання щодо структури та змісту експертної методики з урахуванням вимог стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. *Криміналістика и судебная экспертиза* : междуведомственный науч.-метод. сб. Киев : Министерство юстиции Украины, 2013. Вып. 58. Ч. 1. С. 97–115.

195. Руда Т. В. Належність і допустимість доказів у цивільному процесі США та України: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 12 (112). С. 40–45.

196. Свобода Є. Ю. Причини виникнення та можливості попередження експертних помилок в діяльності експерта-почеркознавця. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. №17 (4). С. 1–5.

197. Свобода Є. Ю., Антонюк П. Є. Сучасний стан наукової розробленості питань судового почеркознавства в Україні (XX–XXI століття). *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. Київ : Київський НДІ судових експертиз, 2017. Вип. 62. С. 490–497.

198. Седнев В. В. Загальноструктурні протиріччя теорії судової експертизи. *Криміналістика и судебная экспертиза* / отв. ред. И. И. Емельянова. Киев : Мин-во юстиции Украины, 2013. Вып. 58. Ч.2. С. 80–89.

199. Сезонов В. Сутність і значення комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019 № 5. С. 313–317.

200. Сердюк В. В. Змагальність сторін як засада судочинства в Україні. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 85–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2016_2_6 (дата звернення: 01.12.2021).

201. Синяков Ф. В., Задерій І. А. Проведення експертизи цілого за частинами обрізаних фрагментів стволів, частин ложі та обрізів мисливських рушниць. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 240–243.

202. Сімакова-Єфремян Е. Б. Деякі проблемні питання застосування нових норм з питань призначення та проведення судової експертизи. URL: <http://ondise.od.ua/DOC/vipusk3/pitannyaaprizna4enyatapovedennyaexpertizi.pdf> (дата звернення: 09.12.2021).

203. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблемні питання застосування нового Кримінального процесуального кодексу України під час призначення та проведення судової експертизи. *Криміналістика и судебная экспертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. 2013. Вип. 58. Ч. 2. С. 54–59.

204. Сімакова-Єфремян Е.Б. До питання про методи та методики експертних досліджень. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. матер. засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса (Севастополь, 10-11 черв. 2010 р.) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : ХНДІСЕ, 2010. С. 31–33.

205. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.
206. Славетні сторінки історії: до 100-літнього ювілею КНДІСЕ. Київ : Освіта, 2013. 288 с.
207. Смоков С. М. Окремі проблемні питання, які виникають при застосуванні норм нового КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 110–115.
208. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. С. 553–562.
209. Спіріна І. Д. Судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. Дніпропетровськ, 1999. 145с.
210. Спіцина Г. О., Белєвцова С. О. Щодо питання формування новітньої парадигми теорії та практики судової експертизи у Україні. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 63–65.
211. Справа № 544/6/18 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reustr.court.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2021).
212. Справа № 632/246/17 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reustr.court.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2021).
213. Справа № 905/2852/16 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reustr.court.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2021).
214. Степаненко С. Г., Жигоцький Є. О. Методика застосування універсального газоаналізатора УГ-2 для визначення наявності слідів світлих нафтопродуктів на місці пожежі. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2002. 22 с.
215. Степанюк Р. Л. Поняття спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 1. С. 38–42.

216. Степанюк Р. Л., Іонова В. В. Призначення судової молекулярно-генетичної експертизи на стадії досудового розслідування: проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2020. № 9. Т. 3. С. 307–319.

217. Стрілець Г. О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. С. 12.

218. Суб'єкти судово-експертної діяльності, їх статус та повноваження : сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua> (дата звернення: 25.12.2021).

219. Судебная медицина. История. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 20.11.2021).

220. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підручник /за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 280 с.

221. Теслюк О. С. Криміналістичні дослідження голосу та мовлення людини у розрізі експертизи відео-, звукозапису. Теоретичні засади, основні завдання та можливості. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 263-265.

222. Торвальд Ю. Век криміналістики. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=85909 (дата звернення: 20.11.2021).

223. Торвальд Ю. Криміналістика сегодня. Развитие судебной серологии. URL: <https://www.livelib.ru/book/1000780092-kriminalistika-segodnya> (дата звернення: 20.11.2021).

224. Торвальд Ю. Следы в пыли. Развитие судебной химии и биологии. URL:https://royallib.com/book/torvald_yurgen/sledi_v_pili_razvitie_sudebnoy_himii_i_biologii.html (дата звернення: 20.11.2021).

225. Трасологическое исследование механических замков : метод. пособ. для следователей и экспертов. Киев : ЭКУ Киевской области, 1998. 96 с.

226. Трасологічне дослідження взуття та його слідів з метою вирішення діагностичних завдань : метод. реком. Харків : ХНДІСЕ, 2009. 97 с.

227. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 524 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1226404/> (дата звернення: 03.12.2021).

228. Уголовный кодекс Франции. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 648 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/379964/> (дата звернення: 03.12.2021).

229. Уголовный кодекс штата Техас. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2006. URL: <https://www.twirpx.com/file/1600324/> (дата звернення: 03.12.2021).

230. Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : НАВСУ, 2012. 275 с.

231. Узагальнення судової практики про застосування судами кримінально-процесуального законодавства при призначенні судових експертиз і використання їх висновків у кримінальному судочинстві. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/> (дата звернення: 03.01.2022).

232. Федчишина В. В. Історичні віхи розвитку і становлення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 12. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/> (дата звернення: 23.06.2021).

233. Холодный Ю. И. Краткая история становления психофизиологического аппаратного метода детекции лжи. URL: <https://polygraph.ua/ru/holodnyj-ju-i> (дата звернення: 23.07.2021).

234. Цимбал М. Л. Історичний аспект заснування судово-експертних установ в Україні. *Судова експертиза. Сучасний стан та перспектива розвитку* : тези доповідей. Київ : МЮ України, 2010. С. 20–22.

235. Шапошнікова І. Основні аспекти вибору типу і проведення експертизи у справах про кіберзлочинність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/> (дата звернення: 25.12.2021).

236. Шебалков І. Л. Військова експертиза та її роль у справах про військові адміністративні правопорушення. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 442–444.

237. Шепітько В. Ю. Оцінка висновку експерта. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016-2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. 2018. 952 с.

238. Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2003. 245 с.

239. Шиба І. О. Принцип змагальності за КПК України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 19 (2). С. 1–6.

240. Шум С. С. Експертні помилки в діяльності судовопсихіатричного експерта. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 1 (13). С. 84–91.

241. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практич. пособ. Харьков : Эспада. 2005. 544 с.

242. Щербаковский М. Г., Щербаковская Л. П. Состязательные начала привлечения эксперта в уголовном судопроизводстве Украины. *Ученые за-*

тиски Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : «Юридические науки». 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 327–330.

243. Щербаковский М. Г., Щербаковская Л. П. Компетенция и компетентность судебного эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза* / отв. ред. И. И. Емельянова. Киев : Мин-во юстиции Украины. 2013. Вып. 58. Ч. 2. С. 95–104.

244. Щербаковський М. Г. Етапи інституалізації судових експертиз. *Вісник ХНУВС*. 2016. № 4 (75). С. 124–131.

245. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

246. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими злочинними групами : монографія. Харків : Гриф, 2005. 176 с.

247. Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1 (3). С. 440–452.

248. Юсупов В. В. Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 143–154.

249. Юсупов В. В. Становлення та розвиток судової експертології . Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2010. Вип. 10. С. 186–192.

250. Янішевська К. Д. Деякі аспекти використання поліграфа при розкритті злочинів. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 439–441.

251. Яновська О. Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія. Київ : Прецедент, 2011. 303 с.

252. Яновська О. Г. Особливості кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 242–245.

253. Ярослав Ю. Ю. Оцінка висновку експерта за допомогою спеціальних знань. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці* : електронний журнал. URL: <https://expertize-journal.org.ua/spetsialni-znannya/> (дата звернення: 06.01.2022).

254. Ярошенко С. Кримінальний процес: чи існує принцип змагальності? *Юридична газета*. 2021. № 26 (628). URL: <https://colares.ua/ua/news/kriminalniy-process-chy-isnuye-pryncyp-zmagalnosti>. (дата звернення: 09.12.2021).

255. Bazhanyuk V. About certain new expert research in Ukraine (ukr.). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 2. С. 310–314.

256. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. *Committee on Identifying the Needs of the Forensic Science Community, National Research Council*. Washington, 2009. 352 p. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/228091.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).

ДОДАТКИ краще **ДОДАТОК** (бо він один)

АНКЕТА

узагальнення результатів опитування слідчих і прокурорів щодо проведення експертизи під час досудового розслідування

1. Ким Ви працюєте?

- 1) слідчим -120 (70%);
- 2) прокурором – 50 (30%).

2. Стаж Вашої роботи на посаді складає:

- 1) до 1 року – (17) 10%;
- 2) від 1 до 3 років – (85) 50%;
- 3) від 5 до 10 років – (60) 35%;
- 4) більше 10 років – (8) 5%.

3. У виявленні і розслідуванні яких кримінальних правопорушень Вам доводилося брати участь, де призначалися експертизи?

- 1) проти життя та здоров'я особи – (133) 78%;
- 2) проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – (20) 12%;
- 3) проти власності – (75) 76%;
- 4) у сфері господарської діяльності – (14) 8%;
- 5) проти довкілля – (3) 2%;
- 6) проти громадської безпеки – (99) 58%;
- 7) проти безпеки виробництва – (3) 2%;
- 8) проти безпеки руху та експлуатації транспорту – (20) 12%;
- 9) інші _____

4. Чим саме зумовлюється прийняття рішення щодо проведення призначення експертизи (Ваша оцінка)?

- 1) вказівка прокурора – (25) 15%;
- 2) самостійне рішення слідчого – (22) 13%;
- 3) самостійне рішення слідчого, узгоджене з прокурором – (107) 63%;
- 3) клопотання сторони захисту чи потерпілого – (14) 8%;
- 4) ухвала слідчого судді – (2) 1%;
- 4) інше _____

5. Чи відчуваєте Ви труднощі у визначенні виду чи роду експертиз відповідно до сучасної їх класифікації за галузями знань?

- 1) відчуваю – (134) 79%;
- 2) не відчуваю – (36) 21%;
- 3) інше: проблема в тому, що ці класифікації постійно змінюються.

6. Чи призначалися Вами новітні види експертиз?

- 1) експертиза голосу та мовлення людини – (22) 13%;
- 2) молекулярно-генетична експертиза – (14) 8%;
- 3) експертизи, пов'язані з використанням поліграфа – (3) 5%;
- 4) військова експертиза – 0;
- 5) експертиза об'єктів інтелектуальної власності – 0
- 6) інші _____

7. Чи відчували ви потребу в додатковій інформації щодо новітніх видів експертиз, особливостей їх проведення та оцінки результатів?

- 1) так (слідчі – (129) 76%, прокурори – (102) 60%);
- 2) ні (слідчі – (41) 24%, прокурори – (68) 40%);
- 3) інше _____

8. Чи відчували Ви труднощі при відібранні зразків для експертизи?

- 1) так – (60) 35%;
- 2) ні – 110 (65%)
- 3) інше _____

9. Чи існує потреба призначення експертиз у всіх кримінальних провадженнях?

1) у всіх - (51) 30%;

2) у переважній більшості – (49) 29%;

3) тільки в тих, де для встановлення обставин кримінального правопорушення потрібні спеціальні знання – (70) 41%;

4) інше: бажано робити це завжди для забезпечення повноти та всебічності розслідування.

10. Як Ви вважаєте, чи завжди потрібно проводити психологічну або комплексну психолого-психіатричну експертизу при розслідуванні умисних вбивств?

1) завжди – (160) 94%;

2) у більшості випадків – (2) 1%;

3) тільки в окремих випадках – (8) 5%;

4) інше: тільки у тому випадку, коли обґрунтоване припущення, що підозрюваний змінить показання.